TÜRK CUMHURİYETLERİ VE PETROL BORU HATLARI

DERLEYEN: ALÂEDDİN YALÇINKAYA

ARAŞTIRMA DİZİSİ

BAĞLAM

TÜRK CUMHURİYETLERİ VE PETROL BORU HATLARI DERLEYEN: ALÂEDDİN YALÇINKAYA

TÜRK CUMHURİYETLERİ VE PETROL BORU HATLARI

Derleyen: Alâeddin Yalçınkaya

BAĞLAM

Bağlam Yayınları 123
İnceleme-Araştırma 71
ISBN 975-6947-11-X

Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları

Birinci Basım: Kasım 1998
Kapak ve Grafik Tasarım: Canan Suner
Baskı: Dilek Ofset

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68 Tel-fax: (0212) 243 17 27

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

İlter Turan

1980'li yılların sonunda Doğu Bloku'nda başlayan sarsıntının bir sonraki on yılın başında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sonuçlanacağını ister bilim ister siyaset dünyasından olsun önceden tahmin eden yok gibidir. Hemen herkes, Sovyet rejiminin içine düştüğü bunalımdan, şu veya bu şekilde birtakım değişiklikler yaparak kurtulacağını, varlığını devam ettireceğini sanıyordu. Fakat 1991 yılında beklenmeyen, hatta mümkün olduğu dahi düşünülmeyen gerçekleşti. Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetler bir bir bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Sovyetlerin tarih sahnesinden silinmesini hiçkimsenin kestirememiş olması nereden ileri geliyor? Yıkılma, dağılma, ihtilal gibi olaylar uzun süredir biriken toplumsal hoşnutsuzlukların mevcut yönetim formülünü değiştirmek üzere harekete geçmesi sonucu kısa sürede gerçekleşir. Genelde geçmişteki olaylara bakarak geleceği öngörmeye çalışan bilim adamları ve siyasetçiler doğrusal bir mantık kullanırlar. Halbuki dönüşüm doğrusalda kopma, kırılma türünden bir olaydır. Dolayısıyla, önceden kestirilmesi zor, gerçekleşmesinden sonra açıklanması ise nispeten kolay bir olgudur.

Sovyetlerin gidişini kestirmekteki başarısızlığının ilk nedeni hızlı dönüşümler karşısında geleceği öngörmenin metodolojik zorlukları. Ancak, bir neden daha var zannediyorum. Sovyetler yıkıldığında, Batı'nın açık toplumlarına kıyasla Sovyetler hakkında çok daha az bilgiye sahip bulunuyorduk. Bu bilgi

Bilgi Üniversitesi Rektörü

eksikliği, Birliğin doğusuna gidildikçe daha da yoğunlaşıyordu. Sovyetlerin bütünleşme düzeyine, birliği oluşturan ulusların kendi bağımsız ülkelerine sahip olma arzularının yoğunluk derecelerine ilişkin bilgilerimiz son derece sınırlı idi. Bu bilgi eksikliğinin tahminde bulunmayı güçleştirdiği gibi, tahminlerde yanılmayı kolaylaştıracağını söylemeye herhalde gerek dahi yoktur.

Bilgi eksikliğinin yarattığı sorunlar, sadece beklenmedik gelişmelerle karşılaşma olasılığını güçlendirmiyor, aynı zamanda geleceği şekillendirme gücümüzde de büyük zaaflar ortaya çıkarıyor. Yeni bağımsızlığını kazanan toplumlar ne türden toplumlardır? Toplumsal yapıları nasıldır? Hangi halklardan oluşurlar? Ülkede hangi siyasal eğilimler vardır? Bunlar neyi istemekte, amaçlamakta ya da savunmaktadır? Siyaset, iktisat, kültür alanında ileri gelen şahsiyetleri kimlerdir? Nasıl bir iktisadi bünyeleri vardır? Liderleri ve halkı Türkiye'ye nasıl bakmakta, ülkemiz hakkında ne düşünmektedir? Bu ve benzeri soruları doyurucu biçimde yanıtlamadan, bu ülkelere dönük güvenilir politikalar oluşturmak mümkün değildir.

Türkiye, iki kutuplu dünyanın zayıflamasıyla başlayan ve Sovyetlerin dağılmasıyla sonuçlanan siyasal değişme sürecine birçok açıdan hazırlıksız yakalandı. Bu hazırlıksızlığın önde gelen boyutlarından biri, ülkemizde Sovyetlerin Birliği ve onu oluşturan cumhuriyetler hakkındaki bilgi birikiminin çok düşük düzeyde olmasıydı. Faaliyetlerinde daha çok lisans öğretimine ağırlık tanıyan yüksek öğretim kurumlarımız açısından bu durum doğal bulunabilir. Ancak, toplumda dünyanın çeşitli ülke ve bölgelerine ilişkin ilgi eksikliği aynı düzeyde değildi. Örneğin, Türkiye'nin başlıca Batı toplumlarıyla çok yönlü etkileşimi olduğundan, bu ülkelerde okumuş, onları değişik yönleriyle tanıyan, yaşantılarının günlük gelişmelerini izleyen bireyler bir tür uzmanlık camiası oluşturabiliyorlardı. Böylece akademik kurumların bıraktığı boşluk doldurulmuş oluyordu. Bir başka ifade ile bu ülkelere ilişkin akademik araştırmaların azlığı, bilgi ve uzmanlık eksikliği, bu toplumlarla olan etkileşimin yoğunluğu, ülkemizde bu toplumları yakından tanıyan kişilerin bolluğu ve bu ülkelere dönük bilgilerin kolay sağlanabilirliği sayesinde bir oranda telafi edilebiliyordu.

Buna karşılık, Batı ülkeleri ile ilgili değerlendirmenin bir benzerini Sovyetler için yapmak mümkün değildir. Hatta aksine bir durumun varlığından söz edilebilir. Şöyle ki, daha önceki yılların iki kutuplu dünyasında farklı bir ideolojik kampta yer alan bu ülkeyi merak etmek, tanımaya çalışmak, ülkemizde sanki o toplumun ideolojisine yakınlık duymanın bir tezahürü olarak görülebiliyordu. Buna karşılık, Orta Asya ülkelerini merak etmek de, bir başka ideolojik gruplaşmanın, Turancıların tekeline bırakılmıştı. Turancı düşüncenin takipçisi olmayan kişiler, çoğunlukla Türk kökenli insanların yaşadığı Sovyet Cumhuriyetlerine ilgi duymanın ideolojik bir tutum olduğunu sanıyorlardı. Eldeki bilgiler daha çok bu yörelerin tarihi ile sınırlıydı.

Geriye doğru bakılınca, hatalı bir yol izlemiş olduğumuz daha berrak bir biçimde görülebiliyor. Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri bağımsızlığa kavuştuğu zaman, Türkiye heyecanlı, iyi niyetli, gayretli ve sevgi dolu bir yaklaşımla bu ülkelerle ilişkiler kurdu ve bunları geliştirmeye çalıştı. Fakat elde fazla bilgi yoktu. Bilgi eksikliğinin ne türden hatalı değerlendirmelere ve kayıplara yol açmış olacağını değerlendirmek için çok erkendir. Gelecekte yapılacak araştırmalar, hangi tür ve büyüklükte maliyetlerin ortaya çıktığını bize gösterecektir.

Görüldüğü kadarıyla, Türkiye iki kutuplu dünya dönemindeki tabi rolünü bırakarak, bir dünya devleti olma yolunda ilerlemeye başlamış bulunuyor. Tabii, bu gelişme salt dünya düzeninde meydana gelen gelişmelerden kaynaklanmıyor. Türk ekonomisi geçmişe göre daha güçlü, daha üretken ve dünya ekonomisi ile çok daha yakından bağlantılı. Dünya devleti olmak, dünya hakkında sürekli bilgi edinmek, bilgi toplamak ve değerlendirmeler yapmayı gerektiriyor. Başta bize daha yakın olan bölgelerden, ülkelerden başlayarak, bugün bize uzak gelen ülkeleri, insanları tarihleriyle, kültürleriyle, iktisatlarıyla ve siyasetleriyle daha yakından tanımak zorundayız. Orta Asya ve Kafkaslar, Orta Doğu, Balkanlar, Rusya ve diğer BDT ülkeleri bu çabada öncelik verilmesi gereken ülkeler arasında geliyorlar.

Değerli öğrencim ve meslektaşım Dr. Alâeddin Yalçınkaya'nın toplumumuzdaki henüz sayıca mütevazı uzmanı harekete geçirerek bize kazandırdığı elinizdeki kitap, ülkemizde, Asya'daki Türk cumhuriyetlerini izleyen ve araştıran bir camianın

oluşmaya başladığını göstermesi bakımından sevindiricidir. Gönül bu tür yapıtların bir an önce çoğalmasını bilginin bize verdiği gücün artmasını arzuluyor. Dilerim ki, bu kitap gelecekte yayınlanacak daha kapsamlı araştırmaların bir müjdecisi olsun.

GİRİŞ

Alâeddin Yalçınkaya

Enerji kaynakları ve özellikle petrolün bulunduğu bölgeler, üretilmesi, piyasalara arzı, fiyatları gibi konular, kapanmakta olan yüzyılımızın devletler arası politikalarının oluşmasında son derece önemli rol oynamıştır. Birçok alternatif enerji kaynaklarının bulunmasına, bunların yaygın bir şekilde kullanılabilmesi yönünde teknolojik gelişme ve seri üretimlere rağmen, petrolün yeni yüzyılda da önemini koruyacağı görülmektedir. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında, Azerbaycan'ın Hazar kıyısında ve Orta Doğu ülkelerinde bulunan ve işletilmeye başlanan petrol, başta I. ve II. Dünya Savaşları olmak üzere, geçen süre zarfında birçok çatışma ve uluslararası politik gelişmelerin temel nedenini oluşturmuştur.

Sovyetler Birliği'nin 1991 sonu itibariyle dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan eski birlik cumhuriyetleri, sahip oldukları bölgesel, etnik, kültürel, sosyal ve ekonomik özelliklerine göre yeni şartlara kendilerini uyarlamaya, yeni dönemde yerlerini almaya başlamışlardır. Birliğin dağılmasıyla birlikte kendilerini, bir dereceye kadar "şaşkınlık içerisinde" bağımsızlık ortamında bulan cumhuriyetler üzerinde, Rusya'nın 1917 İhtilali sonrasında olduğu gibi yeniden toparlanarak nüfuz kuracağı beklendi. Öyle ki dış dünya ile birlikte bu cumhuriyetlerin çoğu eski Komünist Partisi önde gelenlerinden olan liderleri dahi politikalarında bu ihtiyat

Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler
Bölümü Öğretim Üyesi

payını ihmal etmediler. Yeni dönemin şartlarına uygun bir şekilde oluşturulan Bağımsız Devletler Topluluğu, önemli ölçüde bu beklentiyi gerçekleştirecek zemin olarak düşünüldü.

Bağımsızlıklarını diğer cumhuriyetlerle yakın tarihlerde ilan eden Asya'daki Türk cumhuriyetlerinin durumu biraz daha farklıydı. Bu cumhuriyetlerde bulunan başta petrol ve doğal gaz olmak üzere, birçok madenler, pamuk, buğday ve diğer ekonomik zenginlikler Rusya için vazgeçilmez olduğu kadar diğer sanayileşmiş ülkeler için de son derece önem arz etmekteydi. Özellikle Hazar çevresinde bulunan petrol ve doğal gaz rezervlerinin, Orta Doğu'dan sonra en zengin bölgeler olduğu ortaya çıktı. Orta Doğu ülkelerinin mevcut siyasi, ekonomik ve jeopolitik gerçekleri karşısında, bu zengin ve işbirliğine hazır bölge sanayileşmiş ülkeler için önemli bir rekabet bölgesi haline geldi.

Öte yandan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, soğuk savaş dönemindeki stratejik önemini kaybettiği zannedilen Türkiye ise yeni gerçekler ve imkanlarla karşı karşıya kaldı. Bağımsızlığını kazanan yeni cumhuriyetlerle aralarında etnik, kültürel ve tarihi bağlar sözkonusuydu. Türkiye'nin bir taraftan 1980'lerle birlikte gerekleştirdiği ekonomik kalkınma ve gelişen teşebbüs gücü, diğer taraftan belirli aksama ve ara dönemleri sözkonusu olsa da bölgenin tek demokratik, laik ve hukuk devleti olma vasfı, bu ülkelerle işbirliği konusunda önemli önceliklerinden sayılmaktaydı. Ayrıca, Türkiye'nin jeopolitik konumu, yeni bağımsız ülkelerin gerek enerji kaynaklarının ve gerekse diğer dış ticaretinin sağlanması bakımından son derece önem arz etmekteydi.

Bu çalışma, bütün bu gerçekleri dikkate alarak, 1998 ortası itibariyle, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya ile özellikle Türk cumhuriyetlerinin ilişkilerini, her bir cumhuriyetin özellikleri çerçevesinde ulaştığı siyasi durumu, birçok ülke ve uluslararası kuruluşun rekabet alanı haline gelen boru hatları konusunu ele almaktadır. 13 Mayıs 1998'de Sakarya Üniversitesi'nde Doç. Dr. Büşra Ersanlı, Em. Büyükelçi İsmail Soysal ve Arş. Gör. İbrahim Kalkan ile birlikte gerçekleştirdiğimiz ve bu çalışma ile aynı adı taşıyan panelde sunulan görüşlerin bir çalışmada derlenmesine karar verildiğinde, diğer araştırmacıların da katkısıyla genişletildi ve elimizdeki çalışma ortaya çıktı.

Em. Büyükelçi İsmail Soysal'ın kısa makalesi, çalışmamızın bir bakıma ikinci bir girişi durumundadır. "Hazar Bölgesi'nde Petrol ve Gaz Kaynakları" adlı yazı, derlemeyi bir dereceye kadar özetlemektedir.

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nden Yrd. Doç. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, Bakü-Ceyhan hattının da merkezinde olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki ilişkileri ve anlaşmazlık konularını ele almaktadır. "Kafkasya Ötesindeki Siyasi Gelişmeler ve Hazar Petrolleri" adlı yazıda bölgenin siyasi ve tarihi altyapısı ile birlikte bugün gelinen durum incelenmektedir.

Kocaeli Üniversitesi'nden Dr. Bekir Günay Türkmenistan konusunu ele almaktadır. Bağlı olduğu üniversitenin Türkmenistan'daki üniversite ile kurduğu işbirliğindeki komisyonda görevli bulunan Günay, Türkmenistan'ın başta doğal gaz olmak üzere kaynaklarını değerlendirme ataklarıyla birlikte ülkedeki iç siyasi gelişmelerini de incelemektedir.

Yine Marmara Üniversitesi adı geçen enstitüden Araştırma Görevlisi İbrahim Kalkan "Kazak Petrolleri ve Uluslararası Güçler" konusunu ele almaktadır. Türk cumhuriyetleri içerisinde en geniş toprakları olması, en fazla Rus nüfusuyla birlikte, en zengin petrol ve maden yataklarına sahip olmasıyla dikkati çeken Kazakistan'ın oldukça karışık olan siyasi, jeopolitik ve iktisadi çevresiyle birlikte özellikle petrol konusunda kurduğu ilişkileri bu yazıda görmekteyiz.

Hazar Petrollerinin işletilmesi ve dağıtımında önemli problemlerden olan Hazar Denizi'nin statüsü konusunu da Türkmenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı'nın yazısından izliyoruz. Yolbars A. Kepbanov'un "Hazar Denizi'nin Yeni Yasal Statüsü Bölgesel İşbirliği ve İstikrarın Temelidir" adlı yazısı, başta Azerbaycan olmak üzere diğer kıyı ülkelerine, herbirinin çıkarlarını gözeten bir yasal statü hazırlama ve buna uyma çağrısında bulunmaktadır.

Koç Üniversitesi'nden Türk Dilleri ve Orta Asya Araştırmaları Uzmanı Doç. Dr. Timur Kocaoğlu Özbekistan'ı ele almaktadır. Türk cumhuriyetleri içerisinde en fazla nüfusa sahip olan, jeopolitik olarak cumhuriyetlerin ortasında yer alan, zengin tarih ve kültür kaynaklarıyla birlikte başta pamuk olmak üzere tarım

ürünleri ve altın bakımından zengin olan Özbekistan'ın iç siyasi gelişmeleri ve dış ilişkileri bu yazıda incelenmektedir.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Yrd. Doç. Dr. Halil Bal, Türk cumhuriyetleri içerisinde en küçük ve ekonomik bakımdan da en zayıf durumda olan Kırgızistan'ı incelemektedir. Çin ile komşu olan ve bundan dolayı nazik bir jeopolitik konumu bulunan Kırgızistan'ın Orta Asya Devletleri Birliği oluşturma yönündeki çabaları ile diğer siyasi ve iktisadi gelişmeleri bu yazıda ele alınmaktadır.

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Nadir Devlet, Rusya Federasyonu bünyesinde özerk bir cumhuriyet statüsünde bulunan Tataristan konusunu "Rusya-Türkiye İlişkilerinde Tataristan Faktörü Var mı?" başlığı altında ele almaktadır. İncelemede, aynı zamanda Rusya'nın içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi problemlere işaret edilmektedir. Bu derlemede yer alan çalışmalardan dördünün Prof. Dr. Nadir Devlet'in başında bulunduğu enstitüye mensup öğretim üyesi ve araştırma görevlilerince hazırlanmış olmasının bir tesadüf olmadığını belirtmek isterim. Mevcut öğretim elemanları ve kadrosu ile Türk dünyası konusunda bu kurumun ülkemiz şartlarında önde gelenlerden olduğu konusundaki kanaatimi bu vesile ile belirtmeme müsaade buyrulsun.

Aynı enstitüden Araştırma Görevlisi Giray Saynur Bozkurt, Kırım Türkleri'nin durumunu "Ukrayna Şartlarında Kırım Tatarlarının Kendilerini Siyasi Platformda Tanıtma Mücadeleleri" başlıklı yazıda ele almaktadır. Yazının ilk bölümünde detaylı bir şekilde incelenen siyasi ve iktisadi yönleriyle Ukrayna'nın önemi çalışmamız açısından sadece Kırım Türkleriyle sınırlı kalmamaktadır. Diğer yazılarda da görüldüğü gibi, Azerbaycan-Gürcistan ittifakı ile oluşturulan Kafkas ötesi koridordan, Avrupa'ya uzanan kara, demir ve feribot bağlantısının önemli bir halkasını da bu ülke oluşturmaktadır.

Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını güçlendirme yönündeki gelişmeleri, Türkiye ile gittikçe daha fazla artan siyasi, kültürel ve iktisadi ilişkileri ile, her geçen Moskova'dan uzaklaşan iktisadi, özellikle ulaşım alanındaki bağlantıları şüphesiz birinci derecede Rusya'yı ilgilendirmektedir. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan derlediğimiz çeşitli Rus yazarlarının görüşleri, bir bakıma

bu derlemede bulunan diğer yazılarda ifade edilen gerçekleri tersinden ortaya koymaktadır. Rusların artık askeri gücüne güvenerek ve çeşitli karanlık oyunlara başvurarak bölge ülkeleri üzerinde kontrol kurmasının devrinin geçtiğini, bunun yerine karşılıklı çıkarların gözetilerek, her iki taraf için faydalı olabilecek ilişkilerin kurulması gerektiği belirtilmektedir. Bununla beraber, Rusya'nın dışındaki boru hatlarının geçtiği ülkelerde güvenlik, istikrar gibi unsurların bulunmadığı, diğer bazı ülkelerde fundamentalizm tehlikesi bulunduğu ileri sürülürken, Rusya dışındaki bölge ülkelerindeki istikrarsızlık, asayişsizlik ve fundamentalizm ile Rusya'nın çıkarları arasında yeniden doğrusal ilişkiye dikkat çekilmekte, bir bakıma Rus çıkarlarının diğer ülkelerdeki olumsuzluklarla özdeşleştiği ileri sürülmektedir. Gürcistan-Azerbaycan ittifakı ile gündeme gelen Kafkas ötesi güzergahın Türk cumhuriyetleri açısından önemini ve Rusya açısından ifade ettiği kaybın derecesini yine Rus yazarlardan öğreniyoruz. Bu yazılarda belirtilen gelişmelerden sonra, Türkiye'nin Karadeniz Otoyolu inşasının bir an önce bitirmesi gerektiğini hatırlatmak durumundayım.

Türkiye'nin öncülüğünde kurulmuş olan KEİK'in, birleşme ve globalleşme sürecindeki dünya ekonomisinde yerlerini almaları bakımından üye olan ülkeler için önemli faydaları sözkonusu olacaktır. Bu kurumun, Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları ekseninde, Türkiye'ye kazandırdığı önemli bir zemin sözkonusudur. Türk cumhuriyetleri içerisinde sadece Azerbaycan'ın üye olduğu bu örgüte, boru hatları konusunun diğer önemli ülkeleri Rusya, Gürcistan ve Ermenistan ile Güney Kafkas Koridoru projesinin diğer ucunda yer alan Ukrayna kurucu üyelerdir. Ağır fakat kararlı adımlarla ilerleyen KEİK'in temel belgesi olan KEİK Şartı Haziran 1998'de imzalanmış, bu safhaya kadar çeşitli seviyelerdeki toplantılarla hazırlık metinleri oluşturulmuştur. KEİK Genel Sekreteri Emekli Büyükelçi Nurver Nureş'in hazırlamış olduğu dosyadaki metinlerin aslı İngilizce olup, derlememiz için çevrilmiştir.

Marmara Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden Doç. Dr. Mensur Akgün, "Türkiye'den Bakarak Türk-Rus İlişkileri" adlı incelemesinde, Türkiye-Rusya ilişkileri çerçevesinde ulaşılan başarı ile her iki ülkenin de birbirine karşı tarihi ve duy-

gusal olumsuzlukları bırakması gerektiğine işaret etmektedir. Bu olumsuz tarihi mirasa rağmen kurulan çift taraflı ve her iki tarafın da yararına olan ilişkilerin daha da gelişmesi için, olaylara objektif bakmanın gerekli olduğu belirtilmektedir.

Aynı bölümden Doç. Dr. Büşra Ersanlı, 1991 sonrasındaki gelişmelere hazırlıksız yakalanan Türkiye cumhuriyetinin geçen süre zarfında, ülkelere yaklaşımındaki tavır değişikliğini, bir bakıma gerçekleri görmeye başlayan politikalarını ele almaktadır. "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle İşbirliği Arayışı"nda 1998 yılı başı itibariyle "Çok Boyutluluğu Yeniden Keşif" ile ulaşılan nokta ve geçen süre zarfında ilişkilerdeki kurumlaşma bu çalışmada incelenmektedir.

Uluslararası politik ekonomi konusunda uzman olan Dinçer Taşçıkar, "Orta Asya'daki Ekonomik Reformlar ve Yeni Büyük Oyun" adlı yazısında, Sovyetler Birliği sonrasında bölgedeki jeopolitik ve jeoekonomik gelişmeleri ele almaktadır. Jeopolitik hedeflerin, devletleri diğer aktörlerle ekonomik bütünleşmeye veya ilişkiler kurmaya ittiğini ve bunun da diğer aktörlerin artan siyasi etkinliğine yolaçtığını belirtmektedir. Taşçıkar bu bağlamda Rusya, ABD, Türkiye ve İran ile bölge ülkelerinin ilişkilerini incelemektedir.

Son bölümde ele aldığımız "Türk Cumhuriyetleri'nin Siyasi Gelişimi"nde, 1992 başı itibariyle şeklen bağımsızlığını kazanan cumhuriyetler için iki boyuttan söz ediyoruz. Bunlardan birisi, elde edilen bağımsızlığı güçlendirilmesi ile yeniden eski sömürgeci olan Rusya'nın hegemonyası altına girmeye karşı tedbirler almak ve ilgili cumhuriyetlerin çıkarları gerektirdiğinde Rusya'ya rağmen, Rusya'nın aleyhine politika izleyebilmektedir. Diğeri ise, iç siyasal yapılanmada, demokrasi, insan hakları, açık rejim şeklinde özetlenebilecek siyasi özelliklerin yeni cumhuriyetlerin siyasi gelişmelerinde gereken yeri edinebilmesi konusudur.

Önemli bir kısmı Türk kökenli olan eski Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlık yönündeki gelişmeleri ile ekonomik kaynaklarını arka arkaya işletmeye başlamaları, Türkiye'nin "köprü olma" özelliğini, kanıksanmış, içi boş bir sözden, her geçen gün varlığını daha fazla hissettiren bir gerçeğe dönüştürmeye başla-

mıştır. Bunların başında Türkiye'nin, petrol ve doğal gaz ile enerji köprüsü olması yönündeki gelişmeler bulunmaktadır.

Gürcistan üzerinden geçecek Bakü-Ceyhan hattından başka, Rusya ile anlaşmaya varılan Karadeniz'in altından geçecek olan doğal gaz hattı inşasında da önemli aşamalar gerçekleşmiştir. Bunun yanında, İran'dan Türkiye'ye ve Avrupa'ya ulaşacak olan Türkmen doğal gazı için boru hattı yapımı çalışmaları da başlamıştır. Mevcut gelişmeler sonucunda Ermenistan da bu ilişkiler içinde yer almak zorunda kalacak ve bu durum bölge barışının, sağlıklı ilişkilerin teminatı olacaktır.

Türkiye'nin coğrafi özelliğinden kaynaklanan avantajı ile ekonomik köprü olma özelliğini aynı zamanda siyasi köprü'ye yöneltınesi kendi çıkarına olacaktır. Bundan dolayı komşu ve bölge ülkeleri ile kurulan ilişkilerde, yapılan uzun vadeli taahhütlerde, diğer alternatiflerin veya diğer ülkelerle işbirliklerinin yolu kapatılmamalıdır. Örneğin Rusya ile Aralık 1997'de yapılmış olan doğal gaz sözleşmesi gerçekleştiği takdirde Türkiye uzun vadede tüketiminin hemen tamamını Rusya'dan karşılamak durumunda kalacaktır. Böyle bir taahhüdün, çevresinde birçok alternatifler bulunan Türkiye açısından ekonomik olduğu kadar siyasi riskleri de sözkonusudur.

Çalışmamıza katkısı bulunan bütün öğretim üyeleri ile araştırmacı arkadaşlarıınıza ve bunu yayınlayan Bağlam Yayınevi çalışanlarına teşekkür ederim.

HAZAR BÖLGESİNDE PETROL VE GAZ KAYNAKLARI

İsmail Soysal

Sovyetler Birliği'nin (daha doğrusu, imparatorluğunun) 1991 yılında dağılmasıyla Avrupa ile Asya arasında "AVRASYA" adıyla yeni bir strateji dengesi kurulmaya başlamıştır. Bu dengenin göbeğinde Türkiye'ye ve yeni Türk cumhuriyetlerine büyük rol düşmektedir.

Ekonomi alanında beş Türk cumhuriyetine yeni ufuklar açılmıştır. Bu ufukların en önemlisi de Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'daki petrol ve gaz kaynaklarıdır. Türkiye bu kaynakların Batı ülkelerine ulaştırılmasında en güvenli devlet konumundadır. Başta ABD olmak üzere, Batılıların büyük petrol şirketleri bir yandan Hazar bölgesindeki bu üç devletle, çoğu Hazar'ın dibindeki (off shore) petrol kaynaklarının işletilmesi anlaşması yapmaya çalışılırken, öte yandan bu petrol ve gazın tüketimci devletlere ulaştırılması için yeni boru hatlarının hem ucuza, hem de güven verici yerlerden geçişlerini hesaplamaktadır. Konuyu çeşitli yönleriyle sunmaya çalışalım:

I- Petrol ve Gaz Kaynaklarının Genişliği ve Değeri

Amerikalı uzmanların uydular yoluyla elde ettikleri verilere göre, Azerbaycan ve Kazakistan kıyılarının ötesinde Hazar denizi altında, ayrıca Kazakistan'ın bu denize yakın Tengiz bölgesinde ve az

Emekli Büyükelçi, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Direktörü
Türk Boğazları Gönüllü İzleme Grubu Başkanı

da olsa Azerbaycan kıyılarında toplam 200 milyar varil (7 varil 1 ton sayıldığına göre yaklaşık 30 milyar ton) petrol rezervi vardır. Dünyadaki petrol rezervlerinin %50'sini oluşturan Körfez petrollerinden sonra, Hazar petrolleri %17 oranıyla ikinci gelmektedir. Türkistan'da çok geniş doğal gaz rezervleri vardır. Hazar denizinin Rusya ve İran kesimlerinde ise önemli sayılabilecek petrol rezervine rastlanmamıştır.

200 milyar varil petrol rezervinin, bugünkü düşük fiyatla (varili yaklaşık 15 ABD Doları) hesaplanırsa bunun değeri 3 trilyon dolar demektir.

Ii- Petrol ve Gazın Üretimi ve Sevki

Azerbaycan'da başlangıç döneminde çıkarılacak "erken petrol"ün (early oil) borularla Gürcistan'ın üzerinde Supsa ve Rusya'nın Novorossisk limanlarından tankerlerle sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Bunların büyük kısmının Türk boğazlarından geçirilişinde, dikkatli olmak koşuluyla, bir sorun çıkmayabilir. Çünkü miktar fazla olmayacaktır. Birkaç yıl içinde Azerbaycan'ın Hazar denizi altındaki "off shore" petrolleri ise "erken petrol"ün çok üstünde bir miktar ortaya koyunca bunun nereden sevk edileceği ciddi bir sorun ortaya çıkaracaktır.

Kazakistan'da denize yakın Tengiz petrol yatakları ile onun önünde denizde bulunan "off shore" petrollerinin nereden petrol boru hatlarıyla sevk edileceği de kesinlik kazanmamıştır. Her halde Rusya bunun en önemli kısmının Novorossisk limanına uzanacak yeni boru sevkinde ısrarlıdır. Bununla birlikte, Kazak hükümetinin Çin ile yaptığı anlaşma ile bu petrólün bir kısmının boruyla Çin'e sevki öngörülmüştür. Kazakistan'da petrol düzeyinde olmasa da, az çok doğal gaz yatakları da vardır.

Herhalde Hazar bölgesinde Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan, Batının büyük petrol ve gaz şirketleri ya da uluslararası konsorsiyumlarıyla ön anlaşmalara varmışlar ise de bunların uygulamaya geçirilmesinde bazı zorlukların çıkacağı söylenmektedir. Yapılan tahminlere göre tüm tesislerin (deniz üzerindeki tesisler, deniz altından ve karadan geçen petrol ve gaz boru hatları, limanlardaki tesisler v.b.) yaklaşık 100 milyar Dolara malolacaktır. Petrol rezervlerinin toplam değeri en azından 3 trilyon

dolar ettiğine göre, yapılacak harcamalar bu rezerv değerinin 1/30'unu oluşturacaktır.

III- Hazar Devletleri Arasında Çözümü Gereken Başlıca Sorunlar

a) Hazar Denizi'nin beş kıyı devleti arasında denizin paylaşılma işine gelince: Bir yandan Rusya-İran ikilisi, kendi kıyılarındaki petrolün yeterli olmaması nedeniyle, her beş devletin kıyıdan 45 mil ötesine kadar egemen olmasını, bu uzunlukların ortasında kalan alanın ise ortak bölge sayılması tezinde ısrar etmişlerdi. Buna Azerbaycan ve Kazakistan kesinlikle karşı çıkınca uyuşmazlık sürüp gitmişti. Ancak, 1998 Nisan ayında Yeltsin Kazakistan'ın görüşünü kabul etmiş, İran ise tepki göstermeyi sürdürmüştür.

b) Azerbaycan, "off shore" petrol üretimi başlayınca bunun bir boru hattı ile Gürcistan üzerinden Türkiye'ye geçirilmesi ve Ceyhan Limanı'ndan tankerlerle dağıtılmasını istemiş, daha kısa olsa da, düşman saydığı Ermenistan'dan geçmesine karşı gelmiştir. Türkiye de bu öneriyi desteklemiş ve konu üzerinde etkinliği bilinen ABD nezdinde bunu savunmuştur. Bakü-Ceyhan boru hattı Türkiye'ye gelir getireceği gibi, onun stratejik önemini de arttıracaktır. Batı petrol şirketleri ise, Ceyhan boru hattının yapılmasının 3 milyar Doları aşacağını belirtip bir milyar Dolara malolabilecek Hazar-İran hattı ile Körfez'e indirilmesini istemişlerdir. ABD İran'a itimat etmediği için buna yanaşmamıştır. Rusya ise önceleri, Karadeniz üzerinden (Novorossisk) sevkinde ısrar etmişse de, Türkiye büyük miktardaki petrolün tankerlerle Boğazlardan geçirilmesinin yaratacağı tehlikeleri gösterip buna karşı çıkmıştır. Sonunda, ABD Ceyhan formülünü açıkça savununca Rusya itirazlarını durdurmuştur. Buna karşılık Kazakistan petrolünün Karadeniz'e ulaştırılmasında ısrarlı görünmektedir.

c) Türkmenistan'ın bir miktar petrolü varsa da, en önemli varlığı doğal gazıdır. Azerbaycan'ın petrolden elde edeceği gelire yakın para sağlaması beklenmektedir. Türkiye Türkmen gazının bir kısmının İran'ın kuzeyinden geçirilecek bir boruyla Anadolu'ya getirilmesi için Tahran ile bir anlaşma yapmışsa da, ABD gazın Hazar Denizi altından geçirilip Azerbaycan petrol

boru hattının yanından Ceyhan'a sevk edilmesinin düşünülebileceğini hissettirmiştir. Şimdilik bu konu kesinleşmemiştir.

IV- Türk Boğazlarından Tanker Geçişi

1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin 2. maddesine göre ticaret gemileri, gece ve gündüz, bayrağı ne olursa olsun, hiçbir işleme (durdurma, denetim gibi) bağlı tutulmaksızın ve geçiş ücreti alınmaksızın serbestçe geçebilir. Geçişte bir Türk kılavuz kaptanı almak da zorunlu değildir. Montrö Sözleşmesi ile Boğazlarda geçiş düzenini denetleme yetkisi Türk hükümetine verilmişse de, geçiş kapasitesinin sınırı konulmamıştır. Bugünkü koşullarda (örneğin trafik 1936'ya oranla 32 kat artmış, geçiş yapan yıllık vapur sayısı 51 bine varmış, tankerler 1936'da hiç yokken şimdi trafiğin 1/3 oranını aşmış, çarpışmalar artmış, iki kez tankerler yanmış, İstanbul tehlikeye girmiş, çevre sorunları artmıştır) tankerler günde yaklaşık 800 bin varil petrol geçirmektedir ki, bu yılda 300 milyon varil -43 milyon ton- petrol eder. Uzmanların kanısına göre bu miktar Boğazlarımızın geçiş kapasitesinin "optimal" düzeyindedir. Daha fazlası büyük ve dehşet verici sorunlar çıkarabilir. O nedenle petrolün büyük kesiminin Ceyhan'a sevki kaçınılmazdır.

KAFKASYA-ÖTESİ'NDEKİ SİYASİ GELİŞMELER VE HAZAR PETROLLERİ

Nesrin Sarıahmetoğlu

I- Ermenistan'da Değişen İktidarlar ve Dağlık Karabağ Problemi

1988'den beri devam eden Dağlık Karabağ savaşını bir anlamda sona erdiren 1994 ateşkesinden sonra bölgedeki gelişmeler ve sorunun halledilmesine yönelik diplomatik girişimler istenilen sonuca ulaşmadı. 1998'e girerken Azerbaycan bir hayli siyasi, sosyal ve ekonomik problemle yüzyüzeydi ve bunların çözümü için bir çıkış yolu arıyordu. Ateşkesten sonra her iki cumhuriyetin gündeminde uzun bir süre yer almayan Dağlık Karabağ, Ermenistan'daki cumhurbaşkanlığı seçimleriyle tekrar ilgi odağı haline geldi. AGİT'in (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) Dağlık Karabağ problemini çözmeye yönelik Minsk grubu kararları denilen anlaşmazlığın aşamalı çözüm teklifi gerek Azerbaycan gerekse Ermenistan tarafından prensip itibariyle kabul edilmişti. Buna göre, ilk aşamada işgal edilen altı bölge (rayon) boşaltılacak, göçmenler topraklarına geri dönecek, sonraki aşamada ise Şuşa ve Laçin boşaltılarak Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı statüsü tespit edilecekti.[1] Seçimler

[1] İ. Mirzabeyli, "Dağlıg Garabag münagişesinin hellinde ümidverici addımlar atıldı", Halk Gezeti, 7 Kasım 1997, s. 1; "Gafgazda sabitliyin tesdigi üçün Dağıstan-Azerbaycan münasibetlerinin çoh mühüm ehemmiyeti var", Halk Gezeti, 5 Kasım 1997, s.4.

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü Öğretim Üyesi

öncesinde adayların büyük bir kısmı, Dağlık Karabağ probleminin Minsk grubunun kararlarıyla çözümlenmesinin aleyhindeydi ve bu konuda bir zamanlar aynı tavizkâr politikayı benimseyen eski Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ı örnek gösterdi. Ancak bir süre sonra adaylar seçildikleri takdirde anlaşmazlığın çözümünde Petrosyan'ın siyasetinden hemen vazgeçemeyeceklerini de anladılar. Çünkü Minsk grubu kararlarını Ermenistan devlet başkanına kabul ettirme becerisini gösteren AGİT, yeni devlet başkanından da aynı siyasete bağlı kalmasını bekleyecekti. Bunun aksi bir durumla karşılaşmamak için bölgede dengeyi sağlamak isteyen aracı devletler, seçimleri beklemeden bir dizi tedbir aldı. Kendi aralarında yaptıkları yoğun görüşmeler neticesinde seçilecek olan yeni cumhurbaşkanının selefinin yolunu takip edeceğine dair beyanatlarda bulunarak, tek başına aracı rolünü üstlenen diplomatlara, devlet adamlarına destek verdi. ABD ve Fransa, Ermenistan'ın üstlendiği sorumlulukları yerine getireceğini, yeni başkanın seçimlerden önce sert söylemlerden kaçınması gerektiğini tavsiye etti. Ermenistan'da bu gelişmeler yaşanırken bölge pek çok devletin ilgisini çekmeye devam ediyordu.[2]

ABD başta olmak üzere Batılı devletlerin Güney-Kafkasya'ya gösterdikleri hassasiyet Hazar petrollerinin işlenmesi ve nakledilmesine bağlı olan stratejik ilgilerinden kaynaklanıyordu. Washington ayrıca Güney-Kafkasya'daki dengenin korunmasının teminatını Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün yeniden sağlanmasında görüyordu.

Ermenistan'da son yıllarda yaşanan siyasi kriz incelendiğinde Dağlık Karabağ anlaşmazlığı yine belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. 1996 Eylül seçimlerinin demokratik olmadığı iddiası ve Petrosyan'ın Karabağlı Robert Koçaryan'ı başbakan tayin etmesi, bu krizin en önemli sebepleriydi.[3] Son seçimlerden sonra nüfuzu hissedilir şekilde azalan Petrosyan'ın sıkça telaffuz etmeye başladığı "barış" ve "Minsk grubu kararları" gibi teklifleri adım adım onun istifasını hazırladı. Barışın, halkları felaketten

---

[2] E.Şahinoğlu, "Minsk grubu prosesi quyunun dibine düşebiler", Azadlık, Mart 1988, s. 6; E. Şahinoğlu, "Sulh prosesi: Koçaryan erası ne ved edir?", *Azadlık*, 11 Nisan 1998, s.1, 11.

[3] "Caucasus report", RFE/RL, Vol 1, No 3 (17 Mart 1998).

kurtarmak için tek yol olduğunu anlayan Petrosyan, bunun gerçekleşmesi için karşılıklı tavizlerın gerekli olduğu gerçeğini Ermeni kamuoyuna anlatmaya çalıştı. Dış siyasette son derece istikrarlı olması ve ülkesini iyi temsil etmesiyle takdir gören Petrosyan'ı Ermeni halkı iç siyasetteki uygulamaları ve Minsk grubu kararlarını kabul etmesi yüzünden şiddetle tenkit etti. Özellikle Dağlık Karabağ anlaşmazlığına son verilmesi ile ilgili teşebbüslerini Karabağ halkı kabul etmedi. Hatta Petrosyan'ın sadece Ermenistan adına konuşabileceği, böyle bir kararı alma hakkına sahip olmadığı, Dağlık Karabağ halkının bütün problemlerini çözme hakkının ise Ermenistan'a ait olmadığı ifade edildi.[4] Bundan sonra Dağlık Karabağ Ermenilerinin eski lideri ve Ermenistan Başbakanı Robert Koçaryan'ın, "Dağlık Karabağ Ermenileri hiçbir şekilde tavizde bulunmayacaklardı" demesi huzursuzluk yarattı. Koçaryan, henüz Başbakan iken Minsk grubu kararlarını kabul etmeyeceğini ve Azerbaycan'la bu konuda ciddi anlaşmazlıkların olduğunu şu sözlerle ifade ediyordu:

"Levon Ter-Petrosyan'la Karabağ anlaşmazlığının çözümü hakkında fikir ayrılığımız vardır. Ben bu konuda profesyonel olduğumuzu düşünüyorum. Bunun için Minsk grubunun teklif ettiği iki aşamalı barış planını kabul etmiyoruz. Çünkü bu seçeneğe Dağlık Karabağ Ermenileri genelde ise Ermeni halkı izin vermez. Toprak ve sınır meseleleri çok ciddi konulardır ve bunların çözümü uzun yıllar sürebilir. Dağlık Karabağ'a Bosna-Hersek'te olduğu gibi bir statü gerekmektedir. Bu statü ise de-facto bağımsızlık demektir. Bağımsızlık ise eninde sonunda olacaktır. Çünkü Dağlık Karabağ Ermenileri Bakü ile hiçbir zaman ilişki kurmayacak ve tabiliği kabul etmeyecektir. Dağlık Karabağ anlaşmazlığı global bir problemdir ve global olarak da halledilmelidir. Ancak doğrudan yapılacak görüşmeler de gözardı edilmemelidir. Çünkü bu görüşmelerle belki bir sonuca ulaşılabilir.[5]

---

[4] K. Eli, "Ermenistan parlamentinin deputatı Nona Togaşvili Gürcistanın erazi bütövlüyüne hörmet edir, Azerbaycanın erazi bütövlüyüne ise yoh", *Ayna*, 30 Mayıs 1998, s.9.

[5] Petrosyan'ın Karabağ konusundaki beyanatından rahatsız olan bütün Ermeniler adına konuşan Demokratik Partinin başkanı A. Sarkisyan da Artsah'ın (Karabağ) Azerbaycan'dan tamamen bağımsız olmasını, hiçbir tavizin verilmemesini ve verilmeyeceğini ifade edip, "Bugün biz Karabağ'ı verirsek yarın Ermenistan'ı kaybedeceğiz" demiştir. G. Arif, "Dünya ictimaiyyeti Ermenilere ne deyecek?", Halk Gezeti, 12 Aralık 1997, s.2.

Ocak 1998'de Dağlık Karabağ meselesi Ermenistan Güvenlik Şurası gündemine getirildiğinde ülkede terör faaliyetleri görülmeye başlandı. Durumun gerginleştiğini gören Petrosyan istifa etti. Ancak onun Şubat 1997'de mecliste yaptığı konuşma, Ermenistan'da yaşanan krizin ve ekonomik sıkıntıların sebeplerini göstermesi açısından dikkat çekiciydi. Petrosyan, burada ülkenin içine düştüğü zor koşulların Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ticaret ambargosundan kaynaklandığına ve bu ambargonun derhal kaldırılması gerektiğine temas etti.[6] Özellikle Türkiye ile olan ilişkilerden ümidini kaybetmediğini, fakat herşeyin Karabağ probleminin çözümüne bağlı olduğunu ekledi.[7] Petrosyan'ın istifasının arkasındaki görünmeyen bir başka sebep ise Taşnaksutyun Partisi idi. Bundan birkaç yıl önce Ermenistan'ın en önemli partilerinden biri olan Taşnaksutyun Partisi'nin faaliyetleri Levon Ter-Petrosyan tarafından yasaklanmış ve siyaset sahnesinden uzaklaştırılmıştı. Bu yüzden AGİT ve Avrupa Parlamentosu gibi uluslararası teşkilatların Ermenistan'da 1997'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerinin demokratik olmadığı yolundaki tenkitlerinde bilhassa yurtdışındaki Taşnak lobisi büyük rol oynadı.[8] İstifadan hemen sonra R. Koçaryan'ın de-facto cumhurbaşkanı olduğu gizlenmedi ve seçimlere sadece şeklen bakıldı. Gerçekte R. Koçaryan'ın cumhurbaşkanlığına giden yol başbakan olduğu andan itibaren başlamıştı. Siyasi gözlemciler için Karabağ Ermenilerini müdafaa eden radikal çıkışları vb. hareketleri dolayısıyla Koçaryan, Petrosyan için ciddi bir tehlikenin habercisiydi. Ancak onun pragmatik siyasetçi imajı, bu hareketini bir taktik hatasından çok belli siyasi amaç için (Karabağ Ermenilerinin desteğini sağlamak) atılmış bir adım olarak değerlendirmeyi gerektiriyordu.

Karabağ'dan dolayı istifa etmek mecburiyetinde kalan Petrosyan'dan sonra seçmenler, kendi sempatilerini adayların Kara-

---

6 İ. Agayeva, "Ermenistan kaleydoskopu", *Azadlık*, 20 Şubat 1997.
7 "Karabağ problemi hell olunmadan...", *Azadlık*, 20 Şubat 1997.
8 İ. Agayeva, "Daşnaksütyun gayıdır", *Azadlık*, 20 Şubat 1997.

bağ meselesine karşı gösterdikleri ilgiye göre belirlediler.[9] Bu arada Ermenistan'daki liberal çevreler iktidara barış karşıtı olanların gelmesiyle ülkenin uluslararası imajının sarsılmasından endişe duyuyorlardı.[10]

Sonuçta Koçaryan'ın Ermeni halkının iradesi ve milli menfaatlerine uygun davranması seçimlerdeki başarısını da beraberinde getirdi.[11] Minsk grubu kararlarını hiçbir şekilde kabul etmeyeceğini bildiren Ermenistan, önceki anlaşmazlıkların ortadan kaldırılmasını Azerbaycan ile Dağlık Karabağ arasında daha sonra yapılacak görüşmelerde ve kurulacak ilişkilerde görüp, "Genel milli problem" olarak adlandırdığı Karabağ anlaşmazlığının çözümünü ayrıca tarihi adaletin bir başarısı olarak da yorumlamaktaydı.

"Biz, Karabağ halkının kendi kaderini kendisinin tayin etme hakkının uluslararası platformda tanınmasını sağlamalı, onun güvenli sınırlar içinde Ermenistan'la daimi coğrafi ilişkisini temin etmeliyiz."[12]

---

[9] İlk tur seçimlerden sonra Koçaryan, bir zamanlar Ermenistan KP MK I. Sekreterliğini yapan Karen Demirciyan'la karşı karşıya kaldı. Kimsenin ciddi bir rakip olarak görmediği Demirciyan birden en güçlü adaylar arasında yerini aldı. Demirciyan, Levon Ter-Petrosyan'ın muhalefetle açıkça ve gizli olarak da Karabağlılarla mücadelesi sırasında bir fabrikanın müdürlüğünü yapıyordu. Seçim kampanyaları devam ederken Demirciyan'ın susması halkta onun aday olmayacağı düşüncesini yaratmıştı. Diğer adaylar seçim öncesinde Karabağ meselesinin halledilmesi ve ekonomik problemlerin çözümünde ne gibi projeleri olduğunu söylerken Demirciyan sessizliğini korudu. Mart ayında aday olarak ilk konuşmasını yapınca durumu Koçaryan'la eşitlendi.
Erivan'da "Karabağ", Dağlık Karabağ'da da "Grunk" komiteleri Demirciyan zamanında kuruldu. 1988'de Azeriler bütün Ermenistan'dan kovuldukJarında Ermenistan KP MK I. Sekreteri Demirciyan'dı. Buna dayanarak Azerbaycan basını Koçaryan karşısında Demirciyan'ı bir barış güvercini olarak görmemek ve onun iktidara gelmesiyle derhal bir anlaşmaya varılacağına inanmamak gerektiğini ifade ediyorlardı "Yeni hele unudulmuş köhne deyil mi ?", *Ayna*, 28 Mart 1988, s.19.

[10] K. Hesenli, "Bir kresloya iki namized var", *525. qezet*, 10 Mart 1998, s. 1, 5.

[11] A. Balaeva, "Prezidenti kim seçir? Ermeni halgı yohsa üçüncü güvve", *525. qezet*, 26 Mart 1998, s. 7.

[12] "Kendi kaderini tayin "bilindiği gibi Ermenistan'da Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı olmadığının tanınması, "Ermenistan'la coğrafi ilişki" Şuşa ve Laçin'in geri verilmemesi, "güvenli sınırlar" ise komşuları olan Azerbaycan'ın Karabağ'ı içine alan bölgelerden (rayonlardan) çıkmayı kabul etmemesi anlamını taşır. Nurani, "Muharibe partiyası Rusiyanın favoritidir", Ayna, 11 Nisan 1998, s.15.

Koçaryan'ın bu tutumu, Dağlık Karabağ problemine yönelik siyasetin değişmesi, Lizbon görüşmelerinden ve prensiplerinden başka planların aranması demekti. Bugün Erivan'ın önünde Minsk grubu kararlarının kabul edilebilmesi yönünde bir kaç seçenek vardır: İlki Ermenistan, AGİT'in Minsk grubu kararlarını kendi kontrolünden geçirerek kabul edebileceğini söyleyebilir (daha önce kabul edilen plandan aracıların geri adım atması teşkilatın güvenirliğini tehlikeye sokar. Eğer bir uzlaşma sağlanamazsa bu sadece Minsk grubunun değil, aracıları ve bölgeye ilgisi olan devletleri de etkiler).

İkincisi dış baskıların arttığı bir ortamda Koçaryan'ın iç güçlerle anlaşarak taktik bir adım atması ihtimalidir. Bir başka seçenek ise Koçaryan'ın "evet" ve "hayır" arasında bir politika takip etmesidir. Böylece mevcut statükoyu korumakla hem hakimiyetini hem de Ermeni ideolojisinden ayrılmamayı sağlarken demokratik ve barışsever imajını da uluslararası düzeyde pekiştirecektir.

Rusya ise AGİT prensiplerine sadık kalmaya özen gösterdiği için Minsk grubu kararlarını akılcı olarak değerlendirdiğini ve bu son çözüm planının kendileri tarafından da kabul edildiğini bildirmektedir..[13]

II- Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin Tanınması Meselesi

Bağımsızlığını ilan eden Dağlık Karabağ yönetimi tamamen Ermenistan'ın askeri ve siyasi kontrolü altındadır. Buna dayanarak Ermenistan Güvenlik Komitesi Dağlık Karabağ'ın üst düzey asker ve bürokratlarıyla yaptığı toplantılarda Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ilhakının tasdiklenmesi ve dünya kamuoyunda tanınması için çalışmaktadır. Eylül 1997'de Dağlık Karabağ'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimleri dış ülkelerde gayr-ı kanuni olarak kabul edildi ve bu seçimlerin bölgenin statüsünü değiştirmeyeceği bildirildi. Almanya Dışişleri Bakanlığı 29 Ağustos 1997'de verdiği bir beyanatta şunları dedi:

Almanya, bir kere daha Dağlık Karabağ anlaşmazlığının siyasi çözümünü AGİT'in Lizbon'daki zirve toplantısının prensipleri esasında olması gerektiğini düşünmektedir. Federal hükümet

[13] E. Şahinoğlu, " Sulh prosesi....", s.11.

Dağlık Karabağ'da "Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinin" yapılmasına teessüf etmektedir. Seçimler, AGİT'in Minsk grubu çerçevesindeki görüşmelerin seyrine ve federal hükümetin de tamamiyle desteklediği eşbaşkanların anlaşmazlığın çözümü çalışmalarına menfi tesir edebilir.[14]

ABD ve Fransa gibi pekçok Ermeni asıllı vatandaşın yaşadığı ülkelerde de zaman zaman Dağlık Karabağ'ın tanınması yönünde resmi ağızlardan benzer çıkışlar duyulmaktadır.[15] Ancak anlaşmazlığının çözümünde Batılı ülkelerin AGİT'in Lizbon ve Minsk grubunun kararlarının esas alınmasını desteklediği de kaydedilmelidir. Haziran 1998'de Azerbaycan'a giden ABD hükümet temsilcisi Stefan Stefanoviç, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki problemlerin çözümünü kolaylaştıracağını düşünerek Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ile doğrudan çok yönlü görüşmelere başlanması teklifinde bulundu. Bunun gerçekleşebilmesi için en önemli husus Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ateşkesin korunabilmesi idi.[16] Ancak bugüne kadar bu hususa uyulabildiğini söylemek güçtür. Özellikle Ermenilerin ateşkesi bozmaya yönelik faaliyetleri Petrosyan'ın istifasından hemen sonra Azerbaycan-Ermenistan sınırında belirli aralıklarla meydana gelen çatışmaların artmasıyla kedini göstermiştir. Dağlık Karabağ konusunda bir anlaşmaya varılması beklenirken 6 Nisan 1998'de Ermenistan Silahlı Kuvvetlerine ait bir grup, Krasnoselsk rayonundaki (bölge) Orşonokidze mevkiinin 2 km kuzeydoğusunda bu-

[14] T. Aydınoğlu, "Ermeni sahnesinde DGR tamaşası", *Halg Gezeti*, 4 Eylül 1997, s.5; "HİN metbuat hidmeti heber verir", *Halg Gezeti*, 4 Eylül 1997, s.5.

[15] ABD Temsilciler Meclisi üyesi Frank Pallone ve Patrick Kennedy, fiilen bağımsız, egemen bir devlet olan Dağlık Karabağ Cumhuriyetini ABD'nin ve dünyanın tanıması için tarihi, hukuki dayanağı olduğunu Ermenistan'da bir basın toplantısı sırasında ifade ederler. Ayrıca kongre üyeleri ABD'nin Karabağ anlaşmazlığının çözümünde "Azerbaycanperest" siyasetini tenkitle AGİT'in Minsk grubu kararlarının artık eskimiş olduğundan hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğini, ABD'nin Stepanakert'in mutlaka Bakü'ye bağlanması fikrinden vazgeçmesini, Azerbaycan'la Dağlık Karabağ arasında görüşmelerin başlamasına destek olması gerektiği düşüncesindedirler.
"Kongresmenler Garabağın müstegilliyini de-facto tanıyırlar", *525. qezet*, 28 Mayıs 1998, s. 3.

[16] "Bu defe Gedebeyin kendi ateşe tutuldu", *Azadlık*, 11 Nisan 1998, s.1; E. İsmayılzade, "Biz Azerbaycanın tarazlaşdırılmış cemiyyet kimi inkişafını isteyirik", *Azadlık*, 27 Şubat 1998, s. 5; "Ermenistan-Azerbaycan cephesinde Respublika günü geyd olunub", *525. qezet*, 2 Haziran 1998, s.3.

lunan Karaşemiri ve Başkend bölgelerinden Gedebey bölgesindeki Mutudere köyündeki Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin mevzilerine ateş açarak ateşkesi ihlal etmişlerdi. Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'ne ait bir birlik, 28 Mayıs'ta da Terter üzerine hücum etmeye çalışmış, ancak başarılı olamayarak geri çekilmişti. Yine 4 Haziran 1998'de saat 17:40'tan 18:00'e kadar Berd bölgesinin Aygendzor mevkiindeki Ermeni mevzilerinden Tovuz bölgesinin Hacı Hasanlı köyünde bulunan Azerbaycan birliklerine ait mevzilere ateş açıldı.[17] Haziran ayı içinde ateşkesin ihlaline yönelik bir başka çatışma haberi de Kazalı rayonundan geldi. Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nın basın şubesi Ermeni kuvvetlerinin Berd bölgesinden Kazalı bölgesinin Balaceferli köyündeki Azeri birlikleriyle karşılıklı çatışmaların yaşandığını, sonuçta her iki tarafın kayıp vermediğini ilan etti.[18]

Ekim 1998'de yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde Azerbaycan'daki bütün partilerin kendi siyasi istikametleri, farklı dünya görüşleri varken hepsinin Dağlık Karabağ konusundaki fikirleri aynıdır. Bu amaçla onlar, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'ın idaresi altında bir kukla devlet olduğunu, anlaşmazlığın gerçek sebeplerini, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı işgal siyasetini ve Dağlık Karabağ'ın uluslararası görüşmelerde taraf olarak tanınmaması gerektiğini defalarca Birleşmiş Milletler ve AGİT gibi teşkilatlara bildirmişlerdir.[19]

Dağlık Karabağ probleminin çözümlenmesi ile ilgili görüşmelerde aracı devlet olarak Fransa'nın da devreye girdiği ve cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın, anlaşmazlığın Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'nın ifadesiyle "bir kerelik çözümüne" taraftar olduğu görüldü. Anlaşmazlığın aşamalı çözümü meselesine açıklık getirilirken AGİT'in Minsk grubu kararları esas alınmış, burada öncelikle görüşmelerin Azerbaycan, Ermenistan ve Dağlık Karabağ arasında yapılması gerektiği, son aşamada da Dağlık Karabağ etrafındaki topraklardan Ermeni ordusunun çıkarılması, silahsızlandırılması ve daha sonra statüsünün belirlenmesi hedeflenmişti. Fakat Karabağ Ermenilerinin liderleri ve Ermenis-

---

[17] "Ermeniler Tovuzu ateşe tutublar", *Yeni Musavat*, 6-8 Haziran 1998 , s.1.

[18] "Ermeniler yene ateşkesi pozur", *Yeni Musavat*, 30 Haziran 1998 , s.1.

[19] "AHCP Dağlık Karabağı teref kimi tanımamağa çağırır", *Azadlık*, 27 Şubat 1998, s.3.

tan'daki yeni iktidar bu anlaşma şeklini kabul etmediklerini açıkladı.[20]

Son olarak 23 Haziran'da Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan'ın Dağlık Karabağ'ın ilhak edebilecekleri hakkındaki beyanatı büyük tepki yarattı. Türkiye Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Necati Utkan, Oskanyan'ın bu ifadesinin Ermeni hükümetinin gerçek niyetini ve uzlaşmaz tutumunu gösterdiğini söylerken, ABD hükümet sözcüsüne göre; bu açıkça bir tehditti ve görmezlikten gelinemeyecek ve son derece rahatsız edici bir durumdu. Necati Utkan, ayrıca "Bir türlü çözülme ulaştırılamayan Dağlık Karabağ krizinde temel hata Ermenistan'a aittir" diyerek, her iki ülkenin gerginlik yaratacak beyanatlardan kaçınmalarını ve anlaşma zemini yaratmaya çalışmalarını tavsiye etti.[21] 23 Haziran'da Koçaryan, bir basın toplantısı yaparak Osakyan'ın sözlerinin yanlış anlaşıldığını ifade etti. Ayrıca Ermenistan'ın Karabağ anlaşmazlığında çözümü kabul etmediğinin doğru olmadığını ve komşularıyla yeniden barışınayı ümit ettiklerini söyledi.[22]

III- Kafkasya-Ötesi'nde Yaşanan Kriz ve Petrolün Rolü

Son aylarda Abhazya'nın Gali rayonunda Gürcüler ve Abhazlar arasında meydana gelen çatışmalara Gürcistan "etnik temizleme" derken Abhazya bunu "Gürcistan'ın ikinci tecavüzü" olarak adlandırıyordu. Olaylar yeni bir savaşın başlamasına fırsat vermeden iki taraf arasında imzalanan ve uyulmasına da ayrıca dikkat edilen bir ateşkes protokolü ile sona erdi. Buna göre; Abhazya Gali'nin sivil halkına karşı bir harekette bulunmamayı, Gürcistan da Abhazya'ya terorist ve aşırı güçlerin girişini engellemeyi taahhüt etti. Bu sırada Rusya Barış Gücünün Gürcistan'daki faaliyetlerinin devam etmesi ayrıca bir tartışma konusuydu. Gürcistan Dışişleri Bakanı Iraklı Menargeşvili, Rusya Barış Gücünün Gali'deki etnik temizlemeye engel olduğunu ifade ederken, "Turan" ajansı da Gürcü kaynaklarına dayanarak 23

---

[20] Jak Şirak da Koçaryan deyeni deyir", *Azadlık*, 2 Haziran 1998, s.1; "Jak Şirak münagişenin bir defelik nizamlanmasını isteyir", *525.gezet*, 2 Haziran 1998, s.2.

[21] "Transcaucasus and Central Asia", *RFE/RL Newsline*, Vol 2, No 120 (24 Haziran 1998); "ABD Ermenistanı hedeleyir", Avrasiya, 24 Haziran 1998, s.1- 8.

[22] "While Armenian officials deny such a trade was made", RFE/RL Newsline, Vol 2, No 120 (24 Haziran 1998).

Mayıs'ta Rusya sınırından Abhazya'ya silah ve askeri malzeme taşıyan dokuz kamyonun geçtiği haberini veriyordu. Bütün bunlardan sonra Rusya Barış Gücünün -ki Tiflis'in de isteği buydu- Abhazya'dan çıkarılması meselesi gündeme geldi.

Kafkasya-ötesi'ndeki çatışmalarda bir başka önemli husus, yine petrol ve petrol boru hatlarının istikameti idi. Olaylar, Tiflis'in petrolün nakli meselesinde ortaya koyduğu tavır ve açıkça Batı güzergahını desteklemesiyle de bağlantısı olabileceğini göstermekteydi. 1997 yılında Gürcistan'ın Cavaheti bölgesinde yaşayan Ermenilerin muhtariyet talebiyle ortaya çıkmaları da buna örnek gösterilebilir. Olaylardan sonra Gürcistan, Cavahk Bölücü Teşkilatının faaliyetine Hazar petrol boru hattının Batı istikameti konusunun ortaya çıkmasının Rusya ve Ermenistan'daki askeri çevrelerin bir planı olduğunu söylemiştir. Bu arada Cavaheti eyaletinin Bakü-Supsa istikametinin birkaç kilometre ötesinde bulunduğu da kaydedilmelidir. Dolayısıyla bu bölgedeki istikrarı bozmaya yönelik faaliyetler erken petrolün nakli için bir takım engelleri de beraberinde getirecektir.[23]

Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan'a göre; bölgenin genel durumunda en çok dikkati çeken nokta bir dengenin olmayışıdır. Bölge ülkelerinin çoğunun ekonomik durumlarının kötü olmasında bölgede bir istikrarın sağlanamamış olması etkendir. Oskanyan'a göre; Gürcistan'ın Azerbaycan'la yakınlaşma siyaseti Gürcistan'la Ermenistan'ın aralarındaki ilişkiye zarar verebilir; bugün bölgenin karışık siyasi atmosferine Hazar petrolleri sebeptir (Bu bölgede ABD, Avrupa ve Rusya'nın petrole ilgilerinin çatışması, Hazar'ın devletlere göre bölünmesi probleminin çözümlenmemesi "Büyük Hazar petrolünün nakli istikameti" için rekabet vs.).

Şüphesiz Gürcistan'ın Batıyla Azerbaycan ve Orta Asya arasında bir halka görevi üstlenmesinin Batılı ülkelerin bölgedeki rolünün artmasından memnun olmayanların Gürcistan'daki dengeleri bozup yatırımcıları ürkütmeye çalışmaları olarak da değerlendirilebilir.[24]

23 R. Didevari, "Gerb maşrutunun taleyi nece olacag[illegible]", *Halg Gezeti*, 30 Nisan 1997, s.4.

24 Nurani, "Abhaziya kimin kefine soğan doğradı", *Ayna*, 30 Mayıs 1998, s.18-19.

Petrol ihracıyla ilgili anlaşmalara son günlerde Abhazya'nın da dahil olmak arzusuna Tiflis farklı tepki göstermedi. Gürcistan, göçmenlerin kendi ana yurtlarına dönme imkânı yaratabileceğini düşünerek, Novorossisk istikametine döşenecek boru hatları için Abhazya topraklarının teklif edilmesini ilk etapta olumsuz karşılamadı. Fakat Gürcü gözlemcilerin fikrine göre, teorik olarak bu mümkün olsa da aslında gerçekçi bir plan değildi ve böyle bir adımın atılması halinde Azerbaycan'la diplomatik ilişkiler gerginleşebilirdi.

Hazar petrollerinin Batı istikametini takip ederek taşınması Rusya haricindeki pek çok devletin tercihidir. Petrolün taşınması meseleleri müzakere edilirken hemen akabinde Hazar'ın statüsü de gündeme getirilmektedir. Genelde Hazar'a kıyısı bulunan devletler Azerbaycan'ın teklif ettiği gibi kendi aralarında milli sektörlere bağlı olarak konunun çözümünü istemektedirler. Ancak bölge devletlerden ikisi -Rusya ve İran- Hazar'ın bu şekilde tasnifine taraftar değildir. Hazar'ın bir deniz mi yoksa göl mü kabul edileceği, enerji kaynaklarından kimin ne kadar pay alacağının belirlenmesi Hazar'a kıyısı bulunan diğer bütün ülkeleri ilgilendirmektedir. Hazar'da son derece sınırlı ve verimli olmayan enerji yataklarının bulunduğu kıyılara sahip olan Rusya ile İran 1921 anlaşmasına göre, Hazar'ın göl olarak kalmasını ve kaynakların ortaklaşa paylaşılmasını istemektedir.[25] Rusya'nın Azerbaycan büyükelçisi A. Blohin'e göre, Hazar'ın hukuki paylaşımında dört önemli problem vardır. Bunlardan biri, denizin mineral kaynaklarından istifade prensiplerinde anlaşmaya varılmasıdır. İkinci gruba, denizcilik konusu dahildir. Üçüncü grup, ekolojik problemlerin aynı zamanda deniz seviyesinin yükselmesinden doğan zorlukların halledilmesidir. Bir diğer problem ise, balık avının sistemli hale getirilmesi ve biyolojik kaynakların korunmasıdır. Rusya, Hazar'ın gittikçe kötüleşen ekolojik durumuyla yakından ilgilendiğini söylemekte ve bunun için Kazakistan'dan ve Türkmenistan'dan nakledilecek petrolün Hazar'ın dibinden döşenecek boru hattıyla yapılmasına karşı çıkmaktadır. Çünkü Hazar'ın sismik yönden tehlikeli bir yerinden boru döşenmesini göz önünde bulunduran teklif çok önemli boyutta ekolojik felaketlere sebep olabilir.

---

[25] "Hazar, deniz olma yolunda", Radikal, 7 Temmuz 1998, s.11.

6 Temmuz 1998'de Hazar'ın Kuzeyinin Kazakistan ve Rusya arasında bölünmesini öngören ve uluslararası hukuk açısından da deniz olarak değerlendirilmesinin önünü açan anlaşmaya Türkmenistan ve İran karşı çıktı.[26] Rusya'nın Hazar'ın göl olduğunu savunan İran-Rusya ittifakını terk etmesine tavır alan İran, Türkmenistan'ı da yanına alarak ittifaka karşı olduğunu gösterdi. Azerbaycan anlaşmayı imzalamadı, fakat olumlu bulduğunu ve konuyla ilgili kıyı devletlerle ikili anlaşmalar imzalamaya hazır olduklarını belirtti. İran-Türkmenistan ortak açıklamasında ise Hazar'ın kaynaklarının beş ülkeye eşit olarak pay verilmesi gerektiği vurgulanıyordu. Zira Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan mevcut kaynakları işletebilmek için Hazar'ın deniz statüsünü korumasını savunuyorlardı.[27] Rusya Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Valeri Garipov, Azerbaycan'a yaptığı ziyarette Hazar'ın paylaşımı hakkında yeni görüşmeler için teşebbüste bulunulmasını talep etti. Azerbaycan ise Hazar ve Karadeniz havzalarındaki kaynakların işlenmesini Moskova ve Bakü'nün yakınlaşması için son derece gerekli bir adım olarak değerlendirdi.[28]

Rusya, bugün çeşitli alternatif yollar teklif edilmesine rağmen petrolün Kuzey güzergahı ile Novorossisk'e oradan da Bulgaristan'ın Burgaz limanına ve boru hatlarıyla Yunanistan'ın Aleksandropolis şehrine nakledilmesinin daha hesaplı olduğunu, böylece petrolün İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçmeyeceğini iddia ederek bu güzergahın Batı yolundan iki kat daha ucuza mal olacağında ısrarlıdır. Ancak Batı istikametinin tercih edilmesinin en önemli sebebi devletlerin siyasi ilgileri ve Kafkasya'daki şartların sabit olmayışından ileri gelmektedir.[29]

ABD, petrolün nakli güzergahı hakkında 1998 yılı sonunda kabul edilecek son kararın beklendiğini, petrolün istikameti hakkında çok önemli tartışmalar yapılsa da henüz meselenin halledilemediği fikrindedir. Ona göre, önce açıkça ne kadar petrol çı-

---

26 Rusya, Hazar'ın paylaşımıyla ilgili Kazakistan'la yaptığı anlaşmanın sadece denizin dibini esas aldığını yüzeyinin ise genel istifadede kaldığını belirtti. A. Soltan, "Bir Hezerden beş balacasını düzeltmek isteyirler", *Azadlık*, 3 Temmuz 1998, s.5.

27 "Hazar'da kavga kızıştı", *Radikal*, 9 Temmuz 1998, s.10.

28 "İkinci Raunda Rusya cıkmag isteyir", *Azadlık*, 3 Haziran 1998, s.5

29 "Rusiya yene de narazıdır", *525. gezet*, 10 Mart 1998, s.6.

karılacağı ve bunun ne zamanda yapılacağının belirlenmesi gerekir. Sonra boru hatlarının maliyeti hesaplanmalıdır. Örneğin Bakü-Ceyhan hattı Bakü-Supsa'ya oranla daha pahalıdır. Fakat bir şekilde petrol Supsa'ya ulaştırıldıktan sonra petrolün tankerlere doldurulup Karadeniz yoluyla nakledilmesi gerekecektir. Burada da boğazlar bir problemdir. Bir başka teklif petrolün tankerlerle Bulgaristan'ın Burgaz limanına taşınmasıdır ki, bunun için de Burgazlı Aleksandropolis arasına petrol boru hattı inşa etmek lazımdır. Bir başka teklif, petrolün Supsa'dan Odessa'ya ulaşması, oradan da "Drujba" (Dostluk) hattıyla gönderilmesidir. Ancak burada da birkaç bin kilometrelik yeni boru hattı inşa edilmelidir. Bu büyük bir finans gerektirmektedir. Bir seçenek de istikametin Romanya üzerinden olmasıdır. Üretilen petrolü Avrupa'ya götürmeyi amaçlayan bu istikamette de boru hattı döşenmekle birlikte petrolün tankerlerle bu ülkenin petrol imal eden fabrikalarına ulaştırılması bu fabrikaların elden geçirilmesi, ve boru hatlarının güvenliğinin temin edilmesi hususu ortaya çıkmaktadır. Bugün için bütün bu yollar tek tek değerlendirilerek en uygun istikametin Bakü-Ceyhan olduğu düşünülmektedir.[30]

Azerbaycan Beynelhalk Emeliyyat Şirketi (ABEŞ), konsorsiyumun son bir yıllık faaliyetlerini değerlendirirken Batı güzergahıyla ilgili tekliflerin incelendiğini ve bugüne kadar 12 teklifin ileri sürüldüğünü belirtmektedir. ABEŞ'e göre, Bakü-Supsa hattının masraflarının artması ona gerekli önemin verilmemesinden ileri gelmektedir. Önce bütün sorun sadece hatların tamiri iken daha sonra yeni boru hatlarının inşasından bahsedilmeye başlanmış, bu da doğal olarak masrafların artmasına sebebiyet vermiştir. Bu konuyla ilgili olarak 18 Mayıs 1998'de Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Ali(yev), Gürcistan parlamentosu sözcüsü Zurab Zhvanie'ya Bakü-Gürcistan petrol boru hattının yeniden tamir edildiğini, Supsa ve Poti'deki terminallerin inşasının Ekim 1998'de tamamlanacağını söylemiştir.[31] ABEŞ'ten Bob Erickson da, Batı güzergahındaki boru hatlarının inşasının 590 milyon $

---

[30] E. İsmayılzade, "Biz Azerbaycanın tarazlaşdırılmış cemiyet kimi inkişafını isteyirik. ABŞ-nın Azerbaycandakı fövkelade ve selahiyyetli sefiri Stenli Eskudero suallarımıza cevap verir", *Azadlık*, 27 Şubat 1998, s.5

[31] "Bakü- Supsa pipeline to be completed on schedule", RFE/RL Newsline, vol 2, no 94, I, (19 Mayıs 1998).

olarak düşünüldüğünü ve bu rakamın üzerine çıkılınamaya çalışılacağını belirtirken, Batı istikametindeki boru hatlarının %65-66'sının tamamlandığı, gelecek yıl başında da kullanıma açılacağı haberini vermektedir. Bu arada ABEŞ ve Azerbaycan Devlet Neft Şirketi (ARDNŞ) arasında Bakü-Supsa boru hattının çapının arttırılması ile ilgili henüz bir anlaşma sağlanamaması da dikkat çekicidir.[32]

Hazar bölgesi "ikinci İran Körfezi" rolünü oynarken, Kafkasya'nın ve Orta Asya'nın enerji kaynaklarının ele geçirilmesinde Avrupa ve Amerika, Türkiye'nin Hazar ile Batı arasında bir köprü görevini üstlenmesinden istifade etmektedirler.[33]

Hazar petrolleriyle ilgilenen diğer bir ülke de Japonya'dır. Japon şirketlerinin "sadece petrolden pay alınırsa Azerbaycan'la ekonomik ilişkiler kurulabilir" açıklamaları Bakü ve Tokyo arasındaki trafiği arttırmıştır. Japonlar, Azerbaycan ekonomisine 1997 yılının ortalarından itibaren önem vermeye başlamışlar ve bu amaçla Japonya, işadamlarından Azerbaycan'a gitmelerini ve burada yatırımlarda bulunmalarını istemiştir.[34] Buna sebep, onların petrol meselesinden geç kaldıklarını düşünmeleridir. 1997 yılında Bakü ile olan görüşmelerden hiçbir sonuç alınamayınca Japon hükümeti Kafkasya ve Orta Asya ile ekonomik ilişkilerin arttırılması hakkında bir program kabul eder. Programa göre, Japon şirketleri hükümetin desteğiyle bu ülkelerde kendileri için bir yer edinmelidir. Cumhurbaşkanı Haydar Ali(yev)'in Şubat 1998'de Japonya'ya davet edilmesi de bu program çerçevesinde olmuştur. Ancak Japon iş çevreleri ile Azerbaycan hükümeti arasındaki bazı anlaşmazlıklar ekonomik ilişkilerin kurulmasına mani olmuştur. Eximbank'ın Azerbaycan'da hayata geçirilecek işlere kredi ayırmaması, iş adamlarını Bakü ile ilişkilerinde ihtiyatlı olmaya sevk etmiştir. Şunu da hatırlatmakta fayda vardır ki, Eximbank kredileri geri ödenmediği takdirde Azerbaycan'ın uluslararası bankalardaki aktiflerini müsadere hakkını öngörmektedir. Asıl mesele hükümetin, Eximbank böyle bir hak elde

[32] A. Soltan, "Asta yeri, kemer çıhar elinden", *Azadlık*, 6 Haziran 1998, s.2.

[33] E. İmanov, "Hezer nefti ve Kürd problemini birleşdiren nedir?", *Ekonomiks*, 10 Mart 1998, s.5.

[34] "Yaponiya iş adamları ile görüş", *Halg Gezeti*, 12 Aralık 1997, s.4.

ettiği takdirde diğer yabancı bankaların da bu yetkiyi istemesinden çekinmesidir.

Japon hükümeti, Azerbaycan'da yerini sağlama almak istemektedir. Bunun için de "siyasi manevralardan" çekinmemekte ve her ne şekilde olursa olsun Bakü ile ilişkilerin Tokyo'nun gündeminden çıkmasına izin verilmemektedir. Japonya'nın Ekonomik İşbirliği Fonu "Şimal" DRES'ni inşasına yıllık %0,75 faizle 165 milyon dolar ayırmıştır. Kredi 40 yıllığına verilmiş ve geri verme şartları da oldukça kolaylaştırılmıştır. Özellikle bundan sonra Eximbank'ın Azerbaycan hükümeti ile görüşmelerin yenilenmesi hakkında beklenilmeyen bir beyanatı açıklanır. Buna göre, banka risksiz kredi verilmesine yeşil ışık yakmış ve yedi aydan fazla devam eden görüşmeleri bir sonuca bağlamıştır.[35]

Sonuç

ABD, Azerbaycan'ın jeopolitik özelliğini gayet iyi değerlendirerek bu ülkeyi en önemli taraftarı olarak kabul etmekte ve Kafkasya'ya özel bir önem vererek Azerbaycan petrolünün Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye yoluyla Akdeniz'e ulaştırılması projesini desteklemektedir. Aynı şekilde Kazakistan ve Türkmenistan petrolünün de Azerbaycan topraklarından geçerek dünya pazarına çıkmasının ileri görüşlülük olacağını savunmaktadır.

Dağlık Karabağ problemi sadece Azerbaycan ve Ermenistan için değil, bütün Kafkasya-ötesi için temel bir sorun olmaya devam etmektedir. Ermenistan'da yeni devlet başkanı Koçaryan, Karabağ meselesinde uzlaşmacı bir yol takip etmezse hem partisi "muharebe partisi" damgasından kurtulamayacak hem de anlaşmazlığın çözümünde somut neticelere varılamayacaktır. Kendi Kaderini Tayin Etme Partisi Başkanı Baruyr Ayrikyan gibi çeşitli muhalefet partileri Ermenistan'ın esas meselesinin Karabağ problemi olduğunu ve Ermenistan'ın komşularıyla iyi ilişkiler ve dostluklardan mahrum bırakıldığını söyleyerek daha önceki yö-

[35] V. Bayramov, "Gündoğar Ölke. Azerbaycana işıq salır", *Azadlık*, 28 Fevral 1998, s.4.

netimleri tenkit etmişlerdir.[36]

Koçaryan'ın bağımsız bir Dağlık Karabağ'a sahip olmak arzuşu zamanla yerini daha mantıklı ve uzlaşmacı bir anlayışa terk ederse problemin çözümünde de çok ciddi mesafeler alınacaktır.

Görüldüğü gibi Hazar petrolleri ve buna bağlı olarak boru hattının istikameti meselesi Kafkasya-ötesi'nde pek çok karışıklığın çıkmasına ve devletler arasında bir rekabet ortamının meydana gelmesine sebep olmuştur. Petrolün nakli güzergâhı kesin bir sonuca ulaşmadan bölgedeki huzursuzlukların sona ermesini beklemek mümkün görünmemektedir.

---

[36] "Different nationalisms: The case of the Caucasus will Russia restore hegemony?", *Turkistan. SOTA Euronet*, 20 (Mart 1998).

YERALTI ZENGİNİ YERÜSTÜ FAKİRİ TÜRKMENİSTAN

Bekir Günay

Giriş

İkinci Dünya savaşının galiplerince çizilen 20. yüzyıl dünyasında, 1980'lere kadar hesapta olmayan bir şey cereyan etti. Galiplerden birinin yerini terk etmesi kurulu dengenin sarsılmasına sebebiyet verdi. Dünyanın, alışık olmadığı iki kutuptan tek kutupluğa geçiş süreci de başlamış oldu. Bu süreçte, SSCB parçalanarak, Rusya'ya dönüştü. Sovyetlerin hızlı düşüşü batıyı olduğu gibi Türk cumhuriyetlerini[1] de çok şaşırttı. Onların politik durumlarından ziyade ellerindeki yeraltı kaynaklarının pozisyonu, 21. yüzyıldaki durumları, 1990 sonrası uluslararası politikanın öncelikli halledilmesi gereken meseleleri haline geldi.

Mevcut doğalgaz, özellikle petrol rezervlerinin kaderlerinin belirlendiği içinde yaşadığımız dönemde Türkistan'daki yeraltı kaynaklarının bakirliği, dünyadaki petrol ve güç dengesini etkilemeye başladı. Hassaten 21. yüzyıl dünyasında enerjinin kısa

[1] Türkî kelimesi Türk Cumhuriyetlerini tam karşılamadığı gibi oradaki devletleri dışlayıcı suni bir ifadedir. Bunun yerine asırlarca, Ortaasya'daki Türk devletleri için kullanılan Türkistan'ı tercih edeceğim. Bu sahayla ilgilenenlerin Türkî devletler yerine Türkistan'ı kullanmaları literatür açısından da daha uygun olduğu görüşündeyim. Bkz., V. Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan* (Haz., Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981.

Kocaeli Üniversitesi Araştırma Görevlisi ve
Türkmenistan Çalışma Grubu Üyesi

vadede petrol ve doğal gaza duyulan ihtiyacın devam edeceği düşünüldüğünde buradaki zenginliğin kimlere ait olacağı tartışmanın odak noktası haline gelmeye başladı.

İşte bu tartışmaların merkezinde, Ortaasya'daki yeni Türk devletleri ve yeraltı kaynağı bakımından en zenginleri olan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan yer almaktadır. Dünyanın yeni enerji arayışları ışığında, çevre dostu kaynaklara "Doğal gaz"a yönelmeleri ister istemez gözlerin dünyanın en zengin ikinci doğal gaz gücü konumundaki Türkmenistan'a yönelmeye neden olmaktadır. Bu bağlamda Türkmenistan'ın doğalgaz, siyaset, dış politika üçgeninde, 21. yüzyılda varolma mücadelesini tahlil etmeye çalışacağız.

I- Türkmenistan Tarihine Kısa Bakış

7. yüzyılda bir Soğut mektubunda geçen Türkmen[2] kelimesi ağırlıklı olarak Müslüman Oğuzlar için kullanılmaya başlanmıştı. Safevilerin saldırısı sonucu, Türkmenler diğer Türk boyları gibi Merv bölgesine geçtiler. Burada, Oraz Han[3] başkanlığında inşa edilen kaleler 1860'lara kadar fasılalarla süren Fars tehdidini önleyici unsurlar haline geldi. Türkmenler bu saldırılar sonunda Kuşid Han'ın önderliğinde bağımsızlığını ilan ettiler. Bundan sonraki Türkmen ve diğer Türk boylarının tarihinde günümüze kadar devam eden Rusya görülecektir.

Küçük Moskova Knezliği'nden başlayan Rusya devleti[4] 17. Yüzyıl sonlarına kadar kendi içerisindeki var olma sürecini tamamladıktan sonra, büyük devlet olma aşamasına gelmeye başlar. Bu aşamada üç istikamette genişlemesi sözkonusu olabilirdi. Birincisi Doğu Avrupa, ikincisi Osmanlı, üçüncüsü de Kafkasya ve Asya istikametidir. Bu düzlemde 17. yüzyıl sonundan 18. yüzyıl sonuna kadar Doğu Avrupa'ya doğru yayılma temayülleri, 18. Yüzyılda Avrupa'daki güçlü devletlerin karşı koymasıyla, durma noktasına gelen Rusya, bütün açılım hattını güneye, Osmanlı'ya kaydırır. Osmanlı'da uzun süre Rusya'nın genişleme trendine

---

2 Sencer Divitçioğlu, *Oğuzdan Selçukluya*, İstanbul 1994,s.53.

3 Saadettin Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Türkmenistan", *Yeni Forum*, C.14, Sayı 286, Ankara, 1993, s.49.

4 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara, 1987, ile aynı yazarın *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.

gem vurur. Bu bağlamda, Rusya'nın rahat çıkış yapacağı en önemli hat, Kafkasya, Asya hattı kalmıştır. Bu hattın kapısı da İran-Asya-Hazar düzlemini kontrol altında tutan Türkmenistan'dır.[5] Nitekim, bunun farkında olan Ruslar, 1873 Mayısında Hive'yi ele geçirirler. Akabinde, 1879'da Göktepe'ye hücumları, Nurverdi Hanın oğlu Berdi Murad'ın gayretleriyle, başarısızlıkla sonuçlanır. Fakat, Rusların Türkistan'a olan ilgileri giderek artar. 1880 Haziranında Skobelev idaresinde tekrar Türkmen topraklarına çok kanlı bir şekilde girdiler. 1881'deki çatışmalarda 26 bin Türkmen'i öldürdüler.

Bu sıralarda dünyadaki mevcut statükonun belirlendiği Berlin kongresinde, Rusya'nın Osmanlı üzerinden güneye inme hülyasına set vuruldu. Bunun üzerine Çarlık, bütün gücünü Ortaasya, İran, Afganistan hattına yoğunlaştırdı. Nitekim, bu çabaların sonucu, Rusya 1884 yılında Türkmenistan'ı Nurverdi Han'ın dul eşi Gülcemal hanımla imzaladığı anlaşmayla teslim aldı.[6]

1990'lara kadar sürecek Türkmenistan'daki Rus hakimiyeti fiilen başlamış oldu. Türkmenistan, bu işgale zaman zaman başkaldırdı. 1916'da başlayan Türkistan Millî ayaklanması bunun en güzel örneğidir. Bolşevik ihtilalinden sonra da süren bu mücadele 1922'de Enver paşanın komutasında başarısızlıkla sonuçlandı.

1917'de Özbek ve Yamut Türkmenleri arasında başlayan sürtüşmelerin çatışmaya varması üzerine Türkmen Cüneyd Han'ın Hive'ye yürüyerek şehre girmesi ile Rusya'nın müdahalesi sonunda, Hive 1920'de Ruslar tarafından işgal edildi. Buna karşı Türkmen ve Özbeklerin birlikte hareket edip, Rusya'dan ayrılma girişimleri bir sonuç elde edemeyerek, 1924 yılında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. 1927'de Cüneyd Han'ın, bir kez daha Rusya'ya karşı giriştiği, mücadeleyi kaybetmesi üzerine Türkmenistan tamamen SSCB'nin kontrolü altına alınarak, ülke beş bölgeye ayrıldı.[7]

Türkmen Komünist Partisi (TKP), 13 Mayıs 1925 tarihinde kuruldu. Komünist partisi diğer ülke partilerine göre sık sık

---

[5] Mehmed Saray, *Türkmen Tarihi*, İstanbul 1993, s.51

[6] A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s.235-236.

[7] Nadir Devlet, "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları", *Avrasya Etüdleri*, C.1, Sayı 4, s.33-34.

Moskova'nın idaresine girmediğinden dolayı eleştirildi. Zaman zaman milliyetçilikle suçlandı. Nitekim, 1937-38'de Türkmen Yüksek Sovyet başkanı Nedirbay Aykatov ile devlet başkanı Gaygısız Atabay bu yüzden sürgüne gönderildiler. Türkmenlerin 1948'lerde hala Sovyetleşmeye karşı direndikleri gözlenir. 1950'lerde TKP sekreteri Suhan Babayev, ideolojiden sorumlu başkan Nurcemal'e "Burjuva milliyetçiliği" suçlaması yapması ilginçtir.

Rusların, Türkmenistan'ın bu kontrolsüz tutumuna karşılık; 1960'larda hızla "Sovyetleştirme" hareketine yöneldikleri görülür. Kapatılan camiler yanında, dini hayatın göstergeleri olan sünnet, cenaze törenleri yasaklanır. Türkmen halkı buna da çare bulmakta gecikmez. 1990'lara kadar, çocuklarını hastalık bahanesiyle götürdükleri hastanelerde ameliyat adıyla Türkmen doktorlarca sünnet ettirmişlerdir.

Okullarda okutulan "Ateistlik" derslerinde, çocukları dini motiflerden kurtarına çabalarına girişilir. Bugün ilginçtir, Türkmenistan'da daha önce ateizm dersi veren öğretmenler, İslâm dinini öğretmektedirler İkinci Dünya Savaşı sonrası Stalinist politikalar sonucu; kültürel, etnik, ekonomik olarak cumhuriyetler birbirleriyle, harmanlamaya tabii tutulurlar. Burada, gaye bir cumhuriyetin tek başına bir şey yapamaması tezidir. Türkmenistan'daki mevcut nüfus dengeleri, Türkmenlerin aleyhine yavaş yavaş değiştirilmeye başlanır. Türkmen, aydın ve bürokratlar resmi ad olarak Rusça isimler almaya başlarlar. İlerlemek isteyen bürokratlar, yakın takibe alınarak, hayatlarında İslâmi motif olanlar derhal görevlerinden uzaklaştırılırlar. Evliliklere müdahale edilerek, Türkmenler Ruslarla evlenmeye zorlanırsa da bunu halk bazında hayata geçiremezler. Zira, Aksakallı dedelerin kırsalda İslâmiyeti canlı tutmaları Rusların işlerini zorlaştırır.

II- Bağımsız Türkmenistan

1985'ten itibaren Gorbaçov, *Glasnost ve Perestroyka* ile açıklık ve yeniden yapılanma politikalarını, SSCB'de kamu önünde yüksek sesle tartışmaya başlar. Rusya, Lenin sonrası gelişmelerle ideolojik düzlemde, Stalin sonrası da siyasal ve ekonomik boyutta tartışma ve eleştiri konusu yapılarak kendi sonunu hazırlamaya başlamıştı. Gorbaçov'un ifadesiyle "SSCB uzaya giden gemiyi

yaptı ama halkın temizliği için sabunu yapamadı" sözleri, SSCB'yi en iyi tanımlayan cümleler olsa gerektir. Gorbaçov, SSCB'nin gelecekte var olması için, açıklık politikası yanında, devleti yeniden yapılandırma gerektiğini vurgulayarak, bu konuda çalışmalara girişti. Bu durum, sıkıştırılan SSCB'de mengenenin gevşemesiyle çözülme reaksiyonu başlattı. 1989 yılında, SSCB'deki genel yumuşamadan Türkmenistan'da nasibini aldı. Türkmenistan hükümeti aldığı kararla, Türkmen dilini Rusça ile birlikte cumhuriyetin resmi dili haline getirdi. Bu bağımsızlık yolunda atılan ilk ve en önemli adım oldu.

Küçük yaşta öksüz büyüyen Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşı), 1980-84 yıllarında tarih sahnesindeki yerini alır. Bu tarihlerde Aşgabat kenti komitesi birinci sekreterliğine yükselen Türkmenbaşı, 1985 yılında bakanlar komitesi başkanlığına, aynı yılın aralık ayında da Türkmenistan Komünist partisi birinci sekreterliğine gelir. 13 Ocak 1990 tarihinde Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti devlet başkanlığına seçilir.[8]

Türkmenistan'da 27 Ekim 1990 tarihindeki seçimlerle oyların %98.3 alan Türkmenbaşı SSCB'de seçimle gelen ilk devlet başkanı olur, 27 Ekim 1991'de yapılan halk oylamasıyla Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilan eder.

18 Mayıs 1992 tarihinde Türkmenistan'ın yeni anayasası kabul edilir. Niyazov 21 Haziran 1992'de bağımsız Türkmenistan devlet başkanlığına seçilir. Bu arada, Türkmenistan Komünist Partisi Aralık 1991'de, XXV. Kongresinde kendini fesh ederek, yerine Türkmenistan Demokratik Partisi kurulur.

Türkmenbaşı'nın diğer ülke cumhurbaşkanlarından farkı halkı ile bütünleşmiş imajını içeri ve dışarıya vermesidir. Türkmenbaşı'nın hedeflediği 10 yıllık refah programı ile gelişme hızını artırmayı, yeraltı kaynaklarını yerüstü zenginliğine dönüştürmeyi, 21. yüzyılın demokratik, tarafsız Ortaasya İsviçre'sini oluşturmayı hedeflemiştir. Bu rüyanın gerçekleşmesinde en önemli unsur petrol ve doğal gazı, en kısa sürede paraya dönüştürerek ülke ekonomisine kazandırmaktır.

Zengin yeraltı kaynakları yanında ülke nüfusunun genç olması Türkmenistan'ın en önemli güçlerinden biridir. Bunun farkın-

---

[8] Saparmurat Türkmenbaşı, *Garassızlık, Demokratiya, Abadancılık*, Ruh Yayını, Aşgabat, 1994.

da olan cumhurbaşkanı başta Türkiye olmak üzere ABD ve Avrupa ülkelerine öğrenci göndermektedir. Bu öğrencilerden sadece Türkiye'de dört bin civarında bulunmaktadır. Bunların özellikle ekonomi, işletme, bankacılık alanlarında okumaya yöneltilmesi ülkenin gelecekte, serbest piyasa ekonomisine geçiş hazırlıkları sinyalleri olarak değerlendirilmektedir.

Geniş yetkilerle donatılmış cumhurbaşkanın idare ettiği Türkmenistan'da bağımsızlık sonrası çalışmalar, ülkenin biran önce kalkınmasına endekslenmiş durumdadır. Kalkınmayı sağlayabilmek için memleketin seferber edildiği bir devlet modelinde sert ekonomik ve siyasi kararları eleştirecek muhalefet yok denecek kadar azdır. Türkmenbaşı, On Yıllık Refah Programı kapsamında ülkedeki bu olumsuz görüntünün kalkacağına inanmaktadır. Ülkede tam manasıyla inşaattan teknolojiye bir kalkınma hamlesi müşahede edilmektedir.

Geniş yetkilerle donatılan Niyazov iktidara geldiği ilk günlerde yoğun olarak rüşvet ve mafya ile uğraşmıştır. Mafya konusunda aldığı sert önlemler sonuç verdiği gibi, rüşvet konusunda da etkin mücadele ettiği görülmektedir.

Türkmenbaşı'nın ülke içindeki en önemli handikaplarında biri de Ruslardır. Mevcut nüfus içinde, diğer Türkistan ülkelerine nazaran az olan Ruslar (%6.7),[9] hâlâ kilit noktalarda görev yapmaktadırlar. Başkan, bunun halkta doğurduğu antipatiyi en aza indirmek için özellikle yurtdışından gelen öğrencileri bakanlıklarda görevlendirerek, Rusların sayısını azaltmaya özen göstermektedir. Ayrıca etkili bakanlıklara ve bakan yardımcılıklarına Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını getirerek[10] Rusları devre dışı bırakınaya çalışmaktadır. Türkmenbaşı ülkenin refahı için en önemli kaynak olarak doğal gazı görmektedir. Tabii bunun yanında, pamuk ve petrol konusunda yapılan yatırımları unutmamak gerekir. Özellikle, pamuğun ülkede işlenip, dünya pazarlarına satılmasında Türk işadamlarının hatırı sayılır çalışmaları vardır.[11]

Kalkınmayı hızlandıran faktörlerden biri de hiç şüphesiz yollardır. Özellikle demiryolları hususunda Türkmenistan şanslıdır.

---

[9] *Türkmenistan, Ülke Raporu*, TİKA, 1996, s.19.

[10] Milli Eğitim Bakanı Yardımcısı Muammer Türkyılmaz'dır.

[11] *Türkmenisten Ülke Raporu*, TİKA, Ankara, 1996. s.132-134.

Ülkedeki yük sevkiyatında demiryollarının payı % 80'lerin üzerindedir. Taşınan ürün bakımından pamuk birinci sırayı alırken, petrol ve doğal gaz borularla sevk edilmektedir.

Ülkenin kalkınmasında motor unsuru konumuna gelecek kaynak hiç şüphesiz doğal gazdır. Amaç bunun en kısa sürede, en fazla boru hatlarıyla, büyük devletlerin rızası alınarak, dünya piyasalarına ulaştırmaktır.

III- Türkmenistan'ın İdari Yapısı

Türkmen Anayasası başkanlık sistemini öngörmektedir. Cumhurbaşkanına geniş yetkiler verir.[12] Cumhurbaşkanı, bakanlar kuruluna başkanlık eder. Başkan meclis onayına sunmak üzere kanun yapma yetkisine sahiptir. Başbakan yardımcıları, bakanlar, belediye başkanları, valiler, Yüksek mahkeme başkanları cumhurbaşkanınca seçilir. Başkan gerek gördüğünde meclisi fesh etme yetkisine de sahiptir.

Türkmenistan'da yasama gücü cumhurbaşkanı ile birlikte beş yıl için seçilen "Halk Maslahatı" ile "Meclis" tarafından yürütülür. Önemli kararlar, Halk Maslahatı'nca alınır. Meclis beş yıllık çalışma dönemini kapsayan bir şekilde faaliyetlerini sürdürür. Elli milletvekili vardır. Milletvekillerine başka işlerde çalışma yasağı getirilmiştir. Türkmenistan Demokrat partisi ile yerel makamlarca belirlenen adayların çoğu Türkmen Demokratik partisi üyesidir. Milletvekillerinin % 95'i Türkmen, % 2'si Rus, % 3'ü de Özbek'tir. Bu iki partinin dışında muhalif "Ağızbirlik hareketi" vardır.

Türkmenbaşı ülkenin kalkınma hızını artırmayı sağlayabilmesi için ülkede istikrarın şart olduğu düşüncesiyle, Türkmenistan'daki etnik unsurlarla Türkmen kabileleri arasında muhtemel sürtüşmelere zemin hazırlayabilir kaygısıyla, çok partili sisteme sıcak bakmamaktadır.

Türkmenbaşı'nın, ülke kalkınması için belirlediği "On yıl Refah programı (on yıllık Abadancılık) "uygulamasında çok kararlı olduğu görülmektedir. Türkmenbaşı'nın iktidara başladığı ilk yıllarda mafya'nın etkinliği "göze göz dişe diş" denebilecek uygula-

---

[12] *Türkmenistan Ülke Raporu*, TİKA, Ankara, 1996, s.20-21.

malarla önlenmiştir.[13] Hırsızlık ve benzeri suçlara halkın önünde uygulanan sert cezalar sonucu bugün Türkmenistan diğer BDT ülkelerine göre güven içindedir. Bu arada gençler arasında mafya kanalıyla, artan içki ve uyuşturucuya karşı (Afganistan'a bol miktarda uyuşturucu gelmektedir) çalışmaları da devam etmektedir. Türkmenbaşı, Rus hanımla evli olmasına rağmen iktidara geldiği günden beri hanımını Moskova'da tutmaktadır. Bunun yanında, işlerini yapmayan bakanları canlı yayında azarlayıp, görevden alması alışılmadık bir uygulama olsa da başkan Türkmenistan halkı tarafından desteklenmektedir. Türkmenistan'da ordunun durumunu da kısaca ele almakta fayda vardır. Millî ordunun kurulmasına öncelik verildiği görülmektedir. Komuta kademelerindeki, Rus personelin sayısı giderek azaltılırken, Temmuz 1992'de Rusya ile yapılan anlaşmaya göre Türkmenistan ordusunun iki devletin ortak komutasında olması kararlaştırılmıştır. 1993 yılında yapılan başka bir antlaşmayla, Türkmen ordusu ve sınır muhafızlarının komutası Türkmenlere bırakılmıştır. Türkmen ordusunda komuta kademesinde 4500 civarındaki Rusların 1999'a kadar kademeli olarak azaltılması kararlaştırılmıştır. Ülke nüfusunun (1995 verilerine göre 4.5 milyon) mevcut coğrafya'ya (488.100 km^2) göre az olması, savunmada Türkmenistan'ı Ruslarla işbirliğine itmektedir.

Türkmenbaşı ilerde doğması muhtemel Rus tehdidine karşılık, Türkmenistan'ı İsviçre benzeri "Tarafsız devlet" statüsüne getirmiştir.

IV- Ekonomik Durum

1- İçinde Bulunduğu Bölgenin Özellikleri

Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren, dünya siyaset sahnesinde yeraltı kaynaklarının rolü giderek belirgin bir hal almaya başlamıştır. Sanayi devrimi sonrası başlayan, yeni çağın teknik gelişmelerine paralel olarak, kömür, petrol çağın önemli kaynakları konumuna gelmişler.

[13] Türkmenistan'da yaşanan bir hadisede; mafya bir bakanın çocuğunu kaçırıp, tüm hapishanelerin boşaltılması talebinde bulunur. Türkmenbaşı'nın cevabı gecikmez, canlı yayında TV 'ye çıkarak, üç saat içinde çocuğu bırakmazsa bütün tutukluları öldüreceği tehdidi üzerine çocuk serbest bırakılır.

Bu kaynaklara sahip olmaya çalışan Batılı ülkeler birçok savaşları başlatmaktan çekinmemişlerdir. Kömür için, Fransa ve Almanya savaşmış, Osmanlı devletinin parçalanmasında ise petrolü görmek mümkündür. (Sykes-Picot antlaşmasında olduğu gibi)[14] Petrol için, 20. Yüzyıldaki büyük savaşlar, son olarak Körfez krizi bu bağlamda söylenecek örnekler arasındadır. Denilebilir ki; Yirminci yüzyıl, uluslararası ilişkilerde ana belirleyici unsur petrol ve diğer yeraltı kaynakları olmuştur.

Yalta sonrasında dünyanın İngiltere, ABD ve SSCB tarafından nüfuz alanlarına bölünmesinde, yeraltı ve yer üstü kaynaklarının durumu (petrol, altın, su) önemli olmuştur. 1945 sonrasında dünyanın en zengin petrol yataklarını barındıran Ortadoğu, İngiltere ve ABD'nin sömürge alanı olarak görülürken, Ortaasya'daki petrol yatakları da SSCB'ye bırakılmıştır.

2-Türkmenistan ve Komşularının Petrol ve Doğal Gaz Kaynakları

SSCB'nin parçalanmasından sonra ortaya çıkan devletlerde petrol, doğal gaz rezervleri açısından üç ülke ön plana çıkıyor. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan. Bu ülkelerdeki mevcut rezervlerin yanında, bugünkü işletmelerinde geri teknolojiyle, beraber ortaya çıkan rakamlar, 2000'li yılların dünyasının kaynak ihtiyacının yavaş yavaş bu bölgeye kayacağını göstermektedir.

Eski Sovyet cumhuriyetleri arasında zengin petrol rezervine sahip ülkelerin başında Azerbaycan gelir. 1990 sonrası Azerbaycan'daki iç ve dış gelişmeler petrolle doğrudan ilişkilidir. Rusya tarafından önce Karabağ'da Ermenilerle başı belaya sokulan Elçibey, halk indindeki itibarı düşürüldükten sonra arka arkaya yapılan darbeler sonunda, Rus desteği ile iktidarı Aliyev'e bırakmak zorunda kalmıştır. Kardeş katliamından çekinen Elçibey'in Nahçıvan'a çekilmesi akabinde, Aliyev ipleri eline alır almaz, ilk yaptığı iş petrol boru hatları antlaşmasını istenilen şekilde yeniden düzenlemek olmuştur.

20 Eylül 1994 tarihinde, Azerbaycan petrol şirketi SOCAR ile 12 yabancı petrol şirketinin 30 yıl süreli antlaşmasında, ABD şirketleri arslan payını (%60) alırken ikinci payı Rus Lokoil

---

[14] Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985, s.398.

(%10) almış daha sonra Azerbaycan'ında verdiği payla bu oran %15 hatta 20'lere ulaşmıştır. Türkiye'ye verilen oran ise %6.75 olmuştur. Daha sonra Türkiye ile boru hatlarının güzergâhı sorunu başlamıştır. Rus tezi, ABD destekli Türk tezi tartışmaları[15] zamanla kanlı boyutlara ulaşmıştır. Çeçenistan'daki savaş, Gürcistan'da Edward Şevardnadze'ye yapılan suikast, Türkiye'deki Bakü ve Ceyhan yolunda hızlanan PKK terörü, hep aynı olayın değişik boyutlarıdır.[16]

1998 sonlarında belirlenmesi beklenen güzergâh yanında, yine bu yılın sonbaharında Azerbaycan'daki seçim heyecanı ülkedeki hesaplaşmayı gün yüzüne çıkarmıştır. Elçibey'in Bakü'ye gelişi, Aliyev'in önce aday olmayacağını açıklayıp sonra vazgeçmesi, Elçibey'in seçimleri protesto edeceği söylentileri, Azerbaycan'daki petrolün son yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Petrol karmaşasında fazla gürültünün olmadığı tek ülke Kazakistan'dır. Azerbaycan'dan sonra ikinci zengin rezervlere sahip ülke olan Kazakistan, Türkistan ülkeleri içerisinde Rusya'nın en fazla asimile edip, kontrolünde tuttuğu memlekettir. Rusya, buradaki etkinliğini bugün hâlâ muhafaza etmektedir. Nitekim, Rusya'dan sonra en fazla Rus nüfusunun yaşadığı Kazakistan'da ülke yönetiminde Ruslar önemli mevkileri işgal etmektedirler. Devlet başkanın yardımcısının Rus olması, Rusya'nın uzay üssü yanında, önemli nükleer tesislerinin bu ülkede olması bunun çarpıcı örnekleridir.

Azerbaycan'a karşılık Kazakistan'daki Rusya'nın etkinliği, Tengiz bölgesindeki boru hatlarını işletmesindeki konsorsiyumda da kendini göstermektedir. Konsorsiyum'la, Kazakistan arasında 1992'de yapılan sonra Rusya'nın baskısıyla, 6 Aralık 1996'da yeniden imzalanan antlaşmada, Rusya'nın payı Kazakistan'ı da dahil edersek % 60'ları bulmuştur. Buna karşılık ABD, İngiltere şirketlerinin payı % 7.5'larda kalmıştır. Diğer taraftan, Rusya'nın Transneft şirketiyle, hem işletici, hem ortak konu-

---

15 Ahmet Davudoğlu, "Orta Asya'daki Dönüşüm, Asya İçi Dengeler ve Türkiye", *Yeni Türkiye*, Mayıs-Haziran 1997, s.916.

16 Ariel Cohen, "Yeni Büyük Oyun' Avrasya'da Boru Hattı Siyaseti", *Avrasya Etüdleri*, C.3, Sayı 1, Ankara 1996, s.2-14.

muyla etkinliğinin bariz olarak artığı da görülmektedir.[17]

Tüm bu petrol yataklarının Hazar'da olması, kavganın merkezinin burası olacağını görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bu kavgada diğer önemli bir ülke de konumuz olan Türkmenistan'dır.

Toplam yüzölçümünün 4/5'i çöl olan bu ülkede, tarıma elverişli olan ülke yüzölçümünün sadece %3'üdür.

Türkistan ülkeleri içinde ikinci büyük pamuk üreticisi Türkmenistan'ın esas gücü yerin altında yatmaktadır. Azerbaycan ve Kazakistan'a nazaran petrol konusunda fazla şanslı olmayan Türkmenistan'ın tüm rezervleri, Hazar denizinin güney doğu kıyıları arasında yer alan akarsu havzasındadır. 19 tane petrol ve gazyatağı bulunan Türkmenistan'ın batısında, Kızılkum bulunmaktadır ve Buğdaylı bölgesinde de 12 tane yatak mevcuttur. Türkmenistan'ın esas yeraltı zenginliği olan doğal gaz, Rusya'dan sonra potansiyel, rezerv açısında ikinci sırada yer almaktadır.[18] Shatlı, Sovetabad, Naip, Samantepe, Sakar ve Kotuntepe gaz rezervleri toplam 2700 milyar m3, yıllık üretim 100 milyon m3 civarındadır.

V- Türkmen Doğal Gazının Dünya Pazarlarına Ulaşması

1- Rusya

1920'lerden sonra Ortaasya'da özellikle, Türkmenistan'da gücünü perçinleştiren Rusya, Yalta konferansı sonrası kendisine düşen arka bahçesinde düzenleme işlerine girişir. Bu düzenlemede, Stalin'in uyguladığı harmanlama yönteminden bahsetmek gerekmektedir. Politikanın özü hiçbir cumhuriyette mahalli güçler etkin olmayacaktır. Önce nüfusun fazla olduğu ülkelerde zorunlu göçler uygulanır. Mevcut nüfusu dengelemek için bölgeye Rus ve diğer cumhuriyetlerden insanlar getirilerek suni etnik yapılar oluşturulur. Bunun yanında, tüm ülkeler birbirine ekonomik bakımdan bağımlı hale getirilirler. Bir cumhuriyette üretilen mal diğerinde işlenir. Cumhuriyetler arasında, Rusça ve Ruble'nin yaygınlaşması yanında, ekonomide mal takası uygulanır. Yeraltı kaynakları bakımından zayıf olan batıdaki cumhuriyetler,

---

17 Aydın Aydın, "Ortaasya Petrolü Üzerine Zor Bir Senaryo: Hazar, Akdeniz Mega Projesi" *Yeni Türkiye*, Mayıs-Haziran 1997, s.872.

18 *Türkmenisten Ülke Raporu*, Ankara, TİKA, s.29.

doğudaki Türkistan ülkelerindeki petrol ve doğal gazı borularla, Moskova'nın kontrolünde mal takasıyla alırlar (Örneğin Türkmenistan verdiği gaza karşılık Ukrayna'dan et almaktadır, ortada para yoktur). Bu sistemde yolların kesiştiği yer Moskova'dır. "...Türkmenistan 1996 yılı başlarında sadece doğal gaz satışından BDT ülkelerinden bir milyar dolar alacaklı çıkmıştır. Bu ülkelerin ödeme gücü olmadığı için Türkmenistan 1995 yılında doğal gaz üretimini 30 milyar m^3 azaltmak zorunda kalmıştır. Çünkü ekonomik sistemin değiştirilmesini finansa edecek kadar gelir elde edememiştir. Rusya bu durumdan istifade etmektedir..."[19] 1989'da SSCB'nin parçalanmaya başladığı sırada, yıkılan sistemde ekonomik açıdan en zararlı çıkan ülke Rusya olmuştur. Bunu telafi etmek için, çoğu zaman siyasi ve askeri gücünü kullanmaktan çekinmemektedir (Azerbaycan'daki Bakü katliamı, Çeçenistan'daki savaşta olduğu gibi). Rusya, 21. yüzyılda var olmak istiyorsa Ortaasya'yı gözden çıkarmaması gerektiğine inanmaktadır.

Bu bağlamda Türkmenistan'a gelince, Rusya'dan sonra BDT içinde ikinci büyük doğal gaz zengini olan ülkenin doğal gaz borularının hepsi Rusya'dan geçmektedir. Rusya'ya giden gazlar Türkiye vs. ülkelere zaman zaman Rus gazı olarak satılmaktadır. Bu ticaretten en çok zararlı çıkan ülke Türkmenistan olmuştur. Bugün hâlâ Ukrayna, Moldavya ve Rusya'ya sattığı gazların parasını alamamıştır.

Değişen dengelerde, değişmeyen tek şey Rusya'nın Ortaasya'daki gücüdür. 21. yüzyılda bu bölge üzerine yapılacak politikalarda Rusya daima hesaba katılmak zorundadır. Nitekim, bunun ilk sinyalleri, Azerbaycan ve Kazakistan petrolleri ve boru güzergahının tespiti konusunda, Çeçenistan devlet başkanıyla, Gürcistan başkanı Edward Şevardnadze'ye yapılan suikastlarda açıkça görülmüştür. Bu kadar baskılar karşısında Türkmenbaşı'nın doğal gaz güzergahı konusunda Rusya'dan aykırı politika gütmesi beklenemez.

Türkmenistan ordusunun kilit noktalardaki Rusların yanında, ülkenin etkin konumlarında da Rusların olması Türkmenbaşı'nın, Rusya'yı gözeten paralel bir politika izlemeye zorlamaktadır.

---

[19] Werner Gupell, "Ortaasya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon", *Avrasya Etüdleri*, Sayı 13, Ankara, 1998, s.30.

2- ABD

1990'lı yıllardan sonra dünyanın tek süper gücü konumuna gelen ABD, Ortaasya'nın bakir zenginliklerine adım adım sahip olurken, Rusya'yı ürkütmemeye özen göstermektedir. Şu anda ABD ve Rusya, Azeri ve Kazak petrollerine kilitlendiklerinden Türkmenistan'ın durumu rahat görünmektedir. 19. Yüzyıldaki Bağdat-Berlin demiryolu projesinde görülen devletlerin mücadelesinin aksine, 20. yüzyılın son on yılındaki petrol kavgasında, devletlerin nisbeten geri plana çekilip, şirketlerin ön plana geçtiklerini görmekteyiz. Devletler bir manada kaçak dövüşmekteler. ABD bölgede direk varlığını hissettirmek yerine zaman zaman Türkiye ile birlikte veya Türkiye aracılığı ile ağırlığını hissettirmektedir (Son zamanlarda İsrail'in de aynı politikayı güderek, Türkmenistan'la yakınlaşmakta olduğu görülmektedir.).

ABD, Ortaasya politikasında Rusya her zaman vardır. Her ne kadar SSCB yıkılmış olsa da Rusya'nın sıradan bir ülke konumuna indirilmemesi gerekmektedir. Nitekim, G-7 artı 1 ile Rusya'nın içlerine dahil edilmesi bunun bir uzantısıdır. Çünkü onu yok saymak, Ortaasya politikalarının ölü doğması demektir. Bu amaca paralel olarak ekonomik, siyasi ve askeri olarak Rusya'nın yeri doldurulamaz. Burada üstün olan ABD, güçlü Rusya yerine, kontrol altında tutulan Rusya'yı daima tercih etmektedir. O yüzdendir ki, ABD ve AB, Yeltsin'in her tavrını destekleyip, kredi musluklarını sonuna kadar açık tutmaktadırlar.

Rusya yanında, ABD'nin Ortaasya'da hesaba katması gereken bir diğer güç İran'dır. Humeyni'yle beraber yolları ayrılan, iki eski dost şimdi iki azılı düşman konumunda olsalar da Ortaasya'da kontrollü bir politika izlendiği görülmektedir. Özellikle, sınırdaş olması hasebiyle, İran'ın Türkmenistan'a karşı daha tavizkâr bir politika izlemesi ABD'nin Ortaasya'daki etkinliğini azaltmaya yöneliktir.

Türkmenbaşı'nın dış politikasında, özellikle enerji politikasında, gerçekçi bir çizgi izlediği görülmektedir. Türkmenistan ilerlemesi için mutlaka doğal gazı satmak zorundadır. Nitekim, Türkmenbaşı'nın 21 Nisan 1998'de ABD'ye yaptığı ziyaretinde, gerek başkanla yaptığı görüşmede, gerek John Hopkins Üniversitesi'nde ve diğer bazı üniversitelerde yaptığı konuşmalarda,

ABD'nin bölgedeki etkisini belirterek, doğal gaz için bir manada geçiş vizesini almaya çalışmıştır.

3- Türkiye

Yıllarca SSCB'nin yıkılmayacağı üzerine politika yapan Türkiye, Birliğin yıkılışıyla, tam bir şaşkınlık yaşamıştır. Oluşturulmaya çalışılan, Ortaasya politikası bir ara Özal'ın şahsi politikasıyla götürülmeye çalışılmışsa da sonra içi doldurulmayan "Çin seddinden Adriyatike" söylemi gündeme gelmiştir.

Türkiye ilk zamanlarda ağabey edasıyla yaklaştığı Türkistan'da günümüzde itibarını kaybetmiş, bir ağabey görüntüsü çizmektedir. Bu ağabeylik yıllarında Türkiye ve Türkmenistan'ın özellikle, ekonomik ilişkileri geliştirme aşamasında etkin işbirliğine girdiklerini görüyoruz. Nitekim, Türkmenistan'ın güneyinde Souvetabad ve Dovuletanbat sahalarında üretilen doğal gazın, Türkiye'de kaynak çeşitlemesi ve 2000'li yıllarda oluşacağı tahmin edilen doğal gaz açığının karşılanması amacıyla, İran üzerinden boru hattıyla Türkiye'ye taşınması çalışmalarına başlanmıştır. Bu gaye ile 7 kasım 1990'da imzalanan işbirliği antlaşması, Aşgabat'ta imzalanan "Türkmenistan'dan Türkiye'ye doğal gaz" gönderilmesi antlaşmasıyla devam etmiştir. Bunu, 4 Ağustos 1993'te Türkmengaz-Botaş antlaşması, sonunda 19-21 haziran 1994'te Niyazov'un Türkiye gezisinde imzalanan mutabakat zaptının 6. maddesinde gaz konusu antlaşmalardaki yerini almıştır.

Yapılan tüm bu antlaşmalara karşı, Türkiye şimdiye kadar elle tutulur, somut bir adımı hâlâ atamamıştır. Nitekim, bunun farkında olan Türkmenistanlı bir yetkili "aynı kandan gelen farklı ülkeyiz" diyerek ağabeyliğimizin bittiğinin altını çizerek başka alternatiflere yeşil ışık yakmaktadırlar. Türkiye son olarak doğal gaz konusunda, 1997 senesinde İran güzergâhını gündeme getirmiştir. Türkmen doğal gazının İran üzerinden Türkiye'ye oradan da Avrupa'ya pazarlanması düşünülmüştür.

Bakü-Ceyhan hattında olduğu gibi, Türkmen gazı konusunda da ABD, İran'ın devreye girmesini istemeyeceği açıktır. Nitekim, Bill Clinton'un özel temsilcisi büyükelçi Morningstar'ın Türkmenistan-İran-Türkiye hattı için "asla gerçekleşmeyecek"

demesi gayet manidardır.[20] ABD'nin Azeri petrolü konusunda desteklediği Bakü-Ceyhan hattının Türkmen doğal gazının İran'dan geçirilmesi konusunda karşılıklı koz olarak kullanması Türkiye'yi zor duruma sokmaktadır. Bunun yanında, İran'la imzalanan doğal gaz antlaşmasında Botaş'ın 1999'a kadar projeyi bitirememe riskine karşı, İran'ın devreye girme hazırlıkları da göz ardı edilmemektedir.

4- İran

1979'lara kadar ABD'nin Ortadoğu'daki "en sadık" müttefiki olan İran, Humeyni rejimiyle beraber, iki düşman ülke konumuna geldiler. Bu iki düşman ülkenin ilişkileri Hatemi'nin cumhurbaşkanlığıyla, yumuşama sürecine girdi. 1998'de Fransa'daki dünya şampiyonasında İran-ABD maçı en fazla seyredilen maç olsa da, vitrinde başlayan ilişkiler ticari bağlamda vitrin gerisinde sürdüğü bilinmektedir. İran'ın Ortaasya'daki faaliyetlerine bakarsak devrimi ihraç etmeye çalışan bir ülke portresi yanında, ekonomik çıkış yolları arayan ülke yönü daha ağır basmaktadır. İran kültürel olarak sadece Tacikistan'la olan bağlarını sürdürse de Türkmenistan Ortaasya açılımında sınır komşusu olarak daha etkin pozisyondadır. Türkmenistan'a 200 km uzaklıktaki Meşhed şehri bavul ticaretindeki etkinliği yanında, İran'ın Türkmenistan'da Türkiye'den sonra en fazla şirketi (27) olması da ilişkilerdeki ticari boyutu göstermektedir.[21]

Bunun yanında İran, imzalanan Türk-İran-Türkmen doğal gaz projesine paralel olarak, Türkmen-İran demiryolunun, hızla bitirilmesinde aktif rol oynamıştır. Doğal gaz ve petrol konusunda son günlerde, Ruslar tarafından kaşınan Hazar'ın statüsü konusunda İran'la Türkmen politikası tezat oluşturmaktadır. İran, Rusya gibi Hazar'ın göl olduğu ve kıyıdaş olmayan ülkelerin dışarıda tutulmasını istemesi manidardır.[22] Öte yandan, İran'ın zaman zaman Türkmenistan'dan yana tavır aldığı da gözlenmektedir.

[20] 16 Ağustos 1998, *Radikal.*

[21] *Türkmenisten Ülke Raporu*, TİKA, Ankara, s.130.

[22] Gülnar Nugman, "Hazar Denizinin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etüdleri*, Sayı 13, Ankara, 1998, s.88.

Sonuç

Türkmenbaşı ve Türkmen halkı, şunun farkındalar: "Ne zaman genç eğitilmiş nüfusla, yeraltı zenginliğini yerüstü zenginliğine transfer ettiklerinde ülkelerine 'Abadancılığın' refahını o zaman geleceğine" inanmaktalar. Bu refahın gerçekleşmesi için eldeki kaynakların takasla değil, mutlaka nakit paraya dönmesi gerekmektedir. Peki bu nasıl olacaktır. Bu soru bugün Türkmenistan'ın millî bir sorunudur. Bu mesele çok dikkatli izlenen politikalarla, akılcı işlemlerle götürülmeye çalışıldığı görülmektedir. Türkmenbaşı gazın dünya pazarlarına çıkışında Rus, ABD, Türkiye, İran kartlarını ve güçlerini çok iyi bilmektedir.

Türkmenistan bu ülkelere karşı izlediği politikalarda Rusya'yı hiçbir şekilde gözardı etmemektedir. Ordusundan, devlet yönetimine kadar etkin olan Rusya'nın gücünü bilen Türkmenbaşı, aynı zamanda eski bir komünisttir. Rusya'yı gaz konusunda mevcut borulardaki çıkışı bozmadan götürmek taraftarıdır. Rusya'nın tekrar eski gücüne kavuştuğu vakit askeri olarak dayanma gücü sınırlı olduğundan, ülkesini siyasi yollarla korumayı tercih ederek, Türkmenistan'ı İsviçre benzeri "tarafsız ülke" konumuna getirmiştir. Türkmenistan, gaz konusunda bir manada, Rusya'daki hatları koruyarak, belki fazla revize etmeden, parasını isteyerek sürdürmek zorundadır. Bunun yanında, Türkmenistan Rusya'yı dengelemek için ABD'ye karşı tavizkâr bir politika izlemeye çalışmaktadır.

Türkmenbaşı, gazı dört bir yandan ve en kısa yoldan Dünya pazarına çıkarma çabasındadır. Japonların Çin üzerinden gazı geçirme projeleri, yanında Pakistan'la imzalanan ve uygulama aşamasındaki 20 milyar m^3 doğal gaz antlaşması, İran-Türkmen-Türk projesi ile birlikte İran üzerinden Basra körfezine inme yolları hep bu düşüncenin uzantısıdır.

Gazın dünya piyasalarına en ucuz ulaşma güzergahı İran'dan geçiyor gözükse de (Basra yoluyla), ABD'nin buna sıcak bakmadığından en zor yol olmaktadır. Buna karşılık işin içine Türkiye'de katılarak, ABD'yi hoşnut etme niyeti de perde gerisinde sezilmektedir. Türkmenistan, doğal gazının en büyük çıkış güzergahı İran, Türkiye hattı hâlâ önemini korumaktadır.

Bununla beraber, Türkmenistan, Afganistan üzerinden Pakistan'a ulaşacak 2 milyar dolar maliyetli boru hattı projesine de güvenmektedir. Afganistan'da Taliban'ın tamamının ülkeye hakim olma ihtimalinin giderek artığı aşamada, Türkmenistan'ın Taliban'ın doğal gaz hattını tehdit etmediğini söylemesi de ilginçtir.[23] Tabii burada Taliban'ın arkasındaki ABD ve Pakistan'ın etkinliğinin Türkmenlerce bilindiği görülmektedir.

21. yüzyılın zengin ülkelerinden biri olmaya aday Türkmenistan'ın bunu gerçekleştirmesi için, bugünden uyguladığı politikaların sonuç vereceği umulmaktadır. Güçlü Türkmenistan için, genç olan nüfusun dünya'yı tanıması ve iyi öğrenmesi gerekmektedir ki, bu gayet planlı bir şekilde devam etmektedir. Yurtdışına giden çocukların ülkelerine dönmeleri ile vakit kaybetmeden devlet yönetiminde etkin hale getirilmektedir.

Ülkedeki Rus nüfusu giderek azalmaktadır. Ama, Ruslar hâlâ ordu ve yönetimde söz sahibidirler. Türkmenistan, geleceği için Rusları kızdırmadan, kademeli olarak özellikle, ordu ve ekonomide kendi insanına dayanmayı planlamaktadır. Nitekim çalışmalar bu yöndedir.

Ekonomide yabancı yatırımları teşvik yanında, Türkmen özel sermayesinin oluşturulmasının önü yavaş yavaş açılma safhasına gelinmiştir.

Doğal gaz konusunda tek boru hatlı projeler yerine, birden fazla alternatifi olan, yabancı yatırımcıları cezbedici çalışmalar yapıldığı görülmektedir ki doğrusu da budur.

Gaz yanında, petrol ve özellikle pamuğun da tekstil sanayiindeki ciddi yatırımlar ile Türkmenistan'ın geleceğini güven altına aldığı görülmektedir.

[23] 16 Ağustos 1998, *Radikal*.

HAZAR DENİZİ'NİN YENİ SİYASAL STATÜSÜ BÖLGESEL İŞBİRLİĞİ VE İSTİKRARIN TEMELİDİR

Yolbars A. Kepbanov

Tarihi gelişmeler sonucu Hazar Denizi problemi, biyolojik ve jeolojik özellikleri ile, XII. yüzyılda hayati önem kazanmıştır. Şurası açıktır ki, Hazar bölgesinde jeolojik yapıdaki değişiklikler ve yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkması yeni bir karşılıklı çıkar ilişkileri ortaya çıkarmıştır. Bu durum Hazar bölgesindeki uluslararası ilişkiler sisteminde bazı ciddi düzeltmelerin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu ihtiyaç, ekosisteminin korunması konusundaki istisnai önemin farkına varılmasıyla ve aynı zamanda Hazar mineral kaynaklarının dev rezervlerinin keşfedilmesi ve çıkarılmaya başlanması ile daha şiddetli hale gelmiştir.

SSCB ile İran arasındaki eski çift taraflı ilişkiler düzeninde meydana gelen değişiklik, yeni yapıyı adil bir şekilde yansıtabilecek çok yönlü ilişkiler sistemimin oluşmasına henüz yol açamamıştır. Bu durum, bölgesel işbirliğinin kurulması, Hazar Denizi ile ilgili problemlerin toptan çözümü ve bütün yakın ülkelerin dikkatlerini çekmenin metotları üzerinde, mevcut şartların niçin bir ortak arayışı gerektirdiğinin bir sebebidir. Yapılması gereken bütün kıyı devletler için verimli ve dengeli işbirliği ile karışıklıkları önleyip bölgede barış ve istikrarı kuracak olan etkili ve sürekli görüşmeler mekanizmasını kurup başlatacak olan şartları hazırlamaktır.

Şüphesiz Hazar probleminin birçok boyutları ve

Türkmenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı

yönleri vardır. Deniz ulaşımı, balıkçılık, biyolojik kaynakların rasyonel kullanımı konusunda problemler sözkonusudur. Bunun yanında Hazar ekosisteminin yaşamasını temin etme, hidrokarbon ve diğer birçok mineraller bakımından zengin olan Hazar Denizi'nin altında araştırma, keşif ve üretim yapma konuları da önemli problemlerdendir.

Bu gibi problemler için gerçek çözüm, büyük oranda bu problemlerin mevcut yasal durumuna bağlıdır. Ancak dengeli bir yasal temel oluşturulduktan sonra Hazar Denizi ile ilgili bütün problemleri başarılı bir şekilde çözebileceğiz ve Hazar devletlerinin uzun dönemli işbirliği için bir kurum oluşturabileceğiz.

I- Hazar Denizi'nin Yasal Statüsü

Şu anda Hazar'ın yasal statüsü, Sovyet Rusya ile İran arasında 26 Şubat 1921 tarihinde yapılmış olan bir Anlaşma ile ve SSCB ile İran arasında 25 Mart 1940 tarihli Ticaret ve Gemicilik Anlaşması ile belirlenmiş durumdadır.

Hazar bölgesindeki ciddi değişimler Hazar'ın yasal statüsünün belirlenmesi konusunda yeni bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Bizim görüşümüze göre bunlar şöyle sıralanabilir:

1) 1921 ve 1940 Anlaşmalarının tarafları Sovyet Rusya ve SSCB idi ve bunlar uluslararası hukukun ögesi olarak bugün artık yokturlar. Hazar denizi kıyısında yeni, bağımsız devletlerin ortaya çıkmasıyla, bu bölgedeki işbirliğinin gelişmesi çok taraflı bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda, Hazar Denizi için, bütün kıyı devletlerin menfaatlerini dikkate alan yeni bir statü belirlemeye ihtiyaç vardır.

2) Bu anlaşmalar üzerinde yapılacak dikkatli bir inceleme, bunların sadece ticaret, deniz ulaşımı ve balıkçılık konularını ele aldığını, fakat bir bütün olarak Hazar Denizi'nin yasal statüsünü tanımlamadığını gösterir. Bu anlaşmalarda Hazar'ın yasal statüsü ile ilgili deniz yatağının işletilmesi, ekolojik rejim, denizin üstündeki hava sahasının kullanımı gibi konularda açık bir madde bulunmamaktadır.

Türkmenistan'ın bu sorunun çözümündeki tutumu, ülkemizin Devlet Başkanı Saparmurad A. Niyazov tarafından ifade edilmiştir. *Caspiy* dergisinin muhabirinin sorularını cevaplandı-

rırken, şu hususları vurgulamıştır: "Hazar Denizi'nden faydalanma konusu tek taraflı değildir... Bu yüzden bütün taraflar için ilk yapılacak iş, denizin yasal statüsü konusunda bir belge, bir sözleşmenin detaylı bir şekilde oluşturulmasıdır. Bu sözleşme, deniz ulaşımının, biyolojik ve mineral kaynakların kullanımının ve ekosistemin korunmasının düzenlenmesini amaçlayan uluslararası yasal normların hazırlanmasında esas alınacaktır."

Ağustos 1995'te Türkmen-Rus hükümetlerarası ortak deklarasyonunda Türkmenbaşı şöyle demiştir: "Taraflar Hazar Denizi'nin kaynaklarının işletilmesi ve korunması konularında işbirliğinin gerekli olduğunu beyan etmişlerdir. Bu beyan, bütün Hazar devletleri arasında temel bir uzlaşma için görüşülen kararların ayrıntılı bir şekilde düzenlenmesini ve benimsenmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır." Bu ifade Hazar Denizi'nin statüsü hakkında öncelikle bir uzlaşmanın ve bütün bölge ülkelerinin eşit taraf olarak tanınmasının gereğini vurgulamaktadır.

Şu anda Hazar Denizi'nin yasal statüsünü tanımlama konusunda üç yaklaşım sözkonusudur:

1) Birinci görüşe göre, Hazar Denizi, bir sınır gölü olarak tarif edilebilir ve buradan hareketle Hazar devletleri arasında eşit alanlara ayrılmak durumundadır (deniz yatağı ve su yüzeyi de dahil olmak üzere).

2) İkinci yaklaşım, özelliklerinin, uluslararası deniz hukukunun -özellikle Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (1982)- hesaba katıldığı Hazar Denizi gerçeğini ileri sürer. Buna göre herbir devletin karasuları, balıkçılık bölgesinin belirlenmesi ve açık deniz olarak su üstünde kalan bir bölümün bulunduğunun tanınması gerekir. Hazar Denizi'nin yatağına gelince, bunun da kıyı ülkelerine bağlı bölümlerin eşit bir şekilde bölünmesi gerekmektedir.

3) Üçüncü yaklaşıma göre Hazar Denizi diğer denizlere veya göllere benzemeyen bir havzadır ve onun çoğu özellikleri mevcut uluslararası yasal normlar ve uygulamalara konu olamaz. Hazar Denizi'nin statüsünü belirleme süreci sözkonusu olduğunda, hem uluslararası deniz hukuku ve hem de sınır göllerinin bölünmesi konusundaki uluslararası uygulamaya birlikte başvurma konusunda niçin güçlükle görüş belirtildiğinin sebebi budur. Hazar Denizi'nin yasal statüsünü ayrıntılı bir şekilde düzenleme sü-

recinde, gelenek dışı yaklaşımlara başvurulabilecek ve Hazar devletleri Hazar Denizi konusundaki anlaşmalar için kendi yasal mekanizmasını oluşturmak zorunda kalacaklardır.

Üçüncü görüşü destekleyenler kıyısı bulunan devletlerin, kendi nüfuz alanları (balıkçılık bölgesi, denizin sığ olduğu özel bölgeler gibi) altında bulunan bölgelere ek olarak su yüzeyine ve deniz yatağı kısımlarına, ortak hakimiyet -müşterek kullanım- esasına dayanarak karşılıklı olarak sahip olmasını önerirler.

Tabii ki, her bakış açısının bir dereceye kadar haklılığı sözkonusudur. Biz, Hazar Denizi'nin yasal statüsü konusuna, detaylara girmeden aynı anda birçok açıdan yaklaşmak istiyoruz.

II- Uzlaşmacı Yaklaşımın Gerekliliği

Hazar Denizi'nin yasal statüsü problemi, öncelikle bir bölgesel konudur, Hazar devletlerinin milli güvenlikleri konusudur. Bu durum, kıyısı bulunan her ülke için bölgesel sınırların -milli egemenlik bölgesinin- kurulmasını önerir. Herhangi bir devlet kendi sınırlarına sahip olmalıdır, bu sadece karada değil fakat denizde de olmalıdır. Birinci olarak, bu durum bölgesel anlaşmazlıkları ve tartışmaları önlemek için gereklidir. Ve ikinci olarak, doğru olarak tanımlanmış bir bölgenin devlet güvenliğinin bir konusu olmasının ve bir devletin var olmasının gerekli maddi temeli olduğunun farkına varılması önemlidir.

Hazar devletleri, Hazar Denizi konusunda eşit genişlikteki sınırların kurulması hususunda bir anlaşma yapacak duruma gelmelidirler. Hazar denizinin yeni statüsünün ayrıntılı bir şekilde belirlenmesine kadar, Devlet Sınırlarında Türkmenistan Kanunu'na göre, karasuları oniki deniz mili genişliğinde olacaktır.

Gerçekten de, şu anda Hazar devletleri, Hazar denizi'nin yasal statüsünün ayrıntılı bir şekilde belirlenmesi konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Ve bu durumda yapılması mümkün olan sadece bir yol bulunmaktadır: uzlaşma. Bu tamamen objektiftir. Hazar Denizi ortak mülktür. Burası beş kıyı devletin hepsi için çıkarların çatıştığı bir bölgedir. Bu durum, beş Hazar devletinden sadece birinin bile yer almadığı, herhangi tek taraflı davranış veya Hazar denizi'nin yasal statüsü konusunda bir uzlaşmayı

içeren somut bir anlaşma teşebbüslerinin niçin kabul edilemez ve aslında mevcut durumu zorlayacağının sebebini ortaya koyar.

Bir görüşe göre önce çeşitli alanlardaki faaliyetler -deniz ulaşımı, balıkçılık, mineral kaynakların işletilmesi, bilimsel araştırma, v.b.- hakkında bir dizi anlaşmaların yapılması ve ancak bundan sonra Hazar Denizi'nin statüsü konusunda bir sözleşmenin ayrıntılı bir şekilde düzenlenip kabul edilmesi gerekmektedir. İlk adımda tali konularda anlaşmaların yapılmasını, bunu Hazar Denizi'nin statüsü konusunda esas metnin izlemesini istemeği, biz bir Rus deyiminde belirtildiği gibi "arabayı atın önüne koymak" olarak kabul ederiz. Hazar Denizi'nin statüsü konusundaki bir sözleşme gelecekteki uluslararası yasal mekanizmanın hukuki temeli olmalıdır. Bu yasal düzenleme Hazar Denizi hakkında karmaşık faaliyet alanlarının tümünü organik olarak kapsamalıdır. Böylece, çeşitli somut faaliyet alanlarının (deniz ulaşımı, balıkçılık, v.b.) yasal durumu ilk adımda görüşme konusu olmamalıdır; Deniz'in yasal statüsü bir bütün olarak ele alınmalıdır.

III- Sorunun Çözümünde Ulaşılan Nokta

Bu alanda hiç bir şey yapılmamış olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Halihazırda, birkaç yıldan beri, Hazar Denizi'nin statüsü konusundaki görüşmeler devam etmektedir ve Hazar devletleri arasında işbirliğini gerçekleştirmek yolunda kurumsal, yasal temelin oluşturulması için gözle görülür gayret sarf edilmiştir. Bu çalışma sürecinde, Hazar Denizi'nin biyolojik kaynaklarının korunması ve işletilmesi konusunda anlaşma ve sözleşme taslakları, bölgesel işbirliği ile ilgili ve Hazar Denizi'nin yasal statüsü sözleşmesi hakkında birkaç taslak hazırlanmıştır.

Hazar Denizi'nin yasal statüsünün ayrıntılı bir şekilde düzenlenmesi için, Hazar devletlerinin dışişleri bakanlıklarının ilgili bölüm şeflerinin katıldıkları iki konferans düzenlenmiştir (Haziran 1995'te Tahran'da ve Eylül 1995'te Almatı'da). Bunların sonuçlarına göre yasal statünün unsurları belirlenmiştir. Bu temele dayanarak, Hazar Denizi konusunda bir sözleşmeye geçilmeli ve Hazar Denizi ile ilgili faaliyetlerin esaslarını ayrıntılı bir şekilde düzenleme teşebbüsünde bulunulmalıdır.

Kasım 1996'da Aşkabat'ta, Hazar devletlerinin tamamının dışişleri bakanlarının katılımı ile yapılan toplantı, Hazar Denizi için yeni bir yasal statünün ayrıntılı bir şekilde hazırlanması konusunda önemli bir safha oldu. Toplantıda, Hazar Denizi'nin yasal statüsüne kavramsal yaklaşımlar ve anlaşmazlıkları uzlaştırma yolları tartışıldı. Bu maksatla, anlaşmaya ulaşmanın ortak mekanizması ve bu konuda çalışan özel bir birim oluşturuldu.

Çıkarların ve görüşlerin uzlaştırılması süreci devam etmektedir. Bu sadece beş ülkenin çok taraflı görüşmeleri şeklinde değil, fakat aynı zamanda iki taraflı olarak da sürmektedir. Bütün Hazar devletleri arasında ikili görüşmeler yapılmıştır.

Böylece, adım adım, Hazar Denizi'nin yasal statüsü konusundaki fikirler karşılıklı olarak ortaya konmuş ve anlaşmaya ulaşmanın muhtemel yolları için bir arayış başlamıştır.

Bir Hazar devleti olarak Türkmenistan, Hazar Denizi çevresindeki bütün ülkelerle iyi ilişkiler kurmuştur. Biz, sadece kıyı devletlerinin çıkarlarını değil fakat Hazar Denizi'ndeki hidrokarbon kaynaklarının işletilmesi için yatırım yapmayı öngören devletleri de dikkate alan bir yasal statüye ulaşılabilecek ortamı oluşturmak istiyoruz. Türkmenistan Hazar Denizi'ndeki faaliyetlerle ilgili olarak SSCB ile İran arasında daha önce yapılmış olan anlaşmalara (1921 ve 1940 anlaşmaları) harfiyen uyulmasına taraftardır. Bu, eski SSCB cumhuriyetleri arasında Hazar Denizi'nin su yüzeyindeki idari bölgesel sınır problemlerini de kapsamaktadır.

1970'te, Hazar Denizi'nin Sovyet kısmı Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan arasında bölündü. Uluslararası uygulamalarda kabul edilen orta çizgi esas alındı. Bu statü, Helsinki anlaşmaları çerçevesinde kıyı ülkeleri tarafından tanınmış olan ve Türkmenistan'ın kuzey, batı ve güney komşu devletler ile sınırlarını belirleyen idari sınırlar konusundaki yasallığını sürdürmektedir.

Biz, kıyı devletlerine mevcut sınırları ve statükoyu tanımaları çağrısında bulunuyoruz. Hazar Denizi konusundaki bizim vaziyetimiz şudur ki, Sovyet-İran anlaşmalarınca ve eski Sovyet bölgesinin su yüzeyindeki orta çizgiye dayanan sınırlama ile belirlenmiş olan eski sistem yürürlükte olduğu müddetçe, Türkme-

nistan, uluslararası hukukun yasalara uyan bir aktörü olarak bu düzenle bağlı olacaktır.

IV- Azerbaycan Hatalı Tutumundan Vazgeçmelidir

Ne yazık ki, Türkmenistan'ın dost komşusu Azerbaycan, Chirag ve Azeri petrol bölgelerindeki hakları konusuna öncelik tanıyan bir beyanda bulundu. Bunlardan birincisi kısmen, ikincisi de tamamen Türkmenistan'ın nüfuz bölgesinde bulunmaktadır. Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov'un görüşmelerde bulunmak konusundaki kararlı ve ısrarlı teşebbüslerine rağmen, Azerbaycan bu bölgelerin işletilmesine başlanması için bir izin verdi. Komşularımızın Hazar Denizi'nin kaynaklarını işletmek konusundaki büyük ekonomik çıkarlarının bulunduğunu kabul ediyoruz, fakat bu menfaat diğer kıyı ülkelere zarar verecek bir şekilde gerçekleşmemelidir. Eğer bölgenin bütün ülkeleri karşılıklı işbirliği yönünde gayret göstermezse, o zaman bölgenin olumlu gelişmesi de imkansız hale gelecektir.

Türkmenistan, problemlerin hükümetler arasında görüşmeler yoluyla halledilmesi için karşılıklı olarak kabul edilebilir çözümleri aramaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki farklı yorumların bulunması devletlerarası anlaşmazlıkların başta gelen niteliği değildir. Farklı yaklaşımlar, Türkmenistan'ın dış politikasında savunduğu, açık, karşılıklı ve saygılı diyalog esasına dayalı metotlar ve araçların yardımı ile tamamen halledilebilir durumdadır. Azerbaycan ve Türkmenistan'ın Hazar'daki nüfuz bölgelerinin sınırı sadece iki ülke arasındaki ilişkiler konusunda bir problem değil, fakat bir bütün olarak Hazar Denizi'nin statüsünün tanımlanması ile ilgilidir.

Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki sığ alanları işletmek için yaptığı bir çalışmayı anlayışla karşılıyoruz. Uluslararası bir konsorsiyum oluşturulmuştur ve biz buna karşı değiliz. Bizim istediğimiz tek şey, Azerbaycan'ın Türkmenistan'ın Azeri petrol bölgesi üzerindeki ve (kısmen) Chigar petrol bölgesi üzerindeki nüfuzunu kabul etmesidir. Bu alanlarda halihazırda Azerbaycan'ın çalışmaya başlamış olduğu gerçeğine dikkat çekerek, uzun dönemli kira sözleşmesi konusunda anlaşabiliriz.

Asıl önemli olan nokta gayet açıktır: Türkmenistan ve Azerbaycan'ın her ikisi ve diğer Hazar devletleri, yatırımları çekmekle ilgilenmekte ve Hazar Denizi'ndeki petrolü çıkarmak için teknoloji sağlamaktadırlar. Fakat bunu yapmak için, Hazar Denizi'nde uluslararası hukukun garanti ettiği karşılıklı itimat ve güvenlik ortamının oluşturulması gerekmektedir. Türkmenistan faydalı bir diyaloğa, problem olan konuların çok taraflı temaslara ve makul uzlaşmaya hazırdır. Bizim için kabul edilemez olan tek şey Hazar devletlerinin menfaatlerini dikkate almayan kuralların dayatılması teşebbüsleridir.

Hazar Denizi çevresinde bugünkü uluslararası ilişkiler, tamamı eşit haklar ve sorumluluklara sahip olan beş egemen devletin işbirliği esasına dayanmaktadır. Bu durum, Türkmenistan'ın, bütün Hazar devletlerince, denizin uluslararası statüsünün belirlenmesi konusunda müşterek yaklaşımı detaylı bir şekilde belirlemenin ısrarlı savunucusu olarak ortaya çıkmasının gerekçesini teşkil eder.

Hazar Denizi'nin normal rejimini garanti eden yasal ve ekonomik şartların oluşturulması gereklidir. Böylece yabancı yatırımcı için riskler asgariye indirilmiş olacak ve bölge devletlerinin arasındaki güvensizlik ortamından kaçınılacaktır.

İşbirliğinin dengeli ve uzun vadeli yasal temelinin oluşturulması, bölge barışı ve istikrarını güven altına alan önemli bir faktör olacaktır.

Bu makale, "The New Legal Status of the Caspian Sea is the Basis of Regional Co-operation and Stability" başlığı ile *Perceptions*, Vol II, No:4, December 1997-Februray 1988, s.8-16'da yayınlanmıştır. Editör tarafından tercüme edilmiştir.

KAZAK PETROLLERİ VE ULUSLARARASI GÜÇLER

İbrahim Kalkan

Petrol modern çağların en yaygın ve önemli enerji kaynaklarından biridir. Bu sebeple petrol çıkarılan bölgeler özellikle son yüzyılda dikkatle izlenen ve uluslararası öneme sahip yerler olmuştur. En büyük petrol bölgelerini elinde tutan Orta Doğu ülkeleri hala büyük güçlerin hareket sahalarından biridir.

Son yıllarda Orta Doğuya petrol alanında alternatif olabilecek bir bölge ortaya çıkmıştır. Orta Asya veya yeni tabirle "Hazar havzası" petrolleri, sahip olduğu büyük rezervlerle dünyanın dikkatini çekmektedir. Bu durum, yani bölgede neredeyse bütün dünya ülkelerini yakından ilgilendiren bir enerji kaynağının olması bölgeyi uluslararası bir konu haline getirmektedir.

Hazar havzası denizlere kapalı büyük bir su kütlesini (600.000 km^2) ve onun çevresindeki kara parçalarını kapsayan bir bölgedir. Bu havza sadece Hazar ile sınırlı değildir; Kazakistan ve Türkmenistan'ın batısından Aral'a kadar uzanan bölge, Rusya Federasyonu, Azerbaycan ve İran'ın Hazar kıyısında yer alan bölgeleri Hazar havzasına dahil edilebilir.

Bu bölgede petrol bakımından en fazla dikkat çeken ülkeler Azerbaycan ve Kazakistan'dır (Bkz., Tablo 1). Ancak ispat edilmiş rezervler ve bölgenin "bakirliği" dikkate alınırsa Kazakistan daha fazla göze çarpmaktadır. Kazak petrolleri hem daha faz-

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi

la rezerve sahiptir hem de yüz yıldan beri çıkarılmakta olan Azeri petrolünden çok daha yakın zamanda keşfedilmiştir. Eski Sovyetler Birliği ülkeleri içinde Rusya Federasyonu'ndan sonra ikinci en büyük petrol üreticisi olan Kazakistan, özellikle petrol pazarında söz sahibi ülkelerin ilgisini çekmektedir. Son bir kaç yıldır uluslararası güçler Kazak petrolleri ile yakından ilgilenmekte, bu konuyla ilgili çok büyük yatırımlar yapmakta, mevcut petrol yataklarını iyileştirmekte ve kullanmakta, bu petrolün dünya pazarlarına taşınması için projeler hazırlamakta, ayrıca yeni petrol bölgeleri aramaktadır.

Tablo 1: Hazar Dibi ve Kıyısındaki Petrol Rezervleri (1996)

	Toplam Rezervler (milyar varil)*	Başlıca İhraç Şehirleri
Azerbaycan	31-38	Bakü
İran	12	Neka/Harg adası
Kazakistan	95-101	Tengiz/Aktöbe/Atırav
Rusya	5	Novorossisk/Terskoe
Türkmenistan	34	Türkmenbaşı/Çarjou
Özbekistan	1	—
Toplam	178-191	—

* 1 Varil= 119,22 litre.
Kaynak: Khalil El-Sagir, "Caspian Sea Region: The Chekerboard of Oil and Minefields",

Bu çalışmanın amacı uluslararası güçlerin Kazak petrolleri konusundaki politika ve faaliyetlerini analiz etmektir. Uluslararası güçlerin bölgedeki faaliyetleri Kazakistan'a özgü bir durum değildir. Ancak, Kazak petrolleri konusunda uluslararası güçlerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Kazak petrollerinin genel durumu, bölgede petrol konusunda faaliyet gösteren ülke dışı güçlerin tanım ve tasnifi, bu unsurların Kazakistan'daki faaliyetleri ve Kazakistan hükümeti ile olan ilişkileri çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Kazak doğal gazı petrole oranla daha az

öneme ve rekabet gücüne sahiptir. Bu yüzden, bu çalışmada çoğunlukla petrol ile ilgili konular işlenmiştir.

Kazak Petrol Endüstrisi

Kazak petrolleri diğer bölge ülkelerine kıyasla daha geç bulunmuştur. Petrol, Kazakistan'da deniz dibi (offshore) ve karada (onshore) olmak üzere iki farklı bölgede çıkarılmaktadır. Hazar'ın Kazakistan kıyılarındaki petrol rezervleri hakkında araştırmalar yapmak için 1993 yılında KazakstanCaspiShelf adlı uluslararası bir konsorsiyum kurulmuştur. 1994 yılında başlayan araştırmalar 1997 yılında tamamlanmıştır. Sonuçlara göre Hazar'ın Kazakistan tarafındaki deniz dibinde yaklaşık 60 milyar varil petrol olduğu tahmin edilmektedir.

Kara petrolleri daha çok Kazakistan'ın batı ve kuzeybatı kesimindeki Tengiz, Karaşağanak, Uzen, Korolev, Tenge, Uritav ve Janajol bölgelerinde çıkarılmaktadır. Ayrıca orta Kazakistan'da Aktöbe ve Kızılorda eyaletlerinde de petrol mevcuttur.

Kazakistan'ın en büyük petrol yataklarından biri olan Tengiz bölgesinde petrol 1979 yılında bulunmuştur. Kuzeybatı Kazakistan'da, Hazar'ın kuzey doğu ucunda yer alan bu bölgede 3-10 milyar varil petrol olduğu tahmin edilmektedir. Tengiz bölgesi, Rusya Federasyonu'ndaki Orenburg ve Astrahan, Kazakistan'daki Karaşağanak ve Janajol gibi diğer büyük petrol ve doğal gaz yataklarıyla aynı petrol bölgesinde yer almaktadır.

Tengiz'in yakınlarında kuzeybatı Kazakistan'da bulunan Karaşağanak bölgesi aynı zamanda zengin doğal gaz rezervlerine de sahiptir. Bu bölgede 340 milyon ton petrol olduğu sanılmaktadır. Karakuduk petrol bölgesinde 74 milyon ton, Torğay'da ise 150 milyon ton petrol olduğu tahmin edilmektedir.[1]

Rafineriler: Kazakistan'da Pavdolar, Atırav ve Şimkent'te olmak üzere üç rafineri mevcuttur.. Bu rafineriler ırasıyla kuzey, batı, ve güney bölgelerinin ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuştur. Kazakistan artan ihtiyacı karşılamak için Mangıstav'da yeni bir rafineri kurmayı ve diğerlerini de iyileştirmeyi planlamaktadır.

Doğal Gaz: Kanıtlanmış doğal gaz rezervleri 2.5 trilyon m^3'tür (dünyada 12. sırada). En büyük doğal gaz rezervleri Kara-

[1] http//www.eia.doe.gov/emeu/cabs/kazak.html

şağanak bölgesindedir. Bu bölgede 1.3 trilyon m3 doğal gaz rezervi olduğu tahmin edilmektedir. Karaşağanak'tan sonra en büyük doğal gaz rezervleri Tengiz bölgesindedir. Buradaki doğal gaz çoğunlukla iç tüketim için kullanılmaktadır. Kazak doğal gaz sektörü altyapı yetersizliği yüzünden verimli değildir. Özellikle kuzeydeki gaz üretilen yerlerden, gazın tüketildiği güney bölgelerine giden bir boru hattının olmayışı doğal gaz sektöründe büyük dengesizliklere yol açmaktadır. Neticede Kazakistan, Rusya'ya doğal gaz ihraç ederken ülke içinde kullandığı doğal gazı Türkmenistan ve Özbekistan'dan satın almaktadır. Bu yüzden Kazak doğal gazı, uluslararası pazarda, petrole oranla daha düşük bir rekabet gücüne sahiptir.

Tablo: 2 Kazakistan'ın Petrol Üretimi ve İhracatı*

	Birimler	1995	1996	1997
Üretim				
Miktar	milyon ton	20,64	22,96	25,78
Büyüme oranı	bir önceki yıla oranla, %	102	111	112
İhracat				
Miktar	milyon ton	11,31	14,50	14,89
Büyüme oranı	bir önceki yıla oranla, %	119	128	103
Değeri	ABD doları	793,1	1257,4	1540,4
Büyüme oranı	bir önceki yıla oranla, %	155	159	123

* Gaz kondensat dahildir.

Kaynak: *Kazakstan Economic Trends*, (January-March 1998), s.41.

Kazakistan Hükümeti ve Petrol

Sovyetler Birliği devrinde yok denebilecek kadar sınırlı bir uluslararası tecrübesi olan Kazakistan, petrol sayesinde dünyanın en etkin hükümetleri ve şirketleri ile ilişkiler kurmuş ve çeşitli antlaşmalar imzalamıştır. Diğer bir deyişle petrol Kazak dış politikasını biçimlendiren etkenlerden biri haline gelmiştir.

Kazakistan ihracatının %32,7 (1997)'sini oluşturan petrol ve petrol ürünleri Kazakistan'ın en önemli doğal kaynağıdır.[2] Pek çok yeraltı kaynağının çıkarıldığı geniş (2.717.100 km^2) Kazak topraklarında petrol ayrı bir yer tutar. Çünkü petrol Kazakis-

[2] *Kazakstan Economic Trends* (January-March 1998), s.144.

tan'ın bu dönemde en çok ihtiyaç duyduğu ekonomik gereksinimlerden biri olan bol ve hızlı para akışını sağlayacak yegane kaynaktır. Bu durumu Kazakistan cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbaev pek çok konuşmasında "petrol ve doğal gaz hayatımızı belirleyecektir" şeklindeki açıklamalarla dile getirmektedir.[3] Ayrıca, Nazarbaev en son yapılan hükümet değişikliğinde petrol konusuna verdiği önemi çok açık bir biçimde göstermiştir. Önceki kabinede enerji ve petrol bakanı olan Nurlan Balğımbaev'i yeni başbakan olarak atamıştır.

Kazakistan'da petrol ve doğal gaz konularıyla ilgili resmi işlerden Kazakistan hükümeti ve bu hükümetin iki bakanlığı sorumludur. Kazakistan Toprakaltı Zenginliklerini Koruma ve Jeoloji Bakanlığı ile Kazakistan Petrol ve Gaz Endüstrisi Bakanlığı yabancı hükümetler ve firmalarla yürütülen antlaşma ve görüşmeleri takip etmektedirler. Kazakistan hükümeti petrol arama, çıkarma, işleme ve pazarlama işlerini ise Kazakstanmunaygaz şirketi eliyle yürütmektedir. Bu devlet şirketinin başlıca bölümleri ise Mangıstavmunaygaz (Atırav), Embaneft (Atırav), Temirmunay (Aktöbe), KazakstanCaspiShelf (Hazar) ve Tengizmunaygaz (Tengiz) adlı kuruluşlardır.[4]

Kazakistan hükümetinin petrol işlerinde karşılaştığı en büyük engel finansal kaynak darlığıdır. Bu yüzden Kazakistan ülke ekonomisini yabancı yatırımlara açarak gerekli finansal kaynakları yabancı yatırımcılar aracılığıyla elde etme politikası izlemektedir. Kazakistan hükümeti 28 Haziran 1995 tarihinde yürürlüğe koyduğu yeni petrol ve gaz kanunu ile yatırımcılara kolaylıklar sağlayarak yatırımları teşvik etmektedir.[5] Kazakistan genelde ortak teşebbüsler kurarak finansal destek sağlama yoluna gitse de servis antlaşmaları ve üretim paylaşımı düzenlemeleri yollarıyla da yabancı yatırımlara izin vermektedir.

Kazakistan petrolleri konusunda faaliyet gösteren unsurlar işlevsel niteliklerine, yani faaliyet alanlarına göre üç kısıma ayrılabilir: Birincisi petrole sahip olan güç, yani Kazakistan; ikincisi

---

3 "Reactions to New Kazakh Prime Minister Mixed", *New Europe*, 28 Aralık-Ocak 1998, s.17.

4 "Who's Who in the CIS Oil and Gas Industry", http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/kazak.html

5 Kazakistan'da yeni çıkan kanunlar için bkz., http://iso.www.kazecon.kz/law/LAW-ENG/INDEX.HTM

bu petrolü çıkaran güçler, uluslararası konsorsiyumlar ve şirketler, üçüncüsü ise çıkarılan petrolü taşıyacak güçler, yine konsorsiyumlar ve şirketlerdir.

İkinci bir sınıflandırma ise güçlerin kurumsal niteliklerine göre yapılabilir. O zaman da üç grupta incelemek mümkündür: Birincisi devlet veya hükümetler ve bunlara bağlı çalışan devlet kuruluşları; ikincisi özel şirketler; üçüncüsü ise bu iki grubun ortaklığı neticesinde ortaya çıkan konsorsiyumlar ve ortak şirketler.

Kazak petrolleri konusunda uluslararası unsurların üç hareket alanı vardır. İlk olarak petrolün çıkarılması işinde pek çok hükümet ve şirket faaliyet göstermektedir. İkinci hareket alanı ise çıkarılan petrolün taşınması meselesidir. Düşünülen her boru hattı projesi birden fazla ülkenin topraklarından geçmekte bu da sorunu karmaşıklaştırmaktadır. Uluslararası güçlerin son tartışma konusu ise Hazar'ın hukuki statüsüdür. Göl veya deniz olmasına göre değişik kullanımlara açılacak olan Hazar'daki petrolün çıkarılması kıyı ülkelerinin anlaşmaya varmalarıyla mümkün olabilecektir. Aksi takdirde diğer kıyı ülkeleri gibi Kazakistan'ı da büyük sorunlar beklemektedir.

Petrolün Çıkarılması

Pek çok ülkenin kamu ve özel kuruluşları Kazak petrolünün bulunması ve çıkarılması işiyle ilgilenmektedir. Kazakistan hükümeti petrolün çıkarılması işini bu şirketlerle ortaklaşa kurdukları teşebbüsler (joint ventures) yoluyla gerçekleştirmektedir. Bu sayede Kazakistan ihtiyacı olan finansmanı sağlamaktadır. Rusya ve ABD Kazak petrollerine yaptıkları yatırımların büyüklüğü ile diğer ülkelerden açıkça ayrılmaktadır.

Rusya, Sovyetler Birliği devrinde rahatça kullandığı bu kaynakları kullanmaya devam etmek istemektedir. Çıkarılan petrolün kendi topraklarından geçmesini isteyen Rusya bu şekilde bir kazanç sağlayacak ve bir bağımlılık oluşturacaktır.[6] Ayrıca Kazakistan'daki yaklaşık 7 milyon Rus, Rusya'nın Kazakistan ile ilgilenmesini gerekli kılmaktadır.

Kazak petrollerinin çıkarılması ve pazarlaması işinde iki büyük Rus şirketi LUKoil ve Gazprom faaliyet göstermektedir. Lu-

---

[6] Martha Brill Olcott, "Oil and Politics in Kazakhstan", *Caspian Crossroads Magazine*, No:1 (1995).

koil/Agip /British Gas konsorsiyumu Karaçağanak bölgesinde petrol çıkarma çalışmalarını yürütmektedir. Agip ve British Gas 1996 yılında bölgeye 98 milyon dolarlık, 1997 yılında da 65 milyon dolarlık yatırım yapmıştır. Ayrıca Gazprom, 1995 yılında Karaşağanak bölgesindeki doğal gazın çıkarılması işinden %15'lik bir pay almıştır. 1992 yılında Agip, British Gas ve Kazak hükümetinin yaptığı anlaşmaya itiraz etmiş, bölgedeki doğal gazın Gazprom'un selefi tarafından bulunmasını öne sürerek anlaşmada pay istemiştir. Doğal gaz ihracının Rusyasız mümkün olmayacağını gören Kazak hükümeti İtalyan ve İngiliz ortaklarına Gazprom'un anlaşmada yer almasını kabul ettirmiştir.[7]

Dünya tarihinde Orta Asya ile ilgilenme fırsatını pek bulamamış olan ABD, Sovyet dönemi sonrası bölgede etkin olmaya başlamıştır. Amerika'nın bölgedeki başlıca hedefleri şunlardır: Bölgede yeniden bir Rus hakimiyetini engellemek, nükleer silahları kontrol edebilmek, Orta Doğu petrollerini alternatif oluşturmak ve Amerikan şirketleri için uygun bir ortam sağlamak ABD petrol konusunu daha geniş bölge politikası içinde bir parça olarak görmektedir. Bir diğer deyişle tıpkı diğer ülkeler gibi ABD de bölgede sadece ekonomik çıkarlar için bulunmamaktadır. Artık bölgedeki siyasi hayatın bir parçası olan petrol yoluyla çıkarlarını gözetmektedir.

ABD yönetiminde, Hazar petrolleriyle, dolayısıyla Kazak petrolleriyle başlıca dört hükümet kuruluşu ilgilenmektedir. Dış Politika Grubu, bölge hükümetleri ile ABD hükümeti arasındaki ilişkileri organize etmektedir. Ticari Enerji Politikası Grubu özel sektörle olan ilişkileri düzenlemektedir. Finansal Politika Grubu ise finans kurumları ile olan ilişkileri düzenleyip, doğu-batı boru hattını daha cazip hale getirmenin yollarını aramaktadır. Bu gruplar Ulusal Güvenlik Konseyi'ne bağlı olan Üst Ajanslararası Çalışma Grubuna rapor sunmaktadır.[8]

Kazakistan'da faaliyet gösteren en büyük petrol şirketi Chevron'dur. Tengiz petrollerinin işletilmesi işi 1993 yılında yapılan 20 milyar dolarlık bir anlaşmayla Amerikan Chevron şirketi ile Kazak hükümetinin ortak kuruluşu olan Tengizchevroil'e veril-

---

7 Turan Aydın ve Olgan Bekar, *Türkiye'nin Orta ve Uzun Vadeli Çıkarları Açısından Türk-Rus İlişkileri* (İstanbul: Tesev Yayınları, 1997), s.140-141.

8 "Kalicki Details US Policies, Interests in Caspian Oil", http://www.mtholyke.edu/acad/intrel/kalicki.htm

miştir. Şu anda günde sadece 100.000 varil üretim vardır. Ancak Chevron 2010 yılında günde 750.000 varillik bir üretime ulaşmayı hedeflemektedir. Tengizchevroil 1995'te yıllık 4 milyon ton kapasiteli bir sülfür ayıklama tesisini devreye sokmuştur.[9]

Karakuduk petrollerinin çıkarılması işini yine bir Amerikan şirketi olan Chapparal Resources üstlenmiştir.

Agip, British Gas, BP/Statoil, Mobil, Shell ve Total konsorsiyumu Hazar petrollerini çıkarma işini üstlenmişlerdir. Şimdiye kadar 360 milyon dolar harcayarak bölgedeki sismik ve jeolojik araştırmaları bitirmişlerdir.

Fransız Elf Aquatine Aktöbe ve Temir sahalarında aramalar yapmaktadır.

Kanadalı Occidental firması Kızıl Orda'da 300 milyon dolar yatırımla 2 milyon ton petrol çıkarmayı hedeflemektedir. Occidental ayrıca Aktöbe'de petrol arama çalışmaları yapmaktadır.

Kanadalı Hurricane Hydrocarbons topluluğunun bir şirketi olan Hurricane Kumkol, bir Kazak petrol şirketi olan Yuzneftgaz'ın hisselerinin %90'ını satın almıştır.

Rus şirketi Lukoil orta Kazakistan'da arama çalışmaları yapmaktadır.

Japon Ulusal Petrol Şirketi ise Aral Gölü etrafında ham petrol kaynaklarını araştırmak ve işletmek amacıyla Kazakistan hükümeti ile bir anlaşma yapmıştır.[10]

Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), Kazakistan'daki faaliyetlerini Kazakturkmunay adlı ortak şirket aracılığıyla yürütmektedir. Kazakturkmunay, Ural, Aktöbe, Atırav ve Aktav bölgelerinde arama ve üretim gerçekleştirmektedir. Arama çalışmaları sonucunda 14 yerde petrol bulunmuştur.[11]

Petrolün Taşınması

Açık denizlere kapalı olan Kazakistan petrollerinin dış pazarlara, özellikle batıya taşınması sorunu bir hayli karmaşıktır. Pekçok ülke topraklarından geçen boru hattı projelerinin maliyetleri bir hayli yüksektir. Bu yüzden hem devletlerararası anlaşmazlıklar hem de finansman yetersizliği yüzünden projeler yavaş ilerle-

---

9 http://www.chevron.com/chevron-root/about/exp-prod/copi/overview/tengiz

10 Ahmet Dereköy, *Kazakistan Ekonomisi ve Türkiye-Kazakistan Ticari İlişkiler Rehberi* (Almatı, 1997), s.13-14.

11 http://www.tpao.gov.tr/rprte/INT.HTM

mektedir. Dünya pazarına çıkmadan bir anlam ifade etmeyecek olan Kazak petrollerinin taşınması ile ilgili pekçok proje mevcuttur (Bkz. Tablo 3).

Tablo 3: Hazar Bölgesindeki İnşa Halinde, Anlaşmaya Varılan veya Planlanan Petrol Boru Hatları

	Rota	Kapasite	Uzunluk	Maliyet($)	Durum
Kuzey (Rusya)*	Bakü-Novorossisk	0.1 Mv/g	1388 km	2.4 Mlr.	İhracat 1998'de başladı
Batı [Gürcistan)	Bakü-Supsa	0.6 Mv/g	864 km	600 M	Açılış 1999'a ertelendi
Doğu (Çin)	Aktöbe-Doğu Türkistan	0.4-0.8 Mv/g	2880 km	3.5 Mlr.	Anlaşma imzalandı
Güney Doğu (Pakistan)	Çarjou-Gwadar	1 Mv/g	1600 km	2.5 Mlr.	Anlaşma sağlandı.
Güney Batı (İran Körfezi)	Türkmenbaşı-Harg Adası	0.2-0.4 Mv/g	1488	1.5 Mlr.	ABD karşı çıkıyor
Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu	Tengiz-Novorossisk	1.34 Mv/g	1488 km	2.2 Mlr.	İhracat 1999'da başlayacaktı. Ancak program yürümüyor.
AIOC (Türkiye)	Bakü-Ceyhan	1 Mv/g	1760 km	3.3 Mlr.	Görüşmeler ilerledi. Fizibilitesi tamamlandı
Hazar I	Tengiz-Bakü	0.4 Mv/g	592 km SA	3 Mlr.	Fizibilite çalışmaları
Hazar II	Türkmenbaşı-Bakü	0.5 Mv/g	304 km SA	2.5 Mlr.	Fizibilite çalışmaları

* Bu boru hattı Sovyetler Birliği döneminde yapılmıştır.
M= Milyon, Mlr.= Milyar, Mv/g=Milyon varil/gün; SA= Su Altı
Kaynak: Khalil El-Saghir, "Caspian Sea Region: The Chekerboard of Oil and Minefields",

Bu projeler arasında Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu (HBHK) dikkat çekmektedir. Kazak petrolleri konusuna uluslararası güçlerin dahil olmasına iyi bir örnek teşkil eden HBHK Kazakistan ve Umman tarafından Kazak petrollerini bir Karadeniz limanı yoluyla ihraç etmek için 1992 yılında kurulmuştur. Bu proje Tengiz-Astrahan-Kropotkin-Kara Deniz rotasındaki mevcut petrol boru hatlarını iyileştirip, gereken yerlere yeni boru hatları yaparak petrolü dünya pazarına sunmayı öngörmektedir. Ayrıca petrolün yükleneceği Novorossisk limanında petrol depolama tesisleri ve yükleme terminalleri yapımı da proje kapsamındadır.

Rusya'nın 1993 yılında katılmasıyla üye sayısı üçe çıkan HBHK projesi bölgedeki diğer projelerin de karşılaştığı temel problem olan finansal kaynak sıkıntısına düşmüştür. Üye ülkelerin kendi paraları projeyi gerçekleştirmeye yetmeyince projenin kredilerle yürütülmesine karar verilmiştir. Fakat uluslararası firmaların güvenilir garantiler olmaksızın kredi elde etmeleri de bir hayli güç bir işti. Neticede, 1995 yılında, Rusya Enerji Bakanlığının üst düzey yöneticilerinden biri olan Anatoli Şatalov başkanlığında HBHK Yeniden Yapılandırma Komitesi kuruldu. Bu komitenin görevi HBHK'nu yeniden düzenlemek ve bu sayede projeyi yürütebilmek için gerekli olan kredileri alabilmekti. HBHK'nun yapısını değiştiren antlaşma 6 Aralık 1996 tarihinde imzalandı. Bu antlaşmaya göre Bermuda'daki tek bir merkezin yerine iki yönetim merkezi ortaya çıktı; HBHK-Rusya ve HBHK-Kazakistan. Proje hisselerinin %50'si Kazakistan, Umman ve Rusya arasında bölüşülürken, diğer yarısı projeyi finanse etmek şartıyla petrol şirketleri arasında bölüştürüldü.[12]

Aynı zamanda HBHK II olarak da adlandırılan bu yeni konsorsiyumun iki dikkat çekici özelliği vardır. Birincisi Rusya'nın payı %24 olarak görünmesine karşın, gerçekte konsorsiyumda daha büyük bir Rus etkisi mevcuttur. Rus şirketleri olan LUKoil ve Rosneft'in de hisseleri katıldığında toplam Rus payı %44'e kadar çıkmaktadır. İkinci husus ise Rusya ve Kazakistan proje için çok az para harcamıştır. Bu iki ülke kullanımdan düşmüş

[12] HBHK üyeleri ve payları şöyledir: Rusya (%24), Kazakistan (%19), Chevron (%15), LUKArco (%12,5), Mobil (%7,5), Rosneft-Shell (%7,5), Umman (%7) ve diğerleri.

olan eski Tengiz-Bakü boru hattı karşılığında paylarını güvence altına almışlardır.[13]

Aktöbe bölgesi petrollerinin taşınması için Çin ve Kazak hükümeti bir boru hattı projesi üzerinde anlaşmaya varmışlardır. Gelecek yüzyılın süper gücü olarak görülen Çin, Kazakistan petrolleriyle daha çok orta ve uzun vadeli planları için ilgilenmektedir. Çin eğer bu şekilde büyümeye devam ederse gelecekte önemli bir enerji darlığı çekecektir. Bu durumu gören Çin Kazakistan petrollerinden kendisine pay aramaktadır. Ayrıca Orta Asya bölgesinde daha etkili olmak isteyen Çin Kazakistan ve diğer bölge ülkeleri ile ticari ilişkiler kurarak etkinliğini arttırmaya çalışmaktadır. Bu yüzden Çin'in Kazakistan'daki yatırımları ekonomik olmaktan uzaktır. Daha çok siyasi amaçlar ön plandadır. Örneğin Kazakistan petrollerinin taşınması için düşünülen yolların en pahalısı Çin denizine giden yoldur. Fakat Çin eğer bu boru hattını stratejik olarak gerekli görürse ekonomik hesapların hiç önemi kalmayacak, bu hat mutlaka yapılacaktır.[14]

Gerçekte ekonomik olarak en hesaplı ve uygulanması en kolay boru hattı İran'dan geçecek olan güney boru hattı projesidir. Ancak bu projeye ABD karşı çıkmaktadır.

Kazakistan boru hatları yapılana kadar başka yolları kullanmaya başlamıştır. Kazakistan İran ile yaptığı anlaşmalar neticesinde günde 30-40 bin varil ham petrolü Aktav limanından İran'ın Neka limanına küçük tankerlerle taşımaktadır. İran bu petrolü Tahran ve Tebriz'deki rafinelerinde kendi petrolü ile karıştırarak İran Körfezindeki Harg adasından dünya pazarına sunmaktadır. Kazakistan ve İran arasındaki alışverişin 1998 ortasında günde 120.000 varile çıkması beklenmektedir.[15]

Kazakistan'dan Türkiye'ye doğrudan ulaşacak bir boru hattı projesi mevcut değildir. Ancak Tengiz-Bakü ve Bakü-Ceyhan boru hatları gerçekleşirse Kazak petrolünün Türkiye'den geçmesi mümkün olabilecektir.

---

[13] Yelena Supopina, "A Trio Played the Pipe", *New Times* (November 1997), s.38-39.

[14] Zanny Minton Beddoes, "Survey: Central Asia", *The Economist*, 7 Şubat 1998, s.11.

[15] Khalil El-Saghir, "Caspian Sea Region: The Chekerboard of Oil and Münefields", http://www-personal.umd.umich.edu/~elsaghik

Kazakistan hükümeti birden fazla boru hattı olmasını istemektedir. Fazla boru hattı Rusya'ya bağımlılığı azaltacak ve bir rekabet ortamının doğmasına yol açacaktır. Her iki durum da Kazakistan'ın lehinedir.

Hazar Meselesi

Hazar'ın hukuki statüsü konusu uluslararası güçlerin tartıştığı bir diğer konudur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan Hazar'ın hukuki statüsü sorununa kıyı ülkeleri iki yaklaşıma sahiptir. Rusya ve İran Hazar'ın bir göl olduğunu iddia ederken, Azerbaycan ve Kazakistan deniz olarak kabul etmektedir. Türkmenistan'ın tutumu ise belirsizdir.

Kıyı ülkelerinin Hazar konusunda anlaşamamalarının nedeni petrolden daha fazla pay alma çabasıdır. Eğer Hazar'da petrol olmasaydı konu, büyük ihtimalle hızla çözülecek veya sadece akademisyenlerin rağbet ettiği bir tartışma konusu olarak kalacaktı. Ancak petrol etkeni bütün meseleyi değiştirmiş ve hemen herkesin dahil olduğu büyük tartışmalara yol açmıştır.

Hazar eğer göl olarak kabul edilirse her ülke kendi tarafında belli bir uzaklığa kadar özel alanlara sahip olacak, ortada kalan alan ise herkesin kullanımına sunulacaktır. Bu durumda ortada kalan bölümde her isteyen petrol arayabilecek ve bulduğu taktirde bu petrolü çıkartabilecektir Eğer deniz olarak kabul edilirse Hazar tamamen ulusal bölgelere bölünecek ve ortada hiç serbest bölge kalmayacaktır.[16]

Kıyı ülkeleri sorunu ne kadar hızlı çözerlerse petrolden o kadar erken faydalanmaya başlayacaklardır. Bu sebeple çeşitli çözüm önerileri ortaya çıkmaktadır. Son olarak Kazakistan ve Rusya Temmuz 1998'de yaptıkları bir antlaşma ile Hazar'ın dibinin ulusal bölgelere bölünmesi ancak yüzeyinin ortak kullanıma sunulmasını kararlaştırmıştır. Diğer ülkeler de bu çözüme sıcak bakmaktadırlar.

---

[16] Hazar'ın hukuki statüsü hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Bernard H. Oxman, "Caspian Sea or Lake: What Difference Does It Make?", *Caspian Crossroards Magazine*, Vol: 1, No:4 (1996); Gulnar Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etüdleri*, No:13 (İlkbahar 1998), s. 80-92; Bülent Gökay, "Caspian Uncertainties: Regional Rivalries and Pipelines", *Perceptions*, Vol:3, No:1 (March-May 1998), s. 49-66.

Sonuç

Orta Asya'nın jeopolitiğini belirleyen etkenler arasında yer alan petrol Kazakistan siyaseti ve ekonomisi için büyük bir öneme sahiptir. Petrol konusunda diğer bölge ülkelerinden ayrılan Kazakistan'a bağımsızlığı izleyen ilk yıllarda yabancı yatırımcılar yatırım yapmaktan kaçınmışlardır. Siyasi ve ekonomik durumun henüz belirsiz olduğu 1990 başlarında Orta Asya'da yatırım yapmak büyük bir risk olarak değerlendiriliyordu. Ancak istikrarın sağlanması ve yatırımlar için uygun ortamların oluşturulması neticesinde özellikle petrol ile ilgilenen uluslararası güçler Kazakistan'da yatırımlara giriştiler. Başta Rusya ve ABD olmak üzere pekçok ülkenin kamu ve özel sektöründen yatırımcılar Kazak petrollerini arama, çıkarma ve pazarlama işine yatırım yapmışlardır.

Ancak Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenememiş olması, finansal yetersizlikler ve altyapı yetersizlikleri, özellikle boru hatlarının tamamlanmayışı Kazak petrol endüstrisinin en büyük sorunlarıdır. Bu sorunlar, aynı zamanda, Kazak petrolleriyle ilgilenen uluslararası güçlerin çözmeye çalıştığı temel meselelerdir.

Gerçekte, Orta Doğu petrolleriyle rekabet edemeyecek durumda olan Kazak petrolleri uluslararası güçlerin bölgede etkinlik sağlama araçlarından biri olmuştur. Bölgede faaliyet gösteren güçler sadece ekonomik kaygılarla hareket etmemekte, bölgedeki siyasi çıkarlarını da petrol aracılığıyla gözetmektedirler. ABD ve İran arasındaki anlaşmazlığın boru hattı meselesine yansıması bu duruma bir örnek teşkil etmektedir.

Uluslararası güçlerin Kazak petrolleri konusunda faaliyet göstermeleri Kazakistan için de faydalı olmuştur. Bu sayede Kazakistan'ın uluslararası tecrübe edinmesi hızlanmış ve Kazakistan dünya toplumu içindeki yerini almaya başlamıştır..

ÖZBEKİSTAN İLE TÜRKİSTAN'DAKİ DİĞER BAĞIMSIZ DEVLETLERİN SİYASİ DURUMU*

Timur Kocaoğlu

I- Emir Timur'un İspanya-Çin Politik Dengesi

İspanya'da Kastilya (Castile) ve Leon'un kralı Don Henry III, dünyanın o zamanki tek büyük imparatoru Emir Timur'a o henüz Anadolu'dayken 1402 ve 1403 yıllarında iki kez özel elçi heyetleri gönderir. İspanyol elçi heyetlerinden 3.'sü ise, Ruy Gonzâles Clavijo (*okunuşu Klaviho*) başkanlığında 15 aylık uzun bir yolculuktan sonra Timur İmparatorluğu'nun başkenti Semerkand'a varır. Emir Timur'un huzuruna ilk olarak 8 Eylül 1403 tarihinde çıkan Clavijo imparatorluk çadırı içinde gördüklerini ünlü hatırat kitabında büyük bir hayranlıkla anlatır. Clavijo'dan öğrendiğimize göre, Emir Timur'un emriyle, İspanya'dan gelen elçi heyeti Çin elçisinden daha yukarı bir yere oturtturulur. Bu konuda Clavijo şöyle yazıyor:

---

*Bu yazının ana hatları Almanya'daki Essen Üniversitesi'ne bağlı Türkiye Araştırmalar Merkezi (Zentrum für Türkeistudien) tarafından 7 Nisan 1994 tarihinde Bonn şehrinde düzenlenen "Kasachstan und Usbekistan; Probleme und Perspektiven der Unabhängigkeiten im internationalen Kontext" (Kazakistan ve Özbekistan: Milletler Arası Düzeyde Bağımsızlığın Problem ve Perspektifleri) adlı seminerde bildiri olarak sunulmuş, ancak bugüne kadar yayınlanmamıştı. Aradan geçen 4 yıl içindeki gelişmeler de gözönünde bulundurularak o bildirinin metni hayli genişletilmiş olarak ilk kez burada yayınlanıyor. Bu yazıda Türkistan'ın yalnızca batısı (Batı Türkistan) ele alındığından, Doğu Türkistan'daki gelişmelere yer verilmemiştir.

Koç Üniversitesi, Fen-İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
Türk Dilleri ve Orta Asya Araştırmaları, Öğretim Üyesi

Böylece, Yüce (Timur), davet ettiği bütün ziyafet ve merasimlerde bizim en yukarı yerde oturtulmamıza buyruk verdi. Bundan başka şu andaki yerlerimizi değiştirme emri verdikten sonra, tercümanımıza bizim lehimize verilen bu kararı bize izah etmesini bildirdi. Bize anlatıldığına göre, Kıtay Han (yani 9 imparatorluk hanı) olarak adlanan Çin İmparatoru'na Türkler Tonguz Han (Yani Domuz Han) derlermiş. Çok büyük toprakların hakimi olan bu Çin İmparatoruna bizim Emir Timur eskiden haraç vermek zorundaymış. Ancak, şimdi öğrendiğimize göre, Timur artık (Çin) İmparatoruna haraç vermek niyetinde değildi ve vermeyecekti.[1]

Ünlü seyyah Marko Polo'dan bir asır sonra Orta Asya'ya varmış olan Clavijo'nun bu bölge hakkındaki çok değerli bilgi ve görüşlerle dolu seyahatnamesini bugün tekrar okurken, Orta Asya'da son altı yıl içinde meydana gelen büyük politik değişmeyi daha iyi anlayabiliriz. 15. asır başlarında, doğuda Çin, batıda İspanya ile diplomatik ilişkiler kurmuş büyük bir merkezi devlete sahip olan Türkistan Türkleri, 17. asırdan itibaren dünya politika sahnesinden uzaklaşmışlar, 5 milyon kilometre karelik Türkistan toprakları 18. asır ortalarından itibaren Rusya ve Çin tarafından işgal edilerek, iki ayrı sömürge bölgesine ayrılmıştır.

II- Batı Türkistan'ın Son Üç Dönemi

20. yüzyılın da büyük bir bölümünde sömürge bölgesi olarak kalan Türkistan topraklarının ancak Sovyet işgali altında olan batısı' (Batı Türkistan)ndaki beş Sovyet Cumhuriyeti (yani Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan), 1991 yılı Aralık ayı sonlarında Sovyetler Birliği'nin parçalanması üzerine, politik bağımsızlığına kavuştu ve 2 Mart 1992 tarihinde BMT tarafından da tanınarak dünya politika sahnesine beş bağımsız devlet halinde tekrar çıkmış oldu.

Bu açıdan baktığımızda, Batı Türkistan'ın 20. yüzyıl içindeki politik tarihi üç döneme ayrılır:

1- Sovyet Öncesi Dönem (1900-1924),
2- Sovyet Dönemi (1925-1991),
3- Sovyet Sonrası Dönem (1992'den sonra).

[1] *CLAVIJO: Embassy to Tamerlane* (1403-1406), Translated from the Spanish by *Guy Le Strange* with and Introduction (New York & London: Harper & Brothers, 1928), s.223.

1- Sovyet Öncesi Dönem (1900-1924)

1900 ile 1924 yılları arası, Batı Türkistan'ın Çar Rusya'sının sömürgeciliğinden kurtulma yolundaki bağımsızlık dönemi sayılır. Çünkü, Çar Rusya'sının idaresi altındaki Batı Türkistan'da Ceditçilik (Yenilikçilik) ve bağımsızlık hareketleri 1905'ten itibaren güçlenmiş, Ceditçilik güçlü teşkilat ve liderlere sahip olmuştur. Çar Rusya'sının sömürgeciliğine karşı 1916 yılında Orta Asya'da topyekün halk isyanı oldu. Bugünkü Kazakistan topraklarında Alaş-Orda hükümeti (1917-1920) ve bugünkü Özbekistan toprakları içindeki Kokand şehrinde Türkistan Muhtar hükümeti (1917-1918) teşebbüsleri, Rus Kızıl ordusu tarafından kanlı bir şekilde yok edildikten sonra, Batı Türkistan'ın birçok yöresinde (özellikle güney bölgelerinde) yerli halk arasında Sovyet idaresine karşı *Basmaçılık* (Baskıncılık) diye adlanan silahlı mücadele başladı. Yine bu devirde, Batı Türkistan'daki ilk demokratik devletler olan Buhara ve Harezm Halk Cumhuriyetleri kuruldu (1920-1924).[2] Bu dönemde bir yandan hem milli bağımsızlık yolunda ilk adımlar atıldı, hem de modern ve demokratik cemiyetin sağlam temelleri kurma yolunda ciddi adımlar atıldı. Bu yıllarda çok sayıda bağımsız gazete ve dergi yayınlanıyor, çok sayıda siyasi parti faaliyet gösteriyordu. Yine bu dönem içinde düşünce özgürlüğü, insan hakları ve demokrasiye saygılı bir cemiyet yaratılmaya çalışılıyordu. Kısacası, bu 24 yıllık Sovyet öncesi devir, kendisinden sonraki 67 yıllık Sovyet devrinden modern devletçilik, milli şuur, bağımsızlık ruhu, milli eğitim, demokratik hak ve hukuklar bakımından çok ileri ve üstündü. 21 Eylül 1921'de kabul edilen Buhara Cumhuriyeti'nin Anayasa' (Kanûn-i Esâsi)sının 3. maddesi şöyleydi:

Madde 3: Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti özining bugüngi serhadleri (Çegereleri) içinde birleşgen, bölünmeyturgan erk-

[2] Bu dönem için şu eserlere bkz., Baymirza Hayıt, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarihi Kurum, 1995), bu kitap yazarın daha önceki şu eserlerinin genişletilmiş yeni baskısıdır: *Türkistan Rusya ile Çin Arasında* (İstanbul: Otağ Yayınları, 1975) ve onun Almanca aslı: *Türkestan zwischen Russland und China* (Amsterdam, Philo Press, 1971); Edward Allwort, *Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview* (Durham: Duke University Press, 1994), bu yazarın daha önceki şu eserinin üçüncü baskısıdır: *Central Asia: A Century of Russian Rule* (New York: Columbia University Press, 1967).

li (mustakil) devlet deb tanıladır.[3]

(Türkiye Türkçesi'ne çevirisi): Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti kendisinin bugünkü sınırları içinde birleşmiş, bölünmez bağımsız devlet olarak tanınır.

2- Sovyet Dönemi (1925-1991)

Bu dönemde ise, Türkistanlılar bir önceki dönemde elde etmiş oldukları bütün hak ve hukukları kaybettiler. Türkiye ve İngiltere ile diplomatik ilişkiler bağlamış olan Buhara Cumhuriyeti ve Harezm Cumhuriyeti yok edilerek, Moskova'nın "parçala ve hükmet" politikasına uygun olarak Sovyet millet anlayışına göre, Batı Türkistan 1925-1936 yılları arasında beş etnik cumhuriyete bölündü.[4] Bu yıllar arasında, Batı Türkistan'da tek bir Türk veya Türkistanlı millet oluşumu önlenerek, onun yerine ayrı ayrı Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Karakalpak ve Tacik milletleri yaratma ve bunlar arasındaki ayrılıkları daha da arttırma politikası güdüldü. 67 yıllık aman zarfında bu alanda tam manasıyla başarıya erişildi. Sovyet döneminin en büyük başarısı ve aynı zamanda Türkistan'ın bütünlüğü ile Türklük dünyasındaki birliğe vurulan en büyük darbe ise, işte bu *Sovyet Milletler Politikası*'dır.

Yine bu dönem içinde, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Karakalpak Türkleri ve Tacikler'in milli şuur, dini inançları ve insani duyguları körelterek, onların başka milletlerle beraber Rusça konuşan, hür irade ve düşüncesi olmayan bir Sovyet Milleti mey-

---

3 *Buhara Halk Şuralar Cumhuriyetinin Kanûn-i Esasisi* (Buhara: Buhara Şurâlar Cumhuriyeti'nin Paligraf Şubesi huzurıdagı Devlet Matba'asi, 1921), s.4. Bu anayasa 19 Ağustos 1922 tarihinde yeniden gözden geçirilerek 3. Umumî Buhara Ülke Kurultayı'nda tekrar onaylanmıştır.

4 Batı Türkistan'ın Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı, dışındaki Çar Rusya idaresi altındaki toprakları 1865 yılında güneyde Türkistan Vilayeti ve 1882'de kuzeyde Dala (Kır) Vilayeti olarak iki ayrı sömürge bölgesine ayrıldı. 1867'de Türkistan Genel Valiliği kuruldu. Moskova tarafından Türkistan'daki ilk Sovyet Cumhuriyeti 30 Nisan 1918'de kurulan Türkistan Avtonom Sovyet Sosyalistik Republikası'dır. Dala Vilayeti topraklarında 26 Ağustos 1920'de kurulan Kırgız ASSR in adı 5 Aralık 1936'da Kazak SSR (Kazakistan) olarak değiştirildi. 1925'te Batı Türkistan beş Sovyet bölgesine ayrıldı: Özbekistan SSR, Türkmenistan SSR, Kırgız ASSR (1936'da Kazakistan SSR), Kara-Kırgız ASSR (1936'da Kırgızistan SSR), Tacikistan ASSR (1929'da Tacikistan SSR) ve Özbekistan içinde Karakalpakistan Avtonom Vilayeti (1932'de Karakalpakistan ASSR; bugün yine Özbekistan içinde özerk statülü Karakalpakistan Cumhuriyeti vardır).

dana getirmelerine çalışıldı. Ancak, bu politika 67 yıllık bir tecrübeden sonra iflas etmiş ise de, Sovyetler Birliği'nin başka cumhuriyetlerinde olduğu gibi Orta Asya'daki beş sabik Sovyet Cumhuriyeti'nde de ünlü Kırgız yazarı Çingiz Aytmatov'un sözünü ettiği milli şuur ve hür düşüncesi olmayan *Mankurt* tipli insanlar sayısı da az değildir. İşte, 67 yıllık Sovyet döneminin ikinci büyük başarısı da budur.

Sovyet döneminin Moskova ve Rusya menfaatlerine hizmet eden üçüncü başarısı ise, Batı Türkistan'ın yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin görülmemiş bir ustalık ile sömürülüşü, Semey ovasının radioaktivden zehirlenmesi ve Aral denizinin üçte ikisinden daha fazla bölümünün tamamen kurutulmasıdır. Orta Asya'daki büyük su ambarı Aral denizinin ölmekte olduğu, 67 yıllık Sovyet sömürge politikasının göze görünen en büyük faciası sayılır. Ancak, Aral denizi ile birlikte onun yakın çevresindeki insanlar da ölmektedir.[5] Aral denizini kurutan Sovyet pamuk monokültür (monoculture) ekonomik politikası son 30 yıl içinde bu bölgede öyle yerleşmiş, derin kök salmış ki, şimdi bağımsız olan Özbekistan ve başka Orta Asya Cumhuriyetleri bile, bu ekonomik politikayı birden bırakarak, Amu ve Sırderya sularını pamuk tarlaları yerine Aral denizine akıtmaya çalışmıyorlar. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde bugünkü ekonomik problemler de Sovyet dönemindeki merkezi yönetimden kaynaklanıyor. Mesela, Özbekistan'da pamuk yetiştiği halde, bu ülkenin tekstil sanayisi yok veya Kazakistan'da zengin petrol yatakları olduğu halde, bu ülke benzin sıkıntısı içinde, çünkü Kazakistan'da petrol rafinerileri yok.

3- Sovyet Sonrası Dönem (1992'den sonra)

Bu üçüncü dönemdeki Sovyet sonrası politik gelişmeleri daha iyi anlayabilmek için Batı Türkistan'ın hem 1900-1924 yılları arasındaki birinci dönemi, hem de 1925-1991 arasındaki ikinci dönemini ve bu iki devir içindeki olayları bilmek ve öğrenmek zorundayız. Çünkü, bu yeni dönemde önceki iki devrin felsefesi, dünya görüşü, milliyetçilik akımları, siyasi hareket ve partileri,

---

5 Aral Denizi faciası üzerinde çok sayıda araştırma yapıldı, onlardan biri için şu esere bkz., Murray Feshbach & Alfred Friendly, Jr., *Ecocide in the USSR: Health and Nature Under Siege* (New York: Basic Books, 1992).

politik yönelişleri yan-yana devam etmekte, bazen yüz-yüze çarpışmaktadırlar.

Ancak, bu yerde göze çarpan ilk önemli nokta şudur: Orta Asya'daki beş devlet, aralarında bir çok ortak hususlar olmasına rağmen, hem iç hem de dış politikada birbirinden çok farklı yönlerde gelişmeler kaydetmektedirler. 67 yıllık "böl ve yönet" Sovyet politikasının tabi bir neticesi olarak, beş Orta Asya devleti gerek ekonomik, gerekse kültürel alanlarda aralarında henüz sağlam ve kalıcı ilişkiler geliştirebilmiş değiller. Sovyet döneminin son yıllarında (1989-1991 arası) beş Orta Asya cumhuriyeti cumhurbaşkanları arasında yapılan zirve toplantıları beklenen olumlu sonuçları vermedi. 1 Şubat 1994'te Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan arasında gümrüklerin kaldırılması ve iş gücünün serbest dolaşımını da içeren ekonomik işbirliği anlaşması yürürlüğe girdi. Ama, bunun hemen ardından Özbekistan 2 Mart'ta Rusya ile çok sıkı askeri ve ekonomik bağları ihtiva eden anlaşmalar imzalamak zorunda kaldı. Moskova Türkmenistan'ı ülkesindeki Ruslara çifte vatandaşlık hakkı veren anlaşmayı imzalamaya razı etti. Orta Asya'daki beş cumhuriyet ile eski askeri, ekonomik ve siyasi ilişkilerin değişik şekillerde olsa da, devam ettirme yanlısı olan Moskova, her bir cumhuriyete birbirinden oldukça farklı politik manevralar yapmaktadır.

Bu sebepten, beş Orta Asya Cumhuriyeti'ndeki hem iç hem de dış politik gelişmelerde Rusya'nın ağırlığı ve etki dairesi daha uzun bir süre devam edecektir. Özellikle, Gürcistan'daki iç savaşta olduğu gibi, Tacikistan'daki iktidar ile muhalefet arasındaki çatışmaların bir iç savaşa dönüşmesinde de Moskova'nın aktif rolü olduğu gibi, Tacikistan'daki iç savaştan en kârlı çıkan yine Rusya olmuştur. Son iki yılda Batı Türkistan'daki bağımsız devletlerin içindeki politik olayları mukayese ettiğimizde, onlardan ikisinin (Kazakistan ile Kırgızistan) oldukça liberal, ikisinin (Özbekistan ile Türkmenistan) ise, oldukça katı ve baskıcı bir politika izlediğini görürüz. İç savaşın sürdüğü Tacikistan ise, başkalarından ayrı bir konumdadır. Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov döneminde başlayan reform hareketlerinin bir sonucu olarak Orta Asya'daki beş cumhuriyetten Özbekistan'da demokratik milli hareket ve siyasi partiler daha çok güçlenmişti. Ancak, 1992'den sonraki bağımsızlık devrinde, Özbekistan'da muhalefet ile ikti-

dar arasındaki çekişme ve sürtüşme artmaya başladı. Özellikle, Tacikistan'da iç savaş başladıktan sonra, Özbekistan yönetimi siyasi muhalefete karşı daha acımasız sert hareketlere girişti. Birlik Halk Hareketi ve Erk Demokratik Partisi gibi muhalefet teşkilatlarının liderleri dövüldü, teşkilatları kapatıldı, gazete ve yayınları yasaklandı, tutuklamalar oldu, bazı liderler yurtdışına kaçmak zorunda bırakıldı. Özbekistan yönetimi muhalefete karşı sert davranışı *"Özbekistan'ın milli bütünlüğünü koruma ve ülkedeki politik istikrarı sağlama"* *mazereti ile haklı çıkarmaya çalışırken, muhalefettekiler ise, iktidarın bu tutumunu Sovyet dönemi dikta rejimine dönüş"* olarak yorumlamaktadırlar.[6] Özbekistan'da cumhurbaşkanı İslam Kerimov ile muhalefet arasındaki açık çekişmenin tersine, Kazakistan'da Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ile muhalefet partileri arasında daha yumuşak bir çekişme var.[7] Türkmenistan Cumhurbaşkanı Sepermurad Niyazov (Türkmenbaşı) da ülkedeki bütün muhalefetin sesini boğarak Stalin dönemini anımsatan tek kişilik diktatör kültü yaratmış durumdadır.[8] Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev ise, kendi cumhuriyeti içindeki aydınlar ve muhalefet ile oldukça dengeli bir ilişki kurabilmeyi başarmıştır. Kazakistan'ın asıl büyük problemi bu cumhuriyetteki Rusların sayısıdır (%38).[9]

Biz Orta Asya'daki iç politik gelişmeleri izlerken, ya bir savcı gibi iktidardakileri suçlama, ya avukat gibi iktidarı savunma veya hakim gibi bu işte kim haklı, kim haksız diye kesin bir hüküm çıkarmaya çalışmamamız lazım. Çünkü, bugün devam etmekte olan olayların yargıcı ancak gelecek kuşaklardır, ancak gelecek yıllar kimin haklı, kimin haksız olduğunu daha kesin ve âdil olarak belirler. Ama, bizim olayların tanığı olan yaşayan tarihçi olarak dileğimiz, Orta Asya'daki cumhuriyetlerde iktidar başındaki-

6 Donalr S. Carlisle, "Islam Karimov and Uzbekistan: Back to the Future?" Timothy J. Colton & Robert C. Tucker, *Patterns in Post-Soviet Leadership* (Boulder: Westview Press, 1995), s.1991-216.

7 Martha Brill Olcott, "Nursultan Nazarbaev and the Balancing Act of State Building in Kazakhstan" Timothy J. Colton & Robert C. Tucker, *Patterns in Post-Soviet Leadership* (Boulder: Westview Press, 1995), s.169-190.

8 Oğuz, Esadullah *Türkmenistan: Stalin'den Niyazov'a* (İstanbul: Cep Yayınları, 1996).

9 Kazakistan'daki Rusların oranı ve Kazakların büyüme hızı ile ilgili problemler üzerinde çok sayıda eser vermiş Kazak bilgini ve onun son eseri için bkz. Maqaş Tetimov, *Qazaq Alemi* (Almatı: Atamura-Oazaqstan, 1993).

lerin kendi ülkelerinin iç bütünlüğü ve istikrarı konusunda, eski Sovyet döneminin politik felsefesi olan *Demokrasisiz istikrar* (Stability without democracy) yöntemi yerine, bugünkü hür dünyanın politik felsefesi olan *Demokrasi içinde istikrar* (Stability within democracy) yöntemini seçmeleridir.[10]

III- Politik Kültürel Değişimler ve Küresel Dengeler

Bu yazının başında da belirtildiği gibi, Orta Asya'da son altı yıl içindeki politik değişikliklerin büyük tarihi önemi var. Bu değişikliklerden bazıları olumluysa da, bazıları Orta Asya'nın içinde bulunduğu jeo-politik durum ve hem bölgesel, hem de küresel güçlerin politik çıkarları açısından bazı olumsuzluklar doğurabilecek niteliktedir:

a- Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in *Adilettin Ak Jolı* (Adaletin Ak Yolu) adlı ve Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un *Özbekistan: Milli İstiklâl, İktisâd, Siyaset, Mefküre* adlı eserlerinin tarihi önemi, bunların Türkistanlı devlet adamları tarafından yazılmış olmasıdır.[11] Sovyet devrinde Orta Asya'daki Sovyet Cumhuriyetleri'nde yaşayan halk kendi liderlerinin kitaplarını ellerine alarak, haklı bir gurur duyuyorlar. İşte, müstemkele (sömürge) durumundan bağımsızlığa ulaşmanın en belirgin politik önemi şu gördüğünüz iki küçük kitabın yarattığı manevi gururdadır.

b- Kazakistan'ın Almatı şehrinde 28 Ocak 1994 tarihinden beri *Türkistan* adlı haftalık gazete çıkıyor. Sovyet devrinde, özellikle 1930 ile 1970 yılları arasında, *Türkistan* adıyla gazete çıkarmak veya bir makalede Türkistan adını kullanmak mümkün değildi. Bu adı kullanan ve yayınlayan herkes geri kalan ömrünü ya bir hapishane veya bir çalışma kampında geçirmek zorunda kalırdı. Coğrafi bir terim olan Orta Asya'nın gerçek tarihi, milli ve politik adı olan *Türkistan* Moskova'daki Rus yöneticileri için korkulu bir kelime idi. Çünkü onlar, bu kelimenin içinde, Orta

---

[10] Aşağıdaki eserde bulunan makalelerin çoğunda Sovyet sonrası dönemde Rusya ve eski Sovyet Cumhuriyetlerinin bağımsızlık yıllarında karşılaştıkları liderlik ve demokrasi meseleleri tartışılıyor: Timothy J. Colton & Robert C. Tucker, *Patterns in Post-Soviet Leadership* (Boulder: Westview Press, 1995).

[11] Nursultan Nazarbaev, *Adilettin Ak Jolı* (Almatı; Kazakstan, 1991); İslam Kerimov, *Özbekistan: Milli İstiklal, İktisad, Siyaset, Mefkure* (Taşkent: Özbekistan, 1993). Nazarbaev ve Kerimov'ların başka kitapları da var.

Asya'daki Türklerin belki birgün Türkistan adı altında politik bir birlik ve hatta bir devlet kurma gayesi yattığından endişeleniyorlardı. Bu yüzden Moskova'daki yöneticiler ve onların Orta Asya'daki komiserleri bu "Türkistan" kelimesini uzun bir zaman yasaklamaya ve Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen Türkleri ile Taciklerin milli şuurundan bu kavramı silmeye çalıştılar. Şimdi, Özbekistan ve Kazakistan'da bu adla gazete ve dergilerin yayınlanmakta ve basında yazılan makale ve yazılarda Türkistan kelemsini çekinmeden kullanılmakta oluşu, en az 60 yıllık Sovyet yasağının Türkistan denen milli gaye ve mefkûreyi yok edemediğinin en canlı örneği sayılır.

Özbekistan'da bugün *Türkistan* adıyla çıkan gazetenin 1925 ile 1991 yılları arasındaki asıl adı *Yaş Leninçi* (Genç Leninci) idi. Özbekistan Komsomolu yani Komünist Partisi Gençlik Teşkilatı'nın yayın organı olan bu gazete 1991 yılı sonunda bir kampanya açarak okuyuculardan gazete için yeni bir ad teklif edilmesini istemişti. Üç ay devamında gazete yayınlanan okuyucu mektuplarında çeşitli adlar teklif edildi. Ben de Münih şehrinden *Yaş Leninçi* gazetesinin Taşkent'teki merkezine 13 Kasım 1991 tarihinde bir telgraf çekerek, gazete adının *Yaş Türkistan* olarak değiştirilmesini teklif ettim.[12] Benim bu telgrafım gazetenin gazetenin 22 Kasım 1991 tarihli sayısında yayınlandı ve telgraf metnimin altına gazete yayın kurulu (tahir hay'eti) tarafından şöyle bir not eklendi: "Yayın kurulumuza gelen mektuplardan aşa-

[12] Türkistan'ın politik liderlerinden Osman Hoca İstanbul'da 1927 ile 1933 yılları arasında *Yeni Türkistan* adıyla ve Mustafa Çokayoglu 1929 ile 1939'lu yıllar arasında Paris'te *Yaş Türkistan* adlı dergi çıkarmışlardı. İşte, 1927 yılından bugüne kadar Türkistanlı muhacirler Türkiye, Pakistan, Mısır, Fransa, Almanya, ABD ve başka ülkelerde yayınlandıkları gazete, dergi ve haber bültenlerinin çoğunda ad olarak "Türkistan" kelimesini kullandılar: *Türkistan Milli Türkistan, Büyük Türkistan, Hür Türkistan için. Türkistan Doğu Türkistan'ın Sesi. Bugünkü Türkistan* gibi. 1927-1998 yılları arasında Türkistanlı göçmenlerin basın faaliyetleri hakkında Türkçe ve İngilizce şu iki kaynağa bkz., Timur Kocaoğlu, "Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri" *Yaş Türkistan: Türkistan Milli İstiklal Fikrine Hizmet Eden Aylık Dergi (1929-1939)*, Cilt 1 (İstanbul: Ayaz-Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı Yayınları, 1997), s.13-30; Timur Kocaoğlu, "A National Identity Abroad: The Turkistani Emigree Press (1927-1997)" *Central Asia Monitor*, No.1 (1998), s.21-24. Ben Mustafa Çokayoğlu'nun anısına "Yaş Türkistan" adını teklif etmeyi düşündüm.

ğı-yukarı 200 tanesinde de bu ad teklif edilmiştir"[13] Benim "Yaş Türkistan" (Genç Türkistan) teklifim yerine, gazetenin adı 1 Ocak 1992 tarihinden itibaren *Türkistan* olarak değiştirildi. Ancak, Kazak aydınları Mayıs 1998'de *Jas Türkistan* (Genç Türkistan) adlı bir dergi çıkarmaya başladılar.[14]

c- Eskiden, Sovyet döneminde gazetelerin birinci sayfalarındaki gazete adının hemen sol veya sağ üst köşelerinde "Bütün Dünya Proleterleri Birleşiniz!" sloganı yazılırdı. Şimdi ise, böyle Sovyet sloganları yerine milli sloganlar yazılıyor. Mesela, Kazakistan'da yayınlanan *Türkistan* gazetesinin sloganı şöyle:

Türkistan ~ eki düniye esigi ğoy'

[Türkistan ~ iki dünyanın da kapısıdır!]

Bu mısra, ünlü Kazak şairi Magjan Jumabayulı'nın meşhur "Türkistan" adlı şiirinden alınmıştır: Türkçü şair Magjan milliyetçi görüş ve şiirleri yüzünden Sovyet yönetimi tarafından 1938 yılında öldürüldü. Stalin döneminde 1937-1940 yılları arasında öldürülmüş veya yurtdışına gitmek zorunda kalarak adı ve eserleri Batı Türkistan'da yasaklanmış olan, Mustafa Çokayoğlu, Münevver Kârı, Mağjan Jumabayoglu, Abdurrauf Fıtrat, Mir Jakıp Duvlatoğlu, Çolpan, Kasım Tınıstanoğlu, Turar Rıskulov, Feyzullah Hocayev gibi yüzlerce Türkistanlı aydın ve milliyetçi, artık bugün Batı Türkistan'daki bağımsız devletlerde büyük bir saygı ile anılıyor ve eserleri gençler tarafından okunuyor. Bağımsızlık devrinde yeni bir gençliğin milli ruh ve şuurda yetişmesi bakımından, bu elbette çok önemli bir politik değişiklik sayılır.[15]

---

[13] Yas Leninci. 22 Kasım 1991, ilk sayfanın sol üst köşesinde kare içinde: "Münxendon Telegramma: Yaş Türkistan Bolsın. Tahrir hey'etige: Sevimli gazetenin nâmını Yaş Türkistan olarak özgetirişinizni isteymiz. Bu bilen Mustafa Çokay ve Münevver Kârı ruhları kuvanadı. Temur Hoca" (Türkçe'ye çevirisi: "Münih'ten Telgraf: Yaş Türkistan Olsun. Yayın Kuruluna: Sevimli gazetenin adını Yaş Türkistan olarak değiştirmenizi istiyoruz. Bununla Mustafa Çokay ve Münevver Kârı'nın ruhları sevinir. Temur Hoca) [Not: Timur Kocaoğlu Özbekistan'da Temur Hoca diye tanınıyor].

[14] *Jas Türkistan* dergisini Alınatı'daki Mustafa Çokay Vakfı yayınlıyor. Derginin yazı işleri müdürü Batırhan Darımbet.

[15] 1988'den sonra Kazakistan'da *Alaş*, Özbekistan'da ise *Erk* adıyla demokratik siyasi partilerin kurulmuş oluşu bir rastlantı değildir. "Alaş" adı 1905'te kurulan Alaş Partisi ve Alaş Orda (1917) hükümetinden, "Erk" adı da 1918-1920 yıllarında faaliyet göstermiş Erk Partisi'nden alınmıştır. Bkz., A. Zeki Togan, *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul, 1942-1947; Hasan Oraltay,

Bugünkü Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan basınında 1900 ile 1924 yılları arasındaki yenilikçi (cedit) ve milliyetçi (Türkçü) akımların liderleri, eserleri ve görüşleri basılmakta ve tartışılmaktadır. Bu konularda kitaplar yayımlanıyor.[16] Ama, bunun yanında, Özbekistan basınında ülkedeki Türklük ve Türkçülük akımına karşı makaleler de yayınlanmakta olduğunu gözden kaçırmamamız gerekir. Bazı makalelerinde Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmenlerin Türk değil, sadece Türk dilli halklar olduğu ileri sürülüyor.[17]

d- Bu yerde şu önemli hususu da belirtmek de yarar var: Türkçülük akımının felsefesini yazmış olan Türkiyeli sosyolog Ziya Gökalp 1990 yılından beri Batı Türkistan'daki cumhuriyetlerde tanınmaya başladı ve onun eserleri Kazakça ve Özbekçe'ye çevrilerek yayınlandı. Ziya Gökalp dışında Nihal Atsız, Alparslan Türkeş, Mehmet Akif Ersoy, Necip Fazıl Kısakürek gibi Türkiyeli Türk yazar, şair, fikir adamı ve politikacılarının eserleri de Orta Asya Türk devletleri basınında tanıtılmaktadır. Türkiye'nin İstiklal Marşı bundan bir yıl kadar önce hem Kazak Türkçesi'ne, hem de Özbek Türkçe'sine çevrilerek yayınlandı. Orta Asya devletleri bundan 70 yıl önce Anadolu ile kopan tarihi, kültürel ve politik köprülerini şimdi yeniden kurmaya çalışıyorlar.

e- Ancak, Orta Asya ile Türkiye arasındaki ilişkilerde bir yandan Rusya, bir yandan Çin, başka yandan ise İran bugün olduğu gibi, gelecekte de iki önemli engel teşkil ediyorlar.[18] Rusya'nın Orta Asya ile politik, ekonomik, askeri ve coğrafi yakınlığı, İran'ın Orta Asya ile coğrafi ve dini yakınlığı, Türkiye'nin ise Orta Asya ile tarihi, milli, dini v e kültürel yakınlığı var. Orta As-

Alaş: Türkistan Türklerinin İstiklâl Parolası. İstanbul, 1973; Alexandre A. Bennigsen & S. Enders Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union* (Chicago: The University of Chigo Press, 1979).

16 Mambet Q. Qoygeldiev, *Tutas Türkistan İdeyası Jane Mustafa Şoqayulı* (Almatı: Qazaq Üniversitesi, 1997).

17 Ahmadali Askarov, Böribay Ahmedov. "Özbek Halkının Kelib Çıkış Tarihi (Destlebki Mûlâhazalar)", *Özbekistan Âvâzi*, 20 Ocak 1994. Bu gazete Özbekistan Halk Demokratik Partisi' (eski Özbekistan Komünist Partisi)nin yayın organıdır.

18 Batı Türkistan için Çin faktörünün çok önemli olduğunu belirtmemiz gerekir. Doğu Türkistan (Sinkiang-Uygur Muhtar Vilayeti) hâlâ Çin'in bir sömürgesi olduğu gibi, Çin bir yandan Batı Türkistan'da beş bağımsız devletin kurulmasından son derece tedirginlik içindedir ve Pekin'in Batı Türkistan topraklarına yönelik eski emelleri hâlâ devam ediyor.

ya devletleri; özellikle Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan hem ekonomik hem de politik ve askeri sahalarda Rusya'nın dar çemberini yararak Türkiye ve başka devletlerle ekonomik, politik ve askeri bağ ve ilişkilerini arttırdıkça, onların politik ve ekonomik bağımsızlıkları da o kadar sağlamlaşacaktır. Bu ise, bir yandan beş Orta Asya devleti başındaki liderlerin Rusya ile Çin ve başka dünya devletleri arasındaki ilişkilerde politik manevra kabiliyetlerine, başka yandan ise, bu cumhuriyetlerdeki yönetici ve muhalefetin (yani aydınların) milli şuura ve günümüzün demokratik özgürlüklerine saygılı olarak birbirleriyle ahenkli ilişki içinde olmalarına bağlıdır.

Bağımsızlık devrinden bugüne kadar beş Orta Asya Cumhuriyeti'nden yalnız Kazakistan'da (7 Mart 1992) hür parlamento seçimleri yapıldı. Başka cumhuriyetlerin parlamentolarında hâlâ eski komünist partisi üyeleri salt çoğunluğu teşkil ediyor. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev dışında, başka devletlerin cumhurbaşkanları eski komünist partisi birinci sekreterleridir. Ancak, bu durumu komünistler ve komünist olmayanlar diye basite indirgemek, Orta Asya'daki politik dengeyi doğru olarak izah edemez. Bugün komünist felsefesi kesinlikle inkâr edilmiştir, ancak hem sosyal, hem de politik ve ekonomik eski komünist alışkanlıklar ve bazı teşkilatlar devam ediyor. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: "Orta Asya'daki beş eski Sovyet Cumhuriyeti'nde komünist politik idareden "çok partili" demokratik rejime, Marksist ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş dönemi oldukça sıkıntılar ve problemlerle doludur.

Bu yazının başında İspanyol elçisi Clavijo'nun Emir Timur hakkındaki sözlerinden örnek verilmişti. 67 yıllık Sovyet döneminde "despot ve kan dökücü" olarak karalanan Emir Timur bugün kendi anayurdunda büyük bir lider olarak hayranlıkla anılıyor ve Taşkent'teki Müstakillik Meydanı' (Bağımsızlık Alanı)nda 31 Ağustos 1993'ten beri onun tunçtan muhteşem bir heykeli ayakta dimdik duruyor. Evet İspanyol elçisi Clavijo'nun Emir Timur'u 1403 yılında ziyaret etmesinden tam 589 yıl sonra 1992'de, Emir Timur'un bugünkü torunları dünya politika sahnesinde bir kere daha gururla boy göstermeye başladılar. Türkistan'ın Sovyet öncesi tarihini öğrendikçe, onun bugünü ve geleceğine daha büyük ümitle bakabiliyoruz.

IV- Türkiye'nin Orta Asya Macerası

Neden Macera? Burada "macera" kelimesi bilerek kullanıldı. Çünkü, plansız ve programsız yapılan girişimlere ancak macera denilebilir. Dilimizde maceraya eşdeğerde "serüven", "sergüzeşt" ve "avantür" kelimeleri de var. Bir maceranın nasıl sonuçlanacağı önceden bilenemez ve işte bu yüzden herhangi bir macera heyecan vericidir. Ancak, macerada her an güzel veya kötü sürprizlerle karşılaşabilirsiniz. Türkiye ile Orta Asya arasındaki ilişkilere genel olarak baktığımızda, maalesef bunun bir macera düzeyinde olduğunu, planlı ve programlı bir devlet politikasına henüz dönüşmediğini üzüntüyle tespit ediyoruz. Cesaretli Türk işadamları ve bazı özel kuruluşların girişimleriyle bu macera şu sıralarda Türkiye'nin lehine iyi düzeyde sürüyorsa da, 21. yüzyılda Türkiye'nin Orta Asya'da nasıl sürprizlerle karşılaşacağını maalesef Ankara bilmiyor.

V- Anadolu ile Orta Asya Arasındaki Tarihi Bağlar

Ben ilkokuldayken, 1950-1960'lardaki tarih kitaplarımızda şöyle yazıyordu: "Biz Türkler Orta Asya'dan geldik. Orta Asya'da büyük kuraklık olunca Türkler dünyanın dört bir yanına dağıldılar, biz de Anadolu'ya gelen Türklerdeniz". Tarih kitaplarımızdaki bu bilgi henüz 9-10 yaşımdayken bana pek de doğru gelmemişti. Çünkü babam ile annemin Orta Asya'dan 1920'lerde geldiklerini ve oralarda baka akrabalarımızın yaşadığını biliyordum: Demek Orta Asya'daki bütün Türkler başka yerlere göçmemiş, bir kısmı orada kalmıştı. Benim aileden gelen bilgim ve ilgim dolayısıyla Orta Asya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin aslında okul kitaplarında yazıldığından daha derin ve karmaşık olduğunu daha sonraki yıllar yavaş yavaş öğrendim. Türkler öyle sanıldığı gibi 11. yüzyıldaki tek bir büyük göçle Anadolu'ya gelmemiş, Orta Asya ile Türkiye arasındaki göçler ve ilişkiler ta 1925'e kadar yüzyıllar boyu devam edegelmiş.

Mesela, Mevlana Celâleddin Rumî gibi çok sayıda alim, yazar ve düşünürün Orta Asya'dan Anadolu'ya gelmiş olduğu ve Türkiye İstiklâl Marşı'nın şairi Mehmet Akif'in bir şiirinde annesinin Buharalı olduğunu söylemesi beni şaşırtmamış, bilakis Orta

Asya ile Anadolu arasındaki ilişkilerin nasıl aralıksız süregeldiği hakkındaki kanaatimi daha da kuvvetlendirmişti.

Orta Asya Türkleri arasında "İstanbul'u görmemiş isen, henüz dünyaya gelmemiş sayılırsın!" anlamında bir deyim vardır, bunun Özbekçe'si şöyledir: İstanbulnı körmegen, âlemge kelmegen! " (Yani: İstanbul'u görmemiş, bu aleme gelmemiş!). Orta Asyalı hacılar Hac için Mekke'ye giderken, önce yollarını uzatarak İstanbul'a uğrar, sonra Mekke'ye giderlerdi. Bilhassa, 19. yüzyıl ortalarından 1920'lere kadar İstanbul'da çıkan gazete ve dergilerle, kitaplar Azerbaycan, Kırım, Kazan ve Orta Asya'nın Taşkent, Buhara ve Samarkand gibi büyük şehirlerine ulaşır ve aydınlar tarafından okunurdu. Orta Asya ve başka yerlerdeki Türkçe yayınlar da İstanbul'a ulaşırdı. Bilhassa Gaspiralı İsmail Bey'in *Tercüman* gazetesi İstanbul aydınları tarafından da merakla okunurdu.

Orta Asya ile Türkiye arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkiler 1925 yılında Sovyet rejiminin Orta Asya ve başka Türk yörelerinde tam anlamıyla egemen olmasından birdenbire kesildi. Özellikle SSCB'nin kapılarını dış dünyaya kapaması ve Sovyetlerdeki Türklerin alfabelerinden tutarak kültür hayatının bütünüyle değiştirilmesinden sonra, Türkiye'de yaşayanların Sovyetler'deki Türkler hakkındaki bilgileri de zamanla kaybolmaya başladı. Çok az sayıdaki bilginden başka, Türkiye'deki halk Orta Asya ile ilgilenemez oldu.

VI- Türkiye'den Orta Asya'ya Bakış (1950-1991)

Benim çocukluğum ve gençlik yıllarımda, yani 1950'ler, 1960'lar ve 1970'lerde Türkiye aydınları arasında Orta Asya'daki Türkler hakkında iki farklı yöneliş vardı. Milliyetçi ve Türkçü aydınlar "dış Türkler" meselesine çok romantik yaklaşıyorlardı. "Bütün Türkler bir ordu, katılmayan kaçaktır!" sloganı ile aşırı bir şekilde ifade edilen bu ütopik görüş ile milliyetçi aydınlar Orta Asya'nın o günkü vaziyeti hakkında sağlam bir bilgiye sahip olmadan düş aleminde yaşıyorlardı.

Kendilerini "ilerici" diye tanımlanan sol görüşlü aydınlar ise, Orta Asya veya Dış Türkler meselesini bir "tabu" olarak görüyor ve onunla hiç ilgilenmiyorlardı. 1960'lardan sonra dünyadaki çe-

şitli ülkeler, özellikle ABD, İngiltere, Fransa, Almanya'daki üniversiteler ve bilim adamları, Sovyetler Birliği ve Orta Asya ile yakından ilgilenir ve bu alanda önemli çalışmalar yaparken, Türkiye üniversiteleri ve bilim adamları birkaç kişi istisna bu konuya genel olarak ilgi duymadı.

Türk kamuoyu ancak SSCB 1991 sonunda dağıldıktan ve bağımsız Türk cumhuriyetleri ortaya çıktıktan sonra Orta Asya gerçeğini tanıdı. Azerbaycan ve Orta Asya'daki zengin petrol ve doğal gaz yatakları bu ilgiyi daha da arttırdı. Eskiden, sadece "dış Türkler" diye genel bir adla tanımlanan Türklerin aslında Azeriler, Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Tatarlar ve başka çok sayıda değişik Türk boyları ayrı ayrı adlar ve ayrı ayrı kültürel kimliklere sahip halklar olduğunu Türk kamuoyu yavaş yavaş öğrenmeye başladı.

Türk bilim adamları ve aydınlarından çok önce ise, atak davranan Türk iş adamları Orta Asya'yı ve oradaki iş imkânlarını kısa zamanda keşfederek oralarla iş ilişkileri geliştirdiler. Sonra sıra kültürel ilişkilere geldi. Türkiye hükümetinin 10 bin civarında Orta Asya ve başka yörelerdeki Türk gençlerini yükseköğrenim için Türkiye'ye getirmesi ve Türkiye'deki çeşitli sivil toplum kuruluşlarından vakıfların Orta Asya ve eski SSCB'den bağımsızlığına kavuşan çeşitli cumhuriyetlerde "Türk kolejleri" açma girişimleri sayesinde Türkiye'deki Türkler ile oralar arasındaki kültürel köprüleri yeniden kurma yolunda sağlam adımlar atılmış oldu. Mesela, Fethullah Gülen Hoca'nın Orta Asya, Kafkasya, Rusya ve Sibirya'da 300'e yakın Türk koleji var. Başka bir kuruluş olan Türk Dünyası Araştırma Vakfı'nın da en az 30'a yakın lisesi ve yüksekokulu Orta Asya, Kafkasya ve İdil-Ural bölgesinde öğretim faaliyeti yapıyor. Eskiden Türkiye'nin yalnız Türkoloji bölümlerinde eski Türk lehçeleri öğretilir, ama yaşayan çağdaş Türk yazı dilleri, yani Özbekçe ve Kazakça ciddi olarak öğretilmezdi. Şimdi ise, Türk üniversitelerinde çağdaş Türk lehçelerine de önem verilmeye başlandı. Mesela, benim mensup olduğum Koç Üniversitesi de ikinci yabancı dil olarak Almanca, Fransızca, İtalyanca, Rusça yanında Özbekçe de öğretiliyor.

Demek, Türkiye ile Orta Asya arasında 1925'ten sonra kesilen ekonomik ve kültürel ilişkiler 1992'den sonra tekrar başladı. Türkiye son 70-75 yıl zarfında unuttuğu Orta Asya'yı şimdi yeni-

den öğrenmeye başladı. Bu durum Orta Asya tarafı için de doğrudur. Onlar da 70 yıldan beri Türkiye'yi devamlı olarak kötüleyen Sovyet propagandasını dinlemişlerdi, onlar da iyi ve eksik yanlarıyla gerçek Türkiye'yi ancak şimdi yeniden keşfediyorlar.

VII- Türkiye-Orta Asya İlişkilerinin Geleceği

Türkiye ile Orta Asya ve Kafkasya, İdil-Ural, Sibirya gibi başka yörelerdeki toplumlar arasında dil, din, kültür gibi tarihi bağların mevcudiyeti, Türkiye'nin elindeki en büyük kozlardır. Ancak, Türkiye ile bu kardeş topluluklar arasındaki ilişkileri 21. yüzyılda olumsuz olarak etkileyebilecek noktalar oldukça fazladır. Bunların en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:

1- Türkiye 1950'lerde başlayan, ancak 1960'lardan sonra gittikçe artan bir şekilde iç politikada partiler arası çok çirkin ve seviyesiz kördöğüşten kendisini kurtaramıyor.

2- İç politikadaki bu tıkanıklık bir yandan Türkiye'de demokratik gelişmeyi yavaşlatırken, öte yandan Türkiye'nin dış politika sahasında ve dünya platformunda kendisine yakışır atılımlar yapmasını engellemektedir.

3- Mustafa Kemal Atatürk Orta Asya'nın ilerdeki önemini ta 1920'ler ve 1930'larda büyük bir ileri görüşlülükle sezinlemiş ve bu konuda önemli bilimsel alt yapıların temelini artmışsa da, onun 1938'de ölümünden sonra gerek siyasi liderler gerekse aydınlar Atatürk'ün Orta Asya politikasını geliştirerek bir devlet politikasına dönüştüremediler.

4- Plansız ve programsız bir Orta Asya macerasına atılan Türkiye son yıllarda hükümet ve devlet düzeyinde oldukça önemli yanlışlıklar yaptı. Orta Asya ve başka Türk bölgelerinden 10 bin öğrencinin plansız ve programsız bir şekilde apar topar getirtilmesi ve onların burada gerekli denetim ve ilgiden yoksun bırakılması sonucu, Türkiye'de maddi ve manevi hüsrana ya da bunalıma uğramış öğrencilerin kendi yurtlarına dönüşünde Türkiye aleyhinde propaganda da bulunmalarına yol açılmıştır. Halbuki, ilk yılda 10 bin yerine, herbir cumhuriyetten yalnız 100'er başarılı öğrenci getirtilerek toplam bin civarında öğrenciye yüksek oranda burs verilseydi daha yararlı olurdu. Ondan sonraki yıllar bu öğrenci sayısı yavaş yavaş arttırılmalıydı.

5- Türkiye 1992'den beri Orta Asya ve başka Türk bölgelerinin politik, ekonomik, sosyal ve kültürel durumlarını araştıracak ciddi stratejik araştırma birimleri kuramadı ve bu sahada çalışan bilim adamlarını teşvik edici finansman sağlayamadı. TİKA gibi kuruluşlar bürokratik bir engel olma ve devlet parasını çarçur etme dışında olumlu bir iş yapamadılar.

6- Orta Asya ve başka bölgelerde girişimlerde bulunan cesaretli iş adamlarına Türkiye devleti gereken ilgiyi gösteremediği gibi, onların karşılaştıkları problemleri de devletlerarası düzeyde çözemiyor. O yörelere giden iş adamları denetlenmediği için, oldukça fazla sayıdaki düzenbaz kimseler Türkiye'nin o yörelerdeki iyi imajına leke sürmekteler. Orta Asya ve başka yörelerde Türk iş adamlarına karşı "Türkler bizi aldatabilir" diye bir önyargı gelişmiş durumda.

7- Türkiye bütçesinden çok büyük harcamalarla yerleştirilen Türksat uydu istasyonlarından, Türk televizyon kanallarının Orta Asya'da ve Türk cumhuriyetlerindeki televizyon kanallarının Türkiye'den rahatlıkla seyredilmesi sağlanmamıştır.

8- Türkiye'deki aydınlar, iş adamları ve özellikle politikacılar zaman zaman başka yörelerde yaşayan Türkleri küçümseyen bir tavır içine giriyorlar, sanki onlara ağabeylik yapma ihtiyacı duyuyorlar. Halbuki, oradaki Türklerin bazı eğitim alanlarında ve kültürel bilinçte Türkiye'dekilerden daha iyi düzeyde olduğunu unutmamak gerekir.

Yukarıdaki olumsuz noktaların sayısını daha da arttırmak mümkün. Ancak herşey dönüp dolaşıp, Türkiye'nin son 40 yıldır kilitlenmiş iç politikadaki körler döğüşüne takılıyor. Türkiye kendi yakasını bu anlamsız ve zararlı iç kavgadan kurtaramadıkça 21 yüzyılda ne Avrupa düzeyinde, ne dünya platformunda, ne de Orta Asya'da başarılı olabilecektir. Türkiye'nin biran önce, parlamenter sistemini tehdit eden liderler sultasındaki parti için anti-demokratik oluşumunu ıslah etmesi, milletvekillerine parti lideri diktasından kurtaracak siyasi irade özgürlüğü vermesi, ama buna karşılık her türlü yolsuzluk ve suçtan dolayı onların dokunulmazlık zırhının arkasına saklanmalarına izin vermemesi gerekiyor. Sözün kısası, Türkiye kendi yakasını kısır iç politika çekişmesinden kurtararak, Orta Asya'ya yönelik gerçekçi ve planlı bir dış politika geliştirmek zorundadır.

KIRGIZİSTAN: ÇİN GÖLGESİ VE RUS DESTEĞİ ALTINDA

Halil Bal

Coğrafi ve Tarihi Durumu

Kırgızistan, kuzeyinde ve kuzeybatısında Kazakistan, güneybatısında Özbekistan, güneyinde Tacikistan ve güneydoğusunda ise Çin'in işgalinde bulunan Doğu Türkistan ile çevrili bir Müslüman Türk ülkesidir.

Kırgızistan toprakları hemen tümüyle dağlıktır. Tanrı Dağlarının orta kısmını oluşturan, üstleri daima kar ve buzla kaplı bulunan Zafer (7439m) ve Han Tengri (6995m) dorukları Kırgızistan'ın en yüksek kısımlarıdır. Dağlardan akan çok sayıda kısa fakat hızla akan ırmaklar elektrik enerjisi üretimine elverişlidir. Bu nehirler üzerine kurulan hidro-elektrik santralları sayesinde ülke kendi elektrik ihtiyacını karşıladığı gibi fazlasını da komşu cumhuriyetlere ihraç etmektedir. Başlıca nehirler Narın nehri, Tar nehri, Kursşab (Sir Derya'nın kollarıdır), Kızılsu (Amu Derya'nın koludur) Aksu nehri, Aksay-Kokşul (Tarım'ın koludur), Mucun, Çu ve Talas nehirleridir.

Issık-köl 6280 km^2 alanıyla ülkenin en büyük gölü durumundadır. Bu krater gölünün en derin yeri 702m olup büyük su rezervine sahiptir. Ayrıca Son-köl ve Çatır-köl de büyük göller arasında sayılabilir.

İdari yönden Bişkek, Issık-köl, Tanrı Dağları (Tien-Şan), Celâlabad ve Oş bölgelerine ayrılmıştır.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Kırgızistan ekonomik bakımdan genel olarak 4 bölgeye ayrılarak incelenir:

Fergana vadisi: Tarım ve hayvancılık yapılır. Özellikle pamuk ekimi önemlidir ve ülke nüfusunun %42'si burada yaşar.

Çu ve Kebin vadileri ile Ala-Tav etekleri: Tarım ve hayvancılık yapılır. Pancar ekimi başta gelir.

Talas vadisi: Tarım ve hayvancılık yapılır. Tütün ekimi önemlidir.

Issık-köl havzası: Hayvancılığın yanı sıra Afyon ve hardal üretimi yapılmaktadır.

Kırgızistan'da kara iklimi hakimdir. Yazın sıcak ve kurak, kış ise soğuk geçer. Yağışlar azdır. Gece ile gündüz arasındaki ısı farkı da fazladır. Bitki örtüsü coğrafî yapı ve iklime göre değişir. Bitki örtüsü 2000m ile 3200m arasında zengin olup ormanlar (ülke topraklarının % 6'sı), otlaklar ve çalılıklarla kaplıdır.

Kırgızistan ekonomisinin esasını tarım ve hayvancılık oluşturur. Tarım ve hayvancılığa dayalı sanayi yanında son yıllarda madencilik ve enerji üretimi de gelişmektedir. Tarım ürünleri buğday, pamuk, kenevir, tütün, yağlı tohumlar, şeker pancarı, üzüm, mısır, muhtelif meyveler ve sebzeler yetiştirilmektedir.

Koyun, keçi, sığır ve at yetiştirilmektedir. Kırgızistan ekonomisi 1971-1989 döneminde yıllık ortalama %4 büyüme sağlamıştı. 1990 yılı verilerine göre işgücünün %74.1'i devlet işletmelerinde, %15.1'i kooperatiflerde, %10.8'i özel faaliyetlerde istihdam edilmişti.[1]

Tarih

Kırgızlar, Türk kavimlerinin en eskilerinden biridir. Kırgız adı (MÖ. 206-MS. 220 yılına ait) Çin kaynaklarında K'i-ku, Kien-kun vb. şeklinde geçmektedir. O devirlerde Kırgızların Kem (Yenisey) nehri boylarında ve Sayan dağlarında yaşadıkları bildi-

[1] Kırgızistan'ın Sovyet dönemi hakkında bkz., Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul, 1989, s.194-200; Kadyr Omurkulov, *Kirghizia* (İngilizce'ye Çev., Boris Lunkov), Moscow, 1987: İşgücü istihdamı rakamları için bkz., Feyzullah Budak, "Kırgızistan Dünü, Bugünü, Yarını", *Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı)*, Sayı 16 (Temmuz-Ağustos 1997), s.1254-1283.

rilmektedir.[2]

Kırgızlar VII. yüzyılda Gök-Türklere tabi oldular. Gök-Türk Devleti'nin yıkılmasından sonra Uygurlara tabi oldular ise de onlara karşı isyan ederek 840 yılında Kırgız Hakanlığını kurdular. Kırgız Hakanlığı devrinde bazı büyük Kırgız kabileleri bugünkü Kırgızistan'a gelerek Tanrı Dağları, Issık-Köl ve Pamir yamaçlarına yerleştiler. Yenisey'deki Kırgızlar ise Moğol devrinde küçük beylikler halinde XVII-XVIII. yüzyıllara kadar yaşadılar. Rus istilasına karşı mücadele edip yenildikten sonra, dağılıp küçük oymaklar halinde diğer Türk boylarına iltihak ettiler.

Issık-köl ve Tanrı Dağları taraflarına yerleşen Kırgızlar ise varlıklarını Moğol hakimiyeti, Timurlular ve Özbek Devleti zamanlarında da korudular. 1425'te kurulan Özbek Devleti, Orta Asya'da yaşayan bütün Türk boylarını birleştiren son müstakil Türk devleti olmuştu.

Fergana vadisinde bulunan Hokand, 1700 yılında Safevi istilâsı akabinde Özbek Devleti'nden ayrılarak müstakil bir hanlık olarak ortaya çıkmıştı. Şahruh ibn Aşur (1700-1721) tarafından kurulan Hokand Hanlığı, Kırgız Türklerinin katılmasıyla daha da güçlendi. Kırgızlar, Hokand Hanlığı ordusu ve yönetiminde ağırlıklı bir konuma geldiler. Hokand Hanlığı, Doğu Türkistan Türklerini Çinlilere karşı müdafaa ediyordu. 1757 yılında büyük bir Çin ordusu Hokand ordusunu mağlup ve İli havzasıyla birlikte Hokand'ı işgal etti. Fakat Hokand kendisini çabuk toparladı ve bu mağlubiyetin yaralarını sardı. Özbek Devleti yerine kurulan diğer müstakil Türk hanlıkları olan Buhara ve Hive hanlıklarıyla birleşmeden çoğu zaman rekabet içinde varlığını Rus istilâsına kadar sürdürdü. Türkistan hanlıkları 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'ne elçiler göndererek biat ettiklerini bildirmişlerdi.[3]

Ruslar 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı işgal ettikten sonra Başkurt ve Kazak topraklarında ilerlemeye başladılar. 18. yüzyıl başlarında Başkurt ülkesini işgal ettikten sonra hakimiyet-

[2] L. Ligeti (Türkçe terc.),"Kırgız Kavim İsminin Menşei", Türkiyat Mecmuası, I, 1925, s. 235-249.

[3] Bu hususta geniş bilgi için bkz., M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, 1775-1875*, İstanbul 1984, s. 31-33 ve 34-36.

lerini güneye ve doğuya doğru genişleten Ruslar, Kazakistan içlerine nüfuz etmeye başladılar. Kalmuk saldırıları ve istilasıyla çok yıpranmış olan Kazaklar arasında birlik bozuldu. Küçük Orda Hanı Ebu'l-hayr Ruslardan yardım istedi. Yapacağı yardım karşılığında Orenburg'da bir kale inşa etme imkânını elde eden Ruslar, 1730 yılından itibaren Kazakistan'ı işgale başladı. Kazaklarla birlikte bazı Kırgız boyları da Rus idaresi altına girdi. Kazakistan'ın en verimli topraklarına çok sayıda Rus göçmeni iskân edildi. 1848 ve 1856 yıllarında gerçekleştirilen Rus işgalleri ile Kazakistan tamamıyla işgal edilmişti.[4]

Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin karşısında uğradığı Kırım Harbi (1853-1856) mağlubiyetinin sarsıntılarını kısa zamanda üzerinden atan Rusya, yeni yayılma alanı olarak Orta Asya'yı seçmişti. Burada Türkistan Hanlıkları olarak bilinen Hive, Buhara, Hokand ve Kaşgar devletleri vardı. Bu hanlıklar arasında siyasi rekabet ve anlaşmazlıklar eksik olmuyordu.

Bu Türk ülkelerini işgale karar veren Ruslar, Türkistan'ın bölünmüş vaziyetinden en iyi şekilde faydalanmayı başardılar. Küçük fakat iyi teçhiz edilmiş bir ordu ile işgal harekâtını devam ettiren Ruslar, sadece 1864 yılında Çimkent üzerine yürüdükleri zaman Alim Kul komutasındaki Hokand ordusu karşısında yenilgiye uğratılmıştı. Fakat bu arada Buhara emirinin Hokand üzerine yürüdüğünü haber alan Alim Kul başkentini savunmak için dönünce mağlup Rus ordusu fırsattan istifade ederek Çimkent'i ele geçirmişti. Böylece iki Türk hükümdarının arasındaki anlaşmazlık Ruslara bir zafer daha kazanma imkânı vermişti. Çimkent'in düşmesinden sonra da amansız direnişine devam etti. Ne var ki, hem Ruslara ve hem de Buhara emirine karşı iki cephede birden savaşmak zorunda kalmıştı. Nihayet kahraman Alim Kul Ruslara karşı Niyaz Bey kalesini müdafaa ederken 23 Mayıs 1865'te şehit düştü. Ruslar Taşkent'i kuşatırken Buhara Emiri Muzafferüddin ise Hokand'ı işgal etmekten geri durmadı.

Ruslar ise Hokand ve Buhara ayrımı gözetmiyorlardı. Hokand Hanlığını 1865'te, Buhara Emirliğini 1868'de ve Hive Hanlığını 1873'te ortadan kaldırarak topraklarını işgal etti. Rus işgaline karşı direnen Kırgızlar büyük kayıplar verdiler. Ruslar, Fer-

---

[4] Geniş bilgi için bkz., M. Saray, *Kazak Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993.

gana ve çevresini Türkistan vilayetine ilhak ettiler. Aynı yıl Çar generali Skobelev'e Pamir yaylasını alarak Türkistan'ın fethini tamamlaması emrini verdi. 1869-1884 yılları arasında Türkmenistan toprakları da işgal edildi ve bütün Batı Türkistan Rus hakimiyetine girdi.

İşgalden hemen sonra en verimli Kırgız topraklarına Rus göçmenler getirilerek yerleştirildi.

Ülkelerinin Ruslar tarafından işgaline tahammül edemeyen Kırgızlar, 1876 yılında Abdurrahman Abtabaçı önderliğinde ve 1885'te Derviş Han Tora önderliğinde iki isyan hareketine giriştilerse de başarılı olamadılar. İsyan kanlı bir şekilde bastırıldı ve isyancılar katledildi. Fakat Kırgız Türklerinin isyanları durmadı ve 17-18 Mayıs 1898 gecesi Andican Mintepe Camii İmamı İşan Muhammed Sabıroğlu yönetiminde Rus garnizonunu bastı. Ne var ki, bu baskında İşan Muhammed ve birçok arkadaşı şehit oldular. Ağır kayıplar veren Kırgızlardan sağ ele geçen 380 kişi idam edildi. "Dükçi İşan İsyanı" olarak bilinen bu olaydan sonra halka büyük baskılar yapıldı. Bölgeyi ziyaret eden Türkistan Genel Valisi Duhovskiy'i diz çöküp selamlamadıkları gerekçesiyle 208 kişi Sibirya'ya sürüldü.[5]

Kırgızların Rus idaresine karşı gerçekleştirdikleri önemli ayaklanmalardan biri de Birinci Dünya Harbi yıllarına rastlamaktadır. Kazak kardeşleri gibi Kırgızlar da 6 Ağustos 1916'da Rus ordusunda askere alınmayı reddetmişler ve bu hareketi kısa sürede bağımsızlık mücadelesine çevirmişlerdir. Fakat lidersiz, teşkilatsız ve silahsız başlayan bu milli ayaklanmayı acımasızca bastırmaya giriştiler. Çok sayıda Kazak ve Kırgız öldürüldü. Malları ve arazileri müsadere edilip Rus göçmenlere verildi. Bir yıl süren bu ayaklanma bastırıldığında 673.000 Türk hayatını kaybetmiş ve 200.000 Türk Sibirya'ya sürülmüş ve 300.000 kadar Kazak ve Kırgız Türk'ü de Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a sığınmıştır. Çekilen bütün bu acılara rağmen milliyetçi Kırgız komiteleri ertesi yıl Rus ihtilalleri zamanında yeniden bağımsızlık mücadelesine başlamışlardır.

1917 Rus İhtilallerinden sonra "böl ve yönet" prensibine uygun olarak Türkistan'da yeni bir idari yapı oluşturulurken Kırgı-

5 Bu konuda geniş bilgi için bkz., A. İnan, "Dükçi İşan İsyanı", *Türk Kültürü*, Sayı 11 (1968), s.13-13.

zistan'a, 1921'de "özerk bölge" 1 Şubat 1926'da ise "Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" statüsü verildi. Nihayet 1936 yılında Kırgızistan Sovyetler Birliği'nin 16 cumhuriyetinden biri haline geldi.

Kırgızistan, 12 Ekim 1990'da egemenliğini, SSCB'nin dağılması üzerine 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilân etti. Bağımsızlığını ilan eden diğer Türk Cumhuriyetleri Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile birlikte Kırgızistan'ın istiklalini ilk tanıyan ülke Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.[6]

Bağımsız Kırgızistan bir yandan sosyal ve ekonomik problemlerle mücadele edip ayakta durmaya çalışırken bir yandan da yeni hayat tarzının gereği olan bir hukuk düzenini kurmaya çalıştı. Kırgızistan Cumhuriyeti Parlamentosu 5 Mayıs 1993 tarihinde kuvvetler ayrılığı ilkesini esas alan yeni Kırgızistan Anayasasını kabul etti. Böylece demokratik bir düzen kurma yolunda önemli bir adım atılmış oldu. 27 Ekim 1990 tarihinden beri Cumhurbaşkanlığını yürüten Askar Akayev, 5 yıllık görev süresinin dolduğu 1995 yılı sonunda halkın büyük çoğunluğunun oyları ile tekrar ikinci defa bu göreve seçildi ve reformlarına devam etmektedir.[7]

19-21 Ağustos 1991'de yapılan başarısız darbe girişiminden sonra yönetimdeki etkisi tedricen azalan Kırgızistan Komünist Partisi'nin ılımlı üyeleri Kasım 1991'de Sosyal Demokratik Parti'yi kurmuşlar, demokratik reformlar ve ilkelere bağlı olduklarını ilan etmişlerdir. Halen ülkede iktidardadırlar. 1991 yılında, cumhuriyetteki demokratik güçlerdeki gruplaşmalar sonunda ilk tescil edilen siyasi hareket, Demokratik Kırgızistan Hareketi'dir.[8]

Kırgızistan ve Türkiye Münasebetleri

Türkiye'nin de aktif desteği ile Birleşmiş Milletler başta olmak üzere uluslararası teşkilatlara üye olarak hür dünya ülkeleri

---

6 Kırgızistan'ın tarihiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz., M. Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi,* İstanbul 1993.

7 F. Budak, a.g.m.

8 Attila Artam, *Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri,* İstanbul, 1993, s.89-93; Erol Mütercimler, *21. Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli*, Anahtar Kitaplar Yay., İstanbul, 1993; B. Zakir Avşar, Ferruh Solak, Ferhan Yorulmaz, Ayşe Yorulmaz, *Yeni Bir Yüzyılın Eşiğinde Türkiye ve Yeni Türk Cumhuriyetleri*, Vadi Yay., Ankara, 1994, s.81-102.

arasında yerini alan Kırgızistan, önemli zirve toplantılarına iştirak etmektedir. Özellikle Türkiye ve Kırgızistan dahil istiklaline kavuşan yeni 5 Türk cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin kardeşliğe yaraşır bir şekilde geliştirilmesine çalışılmaktadır. Bu toplantılardan birkaçını burada ele almayı faydalı buluyoruz.

1993 yılında, Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Üçüncü İzmir İktisat Kongresi'nde yaptığı konuşmada "21. yüzyıl, Türkiye'nin ve Türklerin yüzyılı olacaktır" diye bir hedef koymuştu. Türkiye'nin "jeostratejik manevra alanı", "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" sözleriyle ifade ediliyordu. Aynı yıl, Ankara'da toplanan ilk "Türk Dünyası Zirvesi" zirvesinde Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan liderleri bir araya gelmesinden sonra bu tür değerlendirmeler kuvvet kazanmaya başlamıştı.

Bu zirvenin ardından Hazar ve Orta Asya petrolleri ve doğal gazının, Kafkasya üzerinden gelip, Türkiye'den geçerek Akdeniz'e ve dolayısıyla uluslararası pazarlara ulaşması 21. yüzyılın en büyük projelerinden biri olarak ortaya çıktı.[9]

Yine 1993'ten başlayarak her yıl toplanan, Kırgızistan'ın da katıldığı, Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultaylarında, yeni Türk cumhuriyetlerinde Latin alfabesinin kullanılmasının desteklenmesi, Türk ortak pazarının kurulması gibi hedefler ele alınmıştır. Bu çalışmaların Türk dünyasının büyük önderlerinden Gaspıralı İsmail Bey' (1851-1914)in işaret ettiği "dilde, fikirde ve işte birlik" ilkesinin gerçekleşmesi yolunda önemli bir adım olduğu kabul edilmelidir.[10]

Kırgız kültür tarihinde büyük önemi bulunan "Manas Destanının 1000. Yılı" münasebetiyle Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te yapılan "3. Türk Cumhuriyetleri Devlet Başkanları Zirvesi" sonunda yayınlanan 20 maddelik bildiride daha önceki Ankara ve İstanbul bildirilerinin temel ilkelerinin gerekliliği teyit edildikten sonra, "halklar arasında bağların güçlendiği, bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğüne saygı, içişlerine karışmama ve eşit haklar ilkelerine dayalı işbirliğinin geliştiği" vurgulandı.[11]

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te 19 Temmuz 1997 tarihinde "Issık-Köl Forumu" adıyla toplanan zirve toplantısı, Türk devlet-

---

[9] Cengiz Çandar, "Nostalji...", *Sabah*, 20 Mart 1997. 9 Nisan 1997.

[10] Özlem Sarıca, "Türkeş'in vasiyeti tutulacak", *Sabah*, 9 Nisan 1997.

[11] *Avrasya Dosyası,* Sayı: 41 (Eylül 1995/2), s.7.

leri arasında dostluk ve işbirliğini daha da ileriye götürmüştür. Toplantıda Kırgızistan ve Türkiye arasındaki münasebetler en üst düzeyde değerlendirilmiştir. "Issık-Köl Forumu"na, Türk dünyasının siyasilerinin yanısıra, uluslararası üne sahip bir dizi bilim adamı, edebiyatçı ve yazar da katılmıştır.

Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, "Issık-Köl 97 Forumu"nun üçüncü oturumunda yaptığı konuşmada, Türkiye'nin, 1991 sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takiben, bölgedeki yeni bağımsız ülkelerle egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı, eşitlik ve karşılıklı yarar ilkeleri çerçevesinde dostluk ilişkileri geliştirilmesini hedef aldığını" belirtmiştir. Demirel, "Avrasya ekseninde çift yönlü bir köprü durumunda bulunan Türkiye, petrol ve doğal gaz boru hatları ile transit mallar için, bölge ülkelerine, Karadeniz limanlarına, Avrupa'ya ve Akdeniz limanlarına karadan bağlantı imkanı sunmaktadır" demiştir.[12]

Kırgızistan'ın dünyaya açıldığını ve dünya ile irtibat kurduğunu hatırlatan Demirel, "ipek yolunun Avrupa ile Uzakdoğu arasında kalan geniş coğrafyada manevi değerleri de birleştireceğini" açıklamıştır.

Türkiye ile Kırgızistan, "başta ekonomik ve ticari alanlar olmak üzere, iki ülke arasındaki işbirliğinin her boyutuyla geliştirilmesi yönündeki kararlılıklarını teyid" etmişlerdir.[13]

Diğer Türk cumhuriyetleri yanında Kırgızistan da kardeş Türkiye ile ekonomik işbirliğini en ileri seviyede geliştirmek için çalışmaktadır. Zira ekonomik alanda başarılı olunmazsa diğer alanlarda da başarılı olunmayacağının idrakindedir. Günümüzde bütün devletler ekonomik alanda bir yarış ve rekabet içindedir. İşte bu anlayışla, 13-15 Mayıs 1998'de İstanbul'da toplanan "Türk Devletleri I. Ekonomi Zirvesi" el ele vererek kalkınma çabalarını bütün boyutlarıyla ortaya koymuştur. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in başkanlığındaki zirveye, Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın sanayi, ticaret ve finans alanındaki hükümet yetkilileri ve özel sektör temsilcileri bir araya geldiler.

[12] "Demirel yine gitti", *Sabah*, 18 Temmuz 1997

[13] "Türk Cumhuriyetler Zirvesi Kapanış Demirel'den", *Sabah*, 19 Temmuz 1997.

Yapılan konuşmalarda ekonomik kaynakların değerlendirilmesi, inşaat, tekstil, imalat, bilişim, enerji, turizm, ulaştırma ve finans gibi sektörlerinde ortaklıklar kurularak, ticaret ve işbirliği imkanlarının geliştirilmesi gereği üzerinde duruldu. Ayrıca hukuki, mali ve altyapı alanlarında, teknik ve akademik araştırmalar yapılması gibi ilerideki dönemlere bir temel oluşturulmasını sağlayacak konular görüşüldü.

Cumhurbaşkanı Demirel zirvede yaptığı konuşmada, "Avrasya ülkelerindeki petrol ve doğal gaz rezervlerinden oluşan 8 trilyon dolarlık zenginliğin realize edilmesinde Türkiye'nin kilit ülke olduğunu" söyleyen Demirel, "Türkiye, bir yandan bölgesel bir üretim merkezi haline gelirken, diğer yandan Doğu'da Pasifik'ten Batı'da Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan geniş bir pazarın tam ortasında yer alacak. Türkiye, bu geniş pazara açılan bir kapı haline gelecektir" dedi. Demirel, zirveye özel önem gösteren gözlemci, ABD, Rusya, BM, Avrupa Konseyi gibi devlet ve kuruluş temsilcilerine mesaj vererek, Türk cumhuriyetlerle, Türkiye'nin bir araya geldiği zirvenin ne Pantürkizm, ne de Panislâmizm gibi amaçlar taşıdığını söyledi.

"Türkiye'nin bugüne kadar kardeş ülkelere, yeniden yapılanmalarını teşvik amacıyla, ilk hareket motoru olarak toplam 1 milyar 195 milyon dolar kredi açtığını ve bu miktarın 616 milyon dolarının kullanıldığını" bildirerek, "Bugün bu ülkelerde, 4 bini aşkın Türk şirketi 2 milyar dolarlık doğrudan yatırım yapmaktadır. Türkiye ile kardeş ülkeler arasındaki toplam ticaret hacmi, bu yıl 2 milyar doları aşmıştır. Türkiye her alanda teknik destek ve danışmanlık hizmeti sunmaktadır. Bu ülkeler bugün Türkiye üzerinden dünya ile alternatif yollarla ulaşım ve iletişim kurma imkanına sahip olmuşlardır. Kadim İpek Yolu ortak çabalarımızla yeniden tarih sahnesine çıkmaktadır" dedi.[14]

Yine, Kazakistan, yeni başkenti Astana'yı bütün dünyaya resmen ilan ederken toplanmış bulunan "5. Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesi"nde diğer Türk cumhuriyetleriyle Türkiye ve Kırgızistan'ın cumhurbaşkanları bir araya geldi.

Türk cumhuriyetlerinin sahip oldukları enerji kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştırmak için Bakü-Ceyhan projesinin geliş-

[14] "Avrasya'nın anahtarı da motoru da Türkiye...", *Yeni Yüzyıl*, 14 Mayıs 1998.

tirildiğini kaydeden Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, "Bakü-Ceyhan boru hatları projesi Türkiye'nin ve kardeş ülkelerin önünde duran heyecan verici bir projedir ve hepimizin ortak malıdır. Ortak kaderimize, ortak geleceğimize çok önemli katkıları olacak işbirliği fırsatıdır" dedi.

Demirel, Astana zirvesinin sonuç bildirisiyle, "İpek yolu'nun canlandırılması programını gerçekleştirmek, enerji kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştırmak, Avrupa-Kafkasya-Asya ulaştırma koridorunu geliştirmek, çevre korunması alanında işbirliğini güçlendirmek ve uyuşturucu madde ticaretiyle mücadelede birlikte hareket etmek gibi önemli noktalarda kararlılığın açıkça ortaya konduğunu söyledi.[15]

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in resmi konuğu olarak 24-26 Ekim 1997 tarihleri arasında Türkiye'ye ziyaretinde yapılan görüşmeler ve imzalanan antlaşmalar kardeş iki ülkenin aralarındaki münasebetlerin derecesini göstermektedir. Bu görüşmeler sonunda Kırgızistan ve Türkiye arasında ilişkiler bütün yönleriyle gözden geçirilerek "Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması", "Ticaret ve Ekonomik İşbirliği", "Sağlık ve Tıp alanında İşbirliği" antlaşmaları ile "Gümrük İlişkileri İlkeleri Muhtırası" ve "Konsolosluk Sözleşmesi Onay Belgeleri" imzalandı. Basına yapılan açıklamada Türkiye ile Kırgızistan arasında ekonomi, diplomasi ve sanayi gibi alanlardaki ilişkilerin geliştirilmesi için tüm girişimlerin yapılacağını belirtildi. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev de, ülkesinin bağımsızlığını kazanmasının ardından geçen 6 yıl içinde, Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ilişkilerin yüksek seviyeye ulaştığını, bu ilişkilerde, Türkiye'nin kendilerine çok destek olduğunu söyledi.[16]

Bugüne kadar Türk devleti ve toplulukları, ufak tefek bazı olumsuzlukları bir yana bırakırsak, aralarındaki münasebetleri oldukça başarıyla geliştirmektedirler. Mesela, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan cumhurbaşkanlarının 10 Ocak 1997 Bişkek'te toplanarak bir "Ebedi Dostluk Antlaşması" imzaladılar. Ayrıca, ortak barış gücü oluşturmak, Özbekistan'da ortak askeri

---

[15] Mehmet Çetingüleç, "Demirel: Bakü-Ceyhan ortak geleceğimiz", *Yeni Yüzyıl*, 10 Haziran 1998.

[16] Zeynep Göğüş, Dördüncü Bayrak, *Sabah*, 16 Ağustos 1997.

tatbikat yapmak kararlarını aldılar ve çeşitli antlaşmalar imzaladılar. Üç devlet başkanı 1993'te Orta Asya Ekonomik Birliği'ni oluşturmak hususunda anlaşmışlardı. 7 Ağustos 1997'de Almaatı'da biraraya gelerek aralarında ekonomik birlik oluşturmak için antlaşmalar imzaladılar. Diğer Türk cumhuriyetlerinin toplantıya çağrılmaması "Eski Doğu Türkleri-Batı Türkleri ayrımı mı gündeme geliyor?" sorusunun sorulmasına yol açmıştır. Aynı dönemde Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile ekonomik ilişkilerini ihmal ettiği de ileri sürülmüştür. Fakat Sovyet dönemindeki uygulamalar nedeniyle Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan ekonomilerinin birbirlerine oldukça bağımlı olduğu unutulmamalıdır.[17] Yine de küçük sorunların büyütülmemesi kardeşlik şuuru ile hareket edilmesi, ayrılıklara değil ortak yönlere önem verilmesi gerektiği açıktır.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in resmi konuğu olarak 24-26 Ekim 1997 tarihleri arasında Türkiye'ye ziyaretinde yapılan görüşmeler ve imzalanan antlaşmalar kardeş iki ülkenin aralarındaki münasebetlerin derecesini göstermektedir. Bu görüşmeler sonunda Kırgızistan ve Türkiye arasında ilişkiler bütün yönleriyle gözden geçirilerek "Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması", "Ticaret ve Ekonomik İşbirliği", "Sağlık ve Tıp Alanında İşbirliği" antlaşmaları ile "Gümrük İlişkileri İlkeleri Muhtırası" ve "Konsolosluk Sözleşmesi Onay Belgeleri" imzalandı. Basına yapılan açıklamada Türkiye ile Kırgızistan arasında ekonomi, diplomasi ve sanayi gibi alanlardaki ilişkilerin geliştirilmesi için tüm girişimlerin yapılacağı belirtildi. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev de, ülkesinin bağımsızlığını kazanmasının ardından geçen 6 yıl içinde, Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ilişkilerin yüksek seviyeye ulaştığını, bu ilişkilerde, Türkiye'nin kendilerine çok destek olduğunu söyledi.[18]

Kırgızistan-Türkiye münasebetleri içinde önemli bir konu da eğitim yatırımlarıdır. Kırgızistan'da, Sovyet döneminde de eğitime oldukça önem verilmişti. Kırgızistan Bilimler Akademisi ve bu akademiye bağlı bölümler yanında, 50 kadar bilimsel araştırma kuruluşu yanında, 12 adet araştırma enstitüsü mevcuttu.

---

[17] İnternet, http://www.byegm.gov.tr/yayınlarımız/TURKHABER/94/T18.htm.
[18] İTO. *Kazakistan Araştırması*, İstanbul, 1992, s.57.

Kırgızistan'da toplam nüfusun %23.9'u bir eğitim kurumunda okumaktadır. Bunların %90'ı genel eğitim veren %4.4'ü özel eğitim veren kurumlarda okurken, %5.6'sı da yüksek eğitim veren okullarda okumaktadır. Kırgızistan'da 1988-1989 eğitim yılında 85 ortaöğretim kurumunda bilgisayar odası bulunmaktaydı.[19]

Kırgızistan'da bağımsızlıktan sonra Türk müteşebbislerinin eğitim alanında yaptıkları ciddi boyuttaki yatırımlar sonucu açılan okullar, Kırgızistan'ın sosyal hayatında Türk etkisini arttırmaktadır.[20]

"Atlantik'ten Çin Seddi'ne hoşgörü soluyan bir dünya için el ele" teması etrafında açılan okullar uzun soluklu bir dev bir eğitim projesi[21] olarak değerlendirilmektedir. Türk müteşebbislerinin açtığı bu okullar en modern eğitimi vermekte olup Kırgızistan'ın en ücra şehirlerine kadar yayılmıştır.[22]

Okul binalarını hükümet tahsis etmiştir. Öğretmenlerin bir kısmı Türkiye'den, bir kısmı da Kırgızistan'dandır. Öğrenciler sınavla seçilmekte ve makul bir ücret ödemektedirler. Ekonomik gücü olmayanlara ise burs tahsis edilmektedir. Bu okullarda öğretim İngilizce, Türkçe ve Kırgızca yapılmaktadır.

Bunun yanında Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'nın verdiği bilgiye göre komünist idareler zamanında yapılan din aleyhtarı çalışmaların etkilerini silmek, ihmal edilmiş din eğitimini kitap ve sünnete dayalı, hurafelerden uzak bir şekilde yapmak gayesiyle Türkiye Diyanet Vakfı, Kırgızistan'a yardım etmektedir. Bu çerçevede Oş İlahiyat Fakültesi kurulmuştur.[23]

Kırgızistan'ın Ekonomik Potansiyeli

Genel olarak bakıldığında Türk Cumhuriyetleri, elmas ve altın yataklarından petrol ve doğal gaza kadar çok büyük kaynak-

[19] Cem Kozlu, *a.g.m.*

[20] Zeynep Göğüş, "Uzun soluklu hoşgörü", *Sabah*, 10 Mayıs 1997.

[21] Kırgızistan'da Türkiye'den giden müteşebbislerin açtığı okulların bazıları şunlardır: Bişkek Lisesi - Oş Lisesi - Issık Göl Lisesi - Narın Lisesi - Bişkek Kız Lisesi - Kademçay Şarkiyat - Oş Teknik - Celâlabad Lisesi - Tokmak Ekonomi - Kızılkaya Ekonomi -Celâlabad Kız Lisesi - Bişkek Dil Merkezi - Bişkek İlkokulu. Bkz., Hulusi Turgut, "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne", Sabah, 29 Ocak 1997.

[22] Oş İlahiyat Fakültesi'ne maaşları vakıf tarafından ödenen, 1 dekan yardımcısı, 4 öğretim görevlisi gönderilmiştir. "Diyanet'ten cami yerine okul", *Yeni Yüzyıl*, 8 Haziran 1998.

[23] Zeynep Göğüş, a.g.m.

lara sahiptir ve altyapıları da oldukça iyidir. Başta Dünya Bankası olmak üzere pekçok uluslararası finans kurumu Türk cumhuriyetlerini yakından izlemektedir. 1996 yılında yarıdan fazlası Kazakistan'da olmak üzere bu bölgede toplam 1 milyar 695 milyon dolarlık doğrudan yabancı yatırım yapılmıştır.[24]

Türk özel şirketleri giderek artan bir tempo ile Kırgızistan'da yatırımlar yapmaya başlamışlardır. Şubat 1997 itibariyle bir kısmı tamamlanmış 200'den fazla müteahhitlik ve sanayi projesi üzerinde çalışmalar yapılmaktaydı. Kırgızistan'daki Türkiye yatırımları 279 milyon dolara ulaşmıştır.[25]

Türkiye Eximbank'ı 1992-31 Ocak 1995 arasında Kırgızistan'a ticaretin finansmanı için 28.7 milyon ABD doları kredi açmış bunun 20.98 milyon doları kullanılmıştır. Yine proje finansmanı için 46.3 milyon dolar kredi açmış bunun da 4.80 milyon doları kullanılmıştır. Böylece toplam 75 milyon dolarlık kredinin ancak 25.78 milyon doları kullanılabilmiştir.[26]

Diğer Türk Cumhuriyetleriyle olduğu gibi Türkiye ve Kırgızistan arasında "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması" anlaşmaları imzalanmış, devlet ve özel sektör kuruluşlarının bu ülkede yatırım yapabilmesi için gerekli yasal güvence sağlanmıştır. Bu ülkelerde yatırım yapan Türk şirketleri sistemden ve bürokratik engellerden kaynaklanan güçlükler dışında, önemli sorunlarla karşılaşmamaktadır.[27]

Siyasi istiklalini kazanan Kırgızistan'ın ekonomik istiklalini de kazanmak için çok çalışması gerekiyor. Zira, ülkedeki sosyalist ekonominin çökmesi, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde mal ve hizmet üretiminde önemli düşüşler yaşanması, GS-

---

[24] Aynı dönemde Türk şirketleri Türkmenistan'da 1.6 milyar dolar, Kazakistan'da 1.5 milyar dolar iken Özbekistan'da 928.4 milyon dolar ve Tacikistan'da 137.5 milyon dolar yatırım yapmışlardır. Türkiye'nin, Orta Asya ülkelerine yatırımları toplamı 4.5 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve 5.2 milyar dolarlık yatırım yapmış olan Rusya'nın ardından ikinci sırada yer almıştı. Bu hususta bkz., "Orta Asya seferinde Ruslara geçildik", *Sabah*, 13 Şubat 1997.

[25] *Avrasya Dosyası*, Sayı: 30 (Nisan 1995/1), s. 2 .

[26] Aynı yer.

[27] Resmi rakamlara göre 1992 yılında, 1991 yılına göre sanayi üretiminde ortalama %26.8 düşüş olmuş ve işsizlerin sayısı yaklaşık 36.000 kişiyi bulmuştur. Bkz., Feyzullah Budak, *a.g.m.*

YİH (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla) gerilemesine sebep olmuştur.[28] Zaten teknolojileri eski olan fabrikalar ayrıca mülkiyetle ilgili sorunlar yüzünden uzun süre atıl kaldılar. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu bazı birimleri başka ülkelerde kaldığı için entegre yapıdaki sanayi birimleri, üretim yapamaz hale geldiler. Bu sebeple Kırgızistan mevcut sanayii yeniden harekete geçirmek için hammadde ve ara malı ithal etmektedir. Ayrıca halkın ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli tüketim malları da ithalat yoluyla karşılanmaktadır. İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi (İGEME) verilerine göre, 1992-1996 dönemi itibariyle ithalat artış hızları incelendiğinde Kırgızistan yüzde 1055 ile ithalat artış hızı yüzde 1100 olan Kazakistan'ın hemen arkasından ikinci gelmektedir.

Türkiye, Kırgızistan'ın ihtiyaç duyduğu ürünleri karşılayabilecek ve ülkenin ekonomik kalkınmasında önemli bir görev üstlenebilecek durumdadır. Kırgızistan'la arasındaki kardeşlik ve kültürel yakınlık Türkiye'yi dünya ülkeleri içinde en avantajlı duruma getirmektedir. Türk yatırımcıları, Kırgızistan'da ikinci büyük yatırımcı gruptur. Türk şirketleri daha çok telekomünikasyon, gıda ve içecek, dericilik, paketleme, madencilik ve inşaat gibi alanlarda faaliyet göstermektedirler. Çok sayıda Türk, restoran, market gibi küçük işletmeler de açmıştır. Uluslararası Müteahhitler Birliği'nin verilerine göre, Türk taahhüt şirketleri 1997 yılı sonuna kadar toplam değeri 83.7 milyon dolar olan 3 proje üstlenmişlerdir. Ancak, bu rakamlar, Kırgızistan'da iş yapan fakat UMB'ye üye olmayan Türk inşaat firmalarını kapsamadığından bu rakamın daha fazla olduğu bilinmektedir. Kırgızistan'daki Türk şirketlerinin toplam iş hacmi 500 milyon doların üzerindedir.

Dünyanın 180 ülkesine mal satan Türk ihracatçısı dinamik Türk Cumhuriyetleri pazarını ihmal etmemelidir. Bunun için talebe cevap verebilecek seviyede üretimini arttırmalı, ürün çeşitliliği, kalitesini sağlamalı ve rekabet gücünü yüksek tutmalıdır.[29]

Müteahhitler ihaleler hakkında yeterli bilgi alamadıklarından ve bazı ihalelerden dışlandıklarından şikayet etmektedirler.[30] Yatırımcıların karşılaştıkları önemli sıkıntılardan biri de Türk

---

28 "Hangi ülke hangi ürün?", *Power*, Haziran 1998.

29 Cem Kozlu, "Kırgızistan", *Yeni Yüzyıl*, 19 Nisan 1998.

30 Hayriye Mengüç, "Anadolu Grubu, Yatırım virtözü şahlandı", *Para Dergisi*, 29 Mart 1998.

Cumhuriyetleri'nde kurdukları şirketlere yerli müdür, şef, yönetici bulamamalarıdır. Bu sıkıntılar yoğun eğitim programlarıyla aşılmaya ve iş kalitesi yükseltilmeye Sovyet döneminde devletçi zihniyetle yetişmiş insanlara sıfırdan başlayarak yeni yönetim felsefesi ve formasyonu kazandırılınaya çalışılmaktadır.[31]

Üzeri karlarla kaplı Tanrı (Tien-Şan) Dağları'nın eteklerinde yer alan başkent Bişkek'in etrafı yeşil düzlüklerle çevrilidir. Bişkek'e 3.5 saat uzaklıktaki Issık-Köl dünyanın 2. büyük krater gölü eşsiz bir güzelliğe sahiptir. Kırgızistan, gelecekte bu doğal güzellikleriyle bölgenin önemli turizm merkezlerinden biri olabilir.

Bugün büyük bir kalkınma gayreti içinde olan Kırgızistan, ekonomisinde tarım ve ormancılık en ağırlıklı sektördür. Bu sektörün GSYİH (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla) içindeki payı yüzde 39'dur. Sanayi sektörü yüzde 16 ile ikinci, inşaat ise yüzde 7 ile dördüncü durumda bulunmaktadır. Özellikle sanayi sektörünün gelişmesi için çalışan Kırgızistan, IMF (Uluslararası Para Fonu) türü reçeteleri başarıyla uygulamaktadır.

Devlet Başkanı Askar Akayev yönetiminin dışa açık ekonomi politikası olumlu sonuçlar vermeye başlamıştır. 1992-1995 döneminde GSYİH'deki büyüme hep eskide seyrederken, 1996'da %5.6 oranında artmıştır. Bunun yanında Kırgızistan Devlet İstatistik Ajansı'nın verilerine göre, 1991'de %279 ve 1992 yılında %2758 olan enflasyon ise istikrarlı bir düşüşle 1993'te %180'e, 1994'te 87.2'ye, 1995'te %31.9'a ve 1996'da %21.1'e inmiştir30. Kırgızistan'da hızlı bir özelleştirme programı da uygulanmıştır.

Uluslararası ekonomik sistem içindeki yerini alına yolunda hızla ilerlemektedir. Kırgızistan ekonomisinin ilk göze çarpan dezavantajları şunlardır: Ülkenin dağlık coğrafi yapısı sebebiyle iç ulaşımda zorluklarla karşılaşılmaktadır. Dış pazarlara olan uzaklığı ve iç pazarın ufak oluşu Kırgızistan'ı yabancı yatırımcılar için cazip olmaktan çıkarmaktadır.

Kırgızistan'da yabancı yatırımcı bekleyen sektörlerin başında madencilik gelmektedir. Dünyanın en büyük 10 altın rezervi sahasından biri olarak kabul edilen Tien-Şan (Tanrı dağı) bölgesi, Kanada firması Camecon'un ortaklığındaki Kumtor Altın İşletmeleri tarafından işletilmektedir. Kömür, linyit, doğal gaz ve

---

[31] Feyzullah Budak, a.g.m.

ham petrol rezervleri olan Kırgızistan bu alanda yabancı yatırımcıların ve uluslararası finans çevrelerinin dikkatini çekmeye çalışmaktadır. Telekomünikasyon, ulaştırma gibi gelişmeyi bekleyen alanlarda da yabancı yatırımcılar açısından değerlendirilebilecek pekçok fırsat bulunmaktadır.[32]

Öte yandan Türkiye gittikçe Batı sermayesi için Avrasya'ya açılan bir kapı haline gelmektedir. OECD, 21 Ocak 1998'de TÜSİAD'a başvurarak Avrasya ülkelerindeki yatırımların teşvik edilmesine ve bu ülkelerin yatırımı teşvik kurumları arasındaki teknik işbirliği imkânlarının yaratılmasına aracılık etmesini istemiştir.

Bunun üzerine TÜSİAD, 24-26 Şubat 1998 arasında Antalya'da Avrasya Yatırım Teşvik Kurumları Başkanlar Toplantısına katılmıştır. Toplantıda Kırgızistan ve Avrasya'nın irili ufaklı birçok ülkesinden temsilciler yer almıştır. Ayrıca Türkiye bundan sonraki OECD toplantıları için merkez seçilmiştir. Bütün bunlar Kırgızistan ve diğer Avrasya ülkeleri nezdinde Türkiye'nin konumunu güçlendirmektedir.[33]

Kırgızistan ve Çin Faktörü

Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ile Çin lideri Jian Zemin, 23 Nisan 1997'de "çok kutuplu bir dünya ve yeni bir uluslararası düzen" isteyen bir bildiriyi imzalamalarının hemen ardından Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan devlet başkanlarını da aralarına alarak uzunluğu 7 bin 300 kilometre olan bir ortak sınır için güvenlik anlaşması imzaladılar.

İki tarafında da asker ve silah indirimine gidilecek olan bu sınırın 4 bin 300 kilometresi Rusya ile Çin arasındadır. Kalan 3 bin kilometresi ise Çin'in Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'la olan sınırı Doğu Türkistan (Çin'in Sincan eyaleti)'dadır. Görünen o ki, Çin bu antlaşmayla Uygur ayaklanmasını zapturapt altında tutmayı amaçlamaktadır.[34]

---

32 Cem Kozlu, a.g.m.

33 Necla Dalan, "TÜSİAD ve OECD, Avrasya için işbirliği yapacak", *Yeni Yüzyıl*, 5 Mart 1998.

34 Çin Doğu Türkistan'daki Kazakların 1.1 milyon Kazakistan'a göç etmelerine izin vermesi karşılığında Kazakistan'daki Uygurların (200 bin) Doğu Türkistan'daki kardeşlerini destekleme eylemlerine mani olmasını istemektedir. Bkz., Zeynep Göğüş "Tanrı Dağı'nın Eteklerinden", *Sabah*, 28Nisan 1997.

Kırgızistan'ın Rusya ve BDT ile Münasebetleri

Rusya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından üzerlerinde etkisini kaybettiği cumhuriyetleri kontrol edebilmek ve eski nüfuzuna tekrar kavuşabilmek için büyük çaba harcamaktadır. Bunun için üç Baltık ülkesi Litvanya, Letonya ve Estonya hariç bütün eski Sovyet cumhuriyetlerinin üye oldukları "Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)" kurulmuştur. Fakat Rusya BDT üyeleri içinde kontrolü sağlayamamıştır. 12 üyeli BDT içinde Rusya'nın müttefiki olarak bölge politikalarında pek etkisi olmayan Belarus, Azerbaycan'la büyük ihtilaf içinde olan Ermenistan ve bir türlü iç huzura kavuşamayan Tacikistan kalmıştır.

Kafkasya petrolleri konusunda Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna arasındaki işbirliğinin gelişmesi Rusya'yı memnun etmemektedir.

Batılı ülkelerin Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan petrollerinin işletilmesinde pay sahibi olmak için çaba harcamaları Rusya'yı endişelendirmektedir. Özellikle Türkiye'nin Türk cumhuriyetleriyle enerjik münasebetlere girmesi Rusya'nın dikkatinden kaçmamıştır.[35]

Gümrük Birliği Antlaşmaları: Üç Türk cumhuriyeti Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan oluşturdukları "gümrük birliği" ile Orta Asya'daki Rusya'nın etkisini azalttılar. Belarus'la birlikte Rusya da bu gümrük birliğine dahil oldular.

BDT zirvesi öncesinde, Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Belarus'tan oluşan "Gümrük Birliği"nin liderler zirvesi 28 Nisan 1998'de Moskova'da yapıldı. Çin'de bulunan Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev toplantıya katılmadı. 4 üye ülke, Tacikistan'ın başvurusunu da kabul ederek gümrük birliğini genişlettiler.[36]

Moldova'nın başkenti Kişinev'de 1997'de yapılan BDT zirvesinde, birçok ülke Rusya'yı "üye ülkelerin çıkarlarını hiçe saya-

---

[35] Rusya, NATO'nun genişlemesine karşı İran-Hindistan-Çin ittifakını koz olarak kullanmak istemektedir. Ermenistan'la geniş kapsamlı bir askeri işbirliği anlaşması imzalayarak Kafkasya'da etkisini sürdürme gayretini gösterdi. Ayrıca Yunanistan ve Suriye ile ortak tatbikatlar yapması, Kıbrıs Rum kesimine S-300 füzeleri satması, İran'a nükleer füze teknolojisi transfer edilmesi, Türkiye'nin çevresinde yeni Rusya merkezli ittifaklar oluşturma çabaları olarak görülebilir. Bu hususta bkz., Suat Taşpınar, "Rusya arayışta", *Sabah,* 22 Eylül 1997.

[36] Suat Taşpınar, "BDT'de zorlu zirve", *Yeni Yüzyıl*, 29 Nisan 1998.

rak kendi egemenliğini dayatmakla" suçlamışlardı. Rusya, hem ortak savunma, hem de gümrük birliği teklifine destek bulamamıştır.[37]

Rusya 1998 zirvesinde, ekonomik entegrasyonun güçlendirilmesini, daha etkili organların kurulmasını, BDT çerçevesindeki askeri işbirliğinin geliştirilmesini önerdi.[38] Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin, "Artık BDT'yi daha etkin hale getirecek somut adımlar bekleniyor" demişti. Ne var ki, bu BDT zirvesi, ortak deklarasyon bile yayınlanamadan fiyaskoyla sonuçlandı. Üye ülkeler, örgütün yeniden yapılanma planlarını görüşmeyi temmuz ayına ertelediler. Çin'de bulunan Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev dışında tüm liderleri hazır bulundu. Gergin bir ortamda geçen 1998 zirvesinin ardından "BDT'nin dağılma sürecine girdiği" yorumları yapılmaktadır.

"Rusya'nın BDT'yi bir hegemonya aracı alarak kullanmak istediği" iddia edilirken Yeltsin'in BDT başkanlığı görevi 2000 yılına kadar uzatıldı. BDT Sekreterliği'ne de Rusya Güvenlik Konseyi eski Sekreter Yardımcısı Boris Berezovski atandı.

Kırgızistan ve Amerika Birleşik Devletleri

Kırgızistan ile ABD arasında normal siyasi ilişkiler ve NATO çerçevesindeki ortak askeri faaliyetler dışında henüz bir gelişme gözlenmemektedir. Amerika Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Strobe Talbott, Amerika'nın bundan sonraki politikasının bölgedeki çatışmaları çözümlemek olması gerektiğini söylerken, Cumhuriyetçi Kansas Senatörü Sam Brownback de, Clinton yönetiminin bölgeye yönelik politikalarının daha çok Rusya'yı memnun etme yolunda olduğunu ve bölgedeki ülkelere bağımsız birer ülke yerine, eski Sovyetler Birliği'nin birer dominyonu gibi davrandığını ileri sürmüştür.[39]

---

37 Suat Taşpınar, "BDT'de yüksek gerilim", *Yeni Yüzyıl*, 17 Mart 1998.

38 38 Suat Taşpınar, "BDT'de zorlu zirve", *Yeni Yüzyıl*, 29 Nisan 1998.

39 John Hopkins Üniversitesi Orta Asya Enstitüsü'nün, "Kafkaslar ve Orta Asya'ya Yönelik Amerikan Politikaları" konulu toplantıdaki konuşmalar bkz., Savaş Süzal, "Kafkasya Politikaları Değişmeli", *Sabah*, 23 Temmuz 1997.

Kırgızistan'ın Savunma Problemi

Kırgızistan'ın savunması için gözönünde bulundurulması gereken en önemli husus şüphesiz ki Doğu Türkistan (Sincan Özerk Bölgesi) vasıtasıyla Çin ile komşu olmasıdır. Çin resmi rakamlarına göre Çin'de 8 milyonu Uygur Türkleri, 1.1 milyon Kazak Türk'ü olmak üzere 20 milyon Müslüman yaşamaktadır.[40]

Bu arada Çin ile Sincan eyaleti sınırında komşu olan Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Rusya, Pekin'le masaya oturup sınır anlaşmaları imzalamışlar. Ayrıca Çin, Sincanlı milliyetçi gruplara destek vermemeleri için bu ülkelere baskı yapmaktadır.[41]

NATO çerçevesinde oluşturulan Barış İçin Ortaklık (BİO) antlaşmasını imzalamış olması Kırgızistan'ın savunması için atılan önemli bir adımdır. Soğuk Savaş döneminin sona ermesinden sonra, Türkiye'nin üyesi bulunduğu NATO şekil değiştirdi. Eski Doğu Bloğu ülkeleri NATO'ya katılmak için müracaata başladılar. Bunun üzerine 1994 yılında BİO kavramı ile NATO'nun genişlemesi yönünde bir süreç başlatılmıştı. 16 üyeli NATO ile BİO antlaşması imzalayan 27 ülke arasında, diğer Türk cumhuriyetleriyle birlikte Kırgızistan da yer almaktadır.[42]

Türkiye, Amerika ve diğer NATO üyesi ülkelerin topraklarında yapılan tatbikatlardan sonra ilk defa Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde de bir tatbikat yapıldı. Biri 15-17 Eylül 1997 tarihleri arasında Kazakistan'da diğeri ise 18-21 Eylül 1997 tarihlerinde Özbekistan'da olmak üzere iki aşamada yapılan "Centrazbat 97 Tatbikatı"na Türkiye, ABD, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Rusya, Danimarka, Gürcistan, Litvanya ve Ukrayna katıldı. Tatbikatlar, Türkiye ile Türk cumhuriyetleri silahlı kuvvetleri arasındaki dostluk ve işbirliğini geliştirmek, Türk cumhu-

---

[40] Doğu Türkistan'da Uygur Türkleri çoğunluktadır. Kadınların zorla kısırlaştırılması, Çin'in nükleer deneme alanını başka yer yokmuş gibi Doğu Türkistan'da Lop Nor'a yerleştirmesi Müslüman Uygur Türklerini huzursuz etmektedir. Kazakistan sınırındaki Yining'de meydana gelen ayaklanmaya binlerce Uygur katılmıştı. Çin hükümetinin yaptığı açıklamaya göre ayaklanmaya katılanlar bağımsızlık isteyen Müslümanlardı. Alınan haberlere göre Yining'deki bu ayaklanma kanla bastırıldı ve yaklaşık bin kişi tutuklandı. Bkz., Zeynep Göğüş, "Bir başka Sincan", *Sabah*, 17 Şubat 1997.

[41] Zeynep Göğüş, aynı makale.

[42] "Barış İçin Ortaklık Amerika'ya Uçtular", *Sabah*, 10 Haziran 1997.

riyetleri ile bugüne kadar yapılan siyasi dayanışma ve eğitim işbirliğine ek olarak askeri işbirliğini de güçlendirmek, bölge ve dünya barışına katkıda bulunmak imkânını vermektedir.[43]

Bu arada Türkiye Genelkurmay Başkanlığı'nca bölge ve dünya barışına katkıda bulunmak için kurulan Barış için Ortaklık Eğitim Merkezi (BİOEM) 29 Haziran-3 Temmuz 1998'de Ankara Kirazlıdere'de açıldı. BİOEM'nin ilk kursuna personel gönderen ülkeler arasında Kırgızistan, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan da bulunmaktadır.[44]

Kırgızistan, kardeş Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan gibi Afganistan'da devam eden iç savaştan endişe duymaktadır. BDT anlaşması çerçevesinde Tacikistan'da 20 bin Rus askeri yerleştirilmiştir. Taliban'ın bütün ülkeyi denetimi altına almasıyla Afganistan'daki muhalif güçlerin silahları ve yandaşları ile birlikte Orta Asya'ya kaçacağı, bunun da bölgede yeni krizlere ve mülteci sorununa yol açacağı düşünülmektedir.[45]

Sonuç

Kırgızistan bağımsız bir devlet olarak hür dünya içinde yerini almış, çağdaş hukuk düzeni ve çoğulcu bir demokrasiyi ülkede yerleştirmeye, serbest piyasa ekonomisi ile halkının kalkınması, refah ve huzurunun temini için çalışmaktadır. Bunun için gerekli insan gücüne, doğal yeraltı ve yerüstü kaynaklara ve en az onlar kadar önemlisi ekonomik ve sosyal kalkınma için gerekli azim ve karara sahiptir. İç istikrarını bozmadan, sağlam adımlarla ilerlemesi, Türkiye başta olmak üzere diğer kardeş Türk cumhuriyetlerle bağlarını her alanda kuvvetlendirmesi, Kırgız Türklerinin çabalarına güç katacak, kalkınmasında ve refaha kavuşmasında katalizör rolü oynayacaktır.

---

[43] "Türk Cumhuriyetlerle İlk Tatbikat", *Sabah*, 14 Eylül 1997.

[44] Mahmut Bulut, "Askerden Barış Okulu", *Yeni Yüzyıl*, 30 Haziran 1998.

[45] "Taliban Komşularını Korkutuyor", *Yeni Yüzyıl*, 13 Ağustos 1998.

RUSYA TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE TATARSTAN FAKTÖRÜ VAR MI?

Tatarlar Ne Kadar Egemen?

Nadir DEVLET

Dağılan Sovyetler Birliği'nin en büyük cumhuriyeti olan Rusya Federasyonu, ülkemizle mukayese edildiğinde 2,5 misli fazla nüfusu (takriben 150 milyon) ve 20 misli fazla yüzölçümü (17,5 milyon km^2) ile yalnız bizim için değil, komşuları ve dünyadaki bir hayli ülke için de dev bir görünüm arz etmektedir. Rusya Federasyonu, Avrupa Birliği, ABD, Çin Halk Cumhuriyeti ve Japonya gibi ülkeler tarafından da saygı ile anılan G-8'e üye olarak kabul edilen bir ülkedir. Çünkü bugünkü Rusya bir hayli üstünlüklerini miras yolu ile Sovyet döneminden elde etmiştir. Rusya Federasyonu nükleer bir askeri güçtür; uzay teknolojisinde hala ABD ile yarış halindedir, iyi yetişmiş insan gücüne sahiptir, BDT içinde hala çok etkilidir. Dünyanın en mühim su kaynaklarının, petrol, zengin doğal gaz yataklarının ve bunun dışında bir hayli mühim madenlerin sahibidir, silah ihracatında dünyanın en başta gelen ülkeleri arasındadır. Kısacası Rusya Federasyonu'nun bir hayli artıları vardır.

Rusya Ekonomisinin Sorunları

Rusya'nın bir hayli sorunlarını onun eksi hanesinde inceleyebiliriz. Bu sorunları da başta ekonomi olmak üzere, ordudaki gerileme, yaşlanan Rus

---

Marmara Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

nüfusu, ülkesinin içindeki azınlıklar ve komşuları ile olan problemleri olarak özetleyebiliriz. Sosyalist merkezi ekonomik sistemden liberal ekonomik sisteme geçmeye çalışan Rusya Federasyonu bu konuda son beş-altı yılda başarıya ulaştı mı sorusuna kesin olarak ne evet ne de hayır diyebiliriz. Başkan Yeltsin'in hükümeti, 1992 yılının Ocağında başlattığı ekonomik reform programı ile fiyatların hemen hepsini serbest bıraktı, savunma giderlerini kıstı. Eski merkezi dağıtım sistemini lağvetti. 1994 yılında da cesaret gerektirici borsa sistemini oluşturdu, özel finans kuruluşlarının teşkiline izin verdi, ve en nihayet dış ticareti merkeziyetçilikten kurtardı. Diğer yandan pazar ekonomisine geçiş için gerekli sağlam temeli oluşturacak bir takım ana sahalarda ise pek başarılı olamadı. 1995 yılının Aralığında seçilen alt meclis Duma'da komünist ve milliyetçi milletvekillerinin güçlü bir durum almaları ileride yapılması gerekli reformlara engel olacak bir faktör diye yorumlanmıştı. 1995'teki özelleştirme programı ise planlandığından daha ağır çalıştı. Moskova'nın GDP (GS-YİH: Gayrı Safi Yurt İçi Hasıla)'de özel sektörün payı 1994'teki %62'den, 1995'te %70'e yükseldi şeklindeki iddiası aslında gerçekleri yansıttığına şüphe ile bakılmaktadır. Bu geçiş dönemine halk da iyi gözle bakmamaktadır. Çünkü ülkedeki suç oranı yükselmiş, sağlık sorunları çoğalmış, geçim indeksi düşmüş, işsizlik artmıştır. Resmi asgari geçim indeksi altında yaşayanların oranı %10 artarak 36,6 milyona veya toplam nüfusun %25'ine yaklaşmıştır. Buna rağmen Rusya Federasyonu'na Batının desteği azalmamış, çeşitli kredilerle ülkenin Pazar ekonomisine geçişi hızlandırılmaya çalışılmıştır.[1]

Son zamanlarda Rusya'nın ekonomisinden pek müspet bahsedilmemektedir (hatta darbe söylentileri de yayılmaya başlamıştı). Zaten Başkan Yeltsin'in çok genç Kriyenko'yu (espri olarak kendisine 'Kindersurprize'-çocuk sürprizi adı takılmıştır) başbakanlık mevkiine getirmesi de işlerin iyi gitmediğinin bir işaretidir. Ancak IMF ve Batı ülkeleri Rusya'ya 14 milyar dolar üzerinde kredi vererek Moskova'yı tekrar kurtardılar. Yabancı gözlemciler Rusya'yı her şeyin yarım olduğu bir ülke olarak yorumlamaktadırlar. Yarı pazar ekonomisi, yarı komünist, yarı

---

[1] The World Factbook page on Russia, http://www.odci.gov/iia/publications/nsolo/factbook/rs.htm

modern, yarı ilkel, yarı Avrupalı, yarı Asyalı, yarı demokrat, yarı otoriter. İşte soru da, yani bu yarımlardan hangisinin üste çıkacağı sorusu da, herkesin aklını karıştırmaktadır.

Merkezi hükümet 12 saat dilimine uzanan bu muazzam yüzölçümündeki ülkeyi pek başarılı olmayan bir şekilde yönetmeye çalışmaktadır. Zengin tüccarlar basını ele geçirmiş ve endüstriyi de tekelleştirmişlerdir; politikacıları hisse senetleri gibi alıp satmaktadırlar. Duma güçsüz bir sohbet kulübüne dönüşmüştür. Ufak yerel devletleri (cumhuriyetleri) ise suç işlemeye eğilimli teşkilatlar yönetmektedir. Bürokrasi ise bir iş becerecek durumda değildir. Aşırı sağ ve sol her köşede devrim yapma sevdasındadır. Bütün bunların üstünde ise mutsuz, ıstırap çeken ve her geçen gün hayat standardı düşen bir halk bulunmaktadır. Haydut baronlar ve mafya ulusun zenginliğini sıkıp almaktadırlar. Her yıl en azından 20 milyar ABD doları İsviçre ve Monaco'ya aktarılmaktadır. Hükümet verilerine göre, değişik çeteler ticaretin %60'ını kontrol etmektedir. İş yapmak isteyen herhangi biri bu çetelere korunma ücreti ödemek veya kendi özel muhafızlarını tutmak zorundadır. Şimdi ise Rusya rublenin hızla değer kaybetmesi sonucu enflasyon patlaması tehlikesi ve Asya tipi bir ekonomik krizle karşı karşıyadır.[2]

Rusya Ordusunun Sorunları

Eski Sovyetler Birliği'nin nerede ise yüzde yüz varisi olan Rusya silahlı kuvvetleri dünyada hala ürkütücü bir güç olarak gündemdedir. Batıyı en fazla ürküten husus Rusya'nın 22 bin adet taktik nükleer füzesidir. Stratejik nükleer güçlerin elinde halihazırda takriben 6 bin savaş başlıklı 1,300 füze Rusya'nın komşularına tehdit olma özelliğini korumaktadır. Şu anda hüküm süren barış şartlarında Rusya'nın bu nükleer silahlarını kullanması beklenmiyor. Ancak Rusya ordusundaki son zamanlarda artan düzensizliklerin, bu nükleer füzeleri gözetmekle yükümlü askeri personelin dikkatsizliğine yol açma veya yeterince beslenmeyen, maaşlarının satın alım gücü çok düşen, dolayısıyla moralleri ve disiplin anlayışları bozulan subayların kasıtlı olarak bunları kullanma ihtimali belirmektedir ki, bu, korkunç neticeler doğurabilir. Rusya'nın silahlı güçler personel sayısını azaltarak,

[2] E. Morgalis, High-Risk Russia: All It Needs Is Cash, 10 May 1998.

profesyonel bir ordu yaratmakla ilgili reform taslağı henüz hayata geçmemiş bulunuyor. Çeçenistan'daki savaş askeri liderlikteki yetersizliği, askerlerin eğitim seviyesinin düşüklüğünü, lojistik destekteki ciddi aksaklıları ortaya koymuştur. Raporlara göre, askerlik çağına ulaşan gençlerin nerede ise %75'i ya teslim olmamakta ya da ordudan firar etmektedir. Dolayısıyla askeri birimler bir hayli düşük personel sayısı ile yetinmek zorunda kalmaktadır. Kara Kuvvetlerinde 400 bin personelin eksik olduğu anlaşılmıştır.[3] Rusya Federasyonun bütçe yetersizliğinin Silahlı Kuvvetler bünyesinde yarattığı sorunların dışında, komuta kademesinin aşağılama, dayak atma ve çeşitli cezalar uygulaması neticesinde erlerde huzursuzluk artmaktadır. Bu konu Devlet Duması'nda da gündeme getirilmiş olup, son 28 ayda silahlı kuvvetlerde 2,500 askerin öldüğü hususuna dikkat çekilmiştir. Duma'nın verilerine göre 1996'da 1,037, 1997'de 1,057 ve 1998'in Ocak ayından Nisan ayına kadar döneminde ise 477 askeri personel ölmüştür. Son dört aylık dönemde intihar edenlerin sayısı ise 132'ye ulaşmıştır.[4]

Rusya'nın Demografik Sorunları

Rusya Federasyonu'nun nüfusunun %80'inden biraz fazlasını etnik Rusların kendileri teşkil etmektedir. Ancak tabii ki Rus nüfusunun dağılımı her yerde eşit değildir. Ayrıca Rus nüfusunda da azalma eğilimi baş göstermiş bulunmaktadır. Rusya Devlet İstatistik Komitesinin tahminlerine göre, 1 Haziran 1997'de toplam nüfus 147,3 milyon olup sene başından beri 227 bin veya %0,15 azalmıştır.[5] Bu azalma 1992 yılında başlamış olup Rusya her geçen yıl 800 bin civarında nüfusunu kaybetmektedir. Şüphesiz bunun çeşitli nedenleri vardır. İlki ölüm oranının %0,33 yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Nüfusun %0,33'ü (her yıl 672 bin kişi) emeklilik yaşına ulaşmadan vefat etmektedir. Erkeklerle kadınlar arasındaki yaş ortalaması farkı 14 yıla çıkmıştır. Ortalama yaş beklentisi yönünden Rus erkekleri dünyada

---

3 J. Naegele, NATO Urges To Aid A 'Disintegrating' Military, *eeurope-changes digest (97/10/23 29167)*

4 Duma Says Over 2,500 Soldiers Died In Russia 28 Months, *eeurope-changes digest (98/06/12 3713)*

5 Russian Population Declines In First Half of 1997, *eeurope-changes digest* [illegible]

135. sırayı almaktadır. Bunun dışında nüfusun doğal artışını sağlayan doğum oranı da her geçen yıl düşmektedir.1980'li yıllarla mukayese edildiğinde 1990'lı yıllarda doğum oranında %30'a varan bir düşüş gözlenmektedir. Ailelerin ekserisi üçüncü bir çocuk istemememektedir. Bir bebekle yetinmek isteyen çiftlerin oranı ise %50'dir.[6]

Nüfusun azalmasında ağır ekonomik şartlar, göçler kadar çevre kirliliği ve başka nedenlere bağlı ciddi sağlık problemleri de rol oynamaktadır. Rusya Savunma Bakanlığı'nın verilerine göre, askerlik çağına ulaşanların %25'i çürük bulunarak askere alınmamaktadır, %25'inin ise kilosu normalin altında olduğu için özel diyete tabi tutulmak zorunda kalınmaktadır. Sağlık sorunları son yıllarda erkeklerde ortalama yaşın 65'ten 57'ye düşmesine neden olmuştur. Sağlık sorunlarının ortaya çıkmasında yetersiz beslenmenin dışında, bilhassa gençlerde uyuşturucu bağımlılığının artması da önemli rol oynamaktadır.[7] Genel olarak sağlık sorunları yaratan faktörlerin başında alkol tüketimi de gelmektedir. 1990'dan bu yana alkol tüketimi %50 civarında artmış olup, araştırmacılar bir Rus erkeğinin yılda ortalama 13,6 litre alkol tükettiğini saptamışlardır. Bunun dışında difteri, çiçek, kolera, verem gibi bulaşıcı hastalıkların da 1990 ile 1996 yılları arasında %70 arttığı tespit edilmiştir. Bunlara eklenen yeni bir hastalık ise AIDS'tir. Bunun dışında çevre kirliliğinin açtığı sağlık sorunları da mevcuttur. Tahminlere göre eski Sovyetler Birliği'nin sularının %50 ile %75'i arası kirlidir ve her yıl 700 civarında ham petrol kaçağı çevreyi kirletmektedir.[8] Rusya'ya diğer cumhuriyetlerden göçüp gelen yarım milyon civarındaki etnik Rus'un da Rusya'daki nüfusun gerilemesini durdurmada pek fazla etkisi olamamıştır.

Rusya'nın Federal Yapısı ve Azınlıklar

Rusya adından da anlaşılacağı üzere bir federasyondur. An-

---

6 V. Yelizarov-İ. Berezin, Russia Bedevilled With Serious Demographic Problems. Will Twenty-Year Old Women Save the Day, *eerope-changes digest (97/10/23 29167)*

7 F. Ronalds, The Health Crisis In Russia, *eeurope-changes digest (98/02/11 11226)*

8 R. Reynolds, Russia's Population On Critical List, *eeurope-changes digest (97/05/24)*

cak dünyadaki ABD, Federal Almanya gibi diğer federasyonlardan bir çok yönü ile ayrılmaktadır. Çünkü 89 idari bölgenin (eyalet) büyük kısmı doğrudan doğruya Moskova'ya bağlı olup, ancak 20 cumhuriyet özel statüye sahiptir. Bunların arasında dokuz kadarı Türk kökenli: Tatar, Başkurt, Çuvaş, Yakut (Saha), Hakas, Tuva, Altay, Kabarda-Balkar ve Karaçay-Çerkes (yalnız Karaçay-Balkarlar Türkidir); üç tanesi Müslüman: Çeçen, İnguş ve Dağıstan (Kuzey Osetin) ; beş tanesi Fin-Ogur: Karel, Komi, Udmurt, Mari-El, Mordva; iki tanesi Moğol: Kalmuk ile Buryat cumhuriyetleridir. 1989 nüfus sayımına göre, 147 milyon nüfusa sahip olan Rusya Federasyonu'nda son dokuz yılda da nüfus artışı olmamış ve Ruslar toplam nüfus içinde %80'lik bir oranda (120 milyon) kalmışlardır. Başka bir ifade ile Rusya tam bir Rus ülkesi görünümündedir. Ancak Rus halkının ülke içindeki dağılımının da eşit olmadığını, ülkenin Avrupa kısmında ve başlıca şehirlerde yoğunlaştığını belirtmemiz gerekir. İkinci mühim bir husus ise yerli halkın genellikle kendi tarihi topraklarında, msl. İdil-Ural, Kuzey Kafkasya ve Sibirya'da meskun oldukları bilinmektedir. Rusya Federasyonu'ndaki azınlıklar %20'lik bir oranla toplam 30 milyona yaklaşmışlardır, ancak yukarıda da belirtildiği üzere tek bir bölgede yoğunlaşmamaktırlar. Aşağıdaki tablodan da görüleceği gibi, bizi daha fazla ilgilendiren Türk kökenlilerin 12 ve Müslümanların ise 4 milyon rakamını biraz aştıklarını tahmin ediyoruz:[9]

Türk kökenli	Nüfus	Müslüman	Nüfus
Tatar	5.854.955	Çeçen	1.106.761
Çuvaş	1.840.209	Avar	697.252
Başkurt	1.391.101	Kabarda	455.664
Kazak	761.798	Dargin	433.865
Yakut/Saha	433.603	Lezgin	317.941
Azeri	407.297	İnguş	217.618
Kumuk	331.680	Roma/Çingene	188.768
Tuva	250.392	Adige	138.239
Karaçay	173.983	Diğer	572.276
Özbek	166.167	Ara Toplam	4.088.384
Diğer	533.883		
Ara Toplam	12.145.068	Toplam	16.233.452

[9] *SSSR. Po dannım Vsesoyiznoy perepisi naseleniya 1989 goda,* (Moskova 1991)

Gerek cumhuriyetlerdeki başkanların (veya cumhurbaşkanların), gerekse yeril yöneticilerin merkezle aralarının pek iyi olmadığı, hemen hepsinin Moskova'dan birtakım haklar talep ettiği bir gerçektir. Bunlardan Tatarstan ile Çeçenistan ilk olarak egemenliklerini (Çeçenistan bir adım daha ileri giderek bağımsızlığını) ilan etmişlerdi. Daha sonra patlak veren Çeçenistan savaşının da Rusya'nın pek fazla başarısı ile sonuçlanmadığı hâlâ akıllardadır. Tabii ki Başkan Yeltsin bu gelişmelerin farkına varmış ve başta 1993'te Tatarstan'ın talebi ile "hakimiyeti paylaşmak hususunda ikili antlaşma" imzalamıştı. Başta çok mühim gibi gözüken bu antlaşmanın benzeri, daha sonra toplam 26 cumhuriyet ve eyaletle yapılınca, Tatar-Rus antlaşması eski gücü ve ehemmiyetini kaybetti. Diğer taraftan Moskova ta işin başından ülkeyi 89 eyalete bölme prensibine göre, yeni otomobil plakalarını yürürlüğe sokmuş, böylece cumhuriyetler dahi "Rus-numara" (örnek vermek gerekirse Tatarstan'ın numarası 16'dır, yani araba plakası "Rus-16" şeklindedir) işaretli plakalar taşımaya başlamışlardır. Bu uygulama dahi, Moskova'nın cumhuriyet gibi özel statülü birimleri zaman içinde ortadan kaldırma eğiliminin bariz bir göstergesidir. Rus yönetiminin daha da mühim kararı ise 2005 yılına kadar Rusya Federasyonu'ndaki bütün insanlara tek tip pasaport dağıtmaktır. Bu belgelerde, daha önceden alışılageldiğinin aksine milliyet hanesi bulunmayacaktır. Böylece herkes tek tip bir Rus kimliğini kullanmak durumunda kalacaktır. Son aylarda bu uygulamaya karşı bilhassa Tatarstan'da doğan güçlü tepki üzerine Rusya Federasyonu Adalet Bakanı P. Kraşeninikov, dileyenlerin "doğum belgelerine" milliyetlerini yazdırmalarına izin verildiği hususunda hükümet kararını ilan ederek, tepkileri sözüm ona yatıştırmaya veya kendi görüşlerince bir uzlaşma zemini yaratmaya çalıştı. Ancak bu karar da bu yıl dağıtılmaya başlayan yeni kimliklerde herhangi bir değişikliğin yapılacağını, yani kişilerin milliyetlerinin yazılacağını, anlatmamaktadır.[10] Tabii ki bu durum bilhassa değişik etnik mensubiyetlere sahip olan azınlıkları hayli rahatsız etmektedir. Çünkü bu topluluklar en azından 70 yıl kendi milli kimlik adları ile yaşamışlardır. Diğer yandan ekonomik sıkıntılar kendini grevler, protestolar şeklinde

---

[10] (Jamestown Foundation), Government Proffers Olive Branch On Nationality Issue, *Monitor*, Cilt IV, sayı 131 (9 Temmuz 1998).

göstermeye başlamış, bunların etnik huzursuzluğa dönüştüğü durumlar da olmaktadır. İşte Rusya'nın bu genel şartları doğrultusunda Tatarstan ve Tatarların Rusya Federasyonu'ndaki konumu da, en büyük azınlığı teşkil ettikleri için, ehemmiyet kazanmaktadır.

Tatarstan ve Tatarların Konumu

68 bin km^2'lik Tatarstan Cumhuriyeti Rusya'nın Avrupa kısmında İdil-Ural bölgesinde bulunmaktadır. Bu bölgede üç Türk kökenli (Tatar, Başkurt ve Çuvaş), üç Fin-Ugor (Mari, Udmurt ve Mordva) cumhuriyet ve on eyalet (oblast) bulunmaktadır. Türki halklardan bu bölgedeki Tatarlar (4,5 milyon), Çuvaşlar (1,5 milyon), ve Başkurtlar (1,2 milyon) toplam olarak takriben 7,5 milyon ; Fin-Ugorlardan Mordvalar (1 milyon), Udmurtlar (650 bin) ve Mariler (750 bin) toplam 2,4 milyon nüfusa sahip olup, her iki ırkın toplam nüfusu ise 10 milyona ulaşmaktadır. Burada bunlara eklenmeyen başka azınlıkların da temsilcileri bulunmaktadır. Altı cumhuriyette Rus nüfusu ise sırasıyla 1,575,404 + 1,548,291 + 357,014+ 355,973 + 586,147 + 945,011 olup toplam 5,372,840'a ulaşmıştır. Diğer bir ifade ile İdil-Ural bölgesindeki Rus nüfusu diğer azınlıklar karşısında takriben %50 civarındadır. Demek ki demografik yönden de burasının asli Rus vatanı olmadığı anlaşılmaktadır.

Ancak konuya idari (yönetimsel) yönden baktığımızda, bu bölgede kurulan cumhuriyetlerin gerek sınırları, gerekse yerli nüfusların dağılımları yönünden suni yapılar olduğu anlaşılır. Rusya Federasyonu'nda 5,5 milyon nüfusla azınlıklar arasında ilk sırayı alan Tatarlar nüfuslarının ancak %25'ini içine alan ufak bir cumhuriyetle yetinmek durumunda kalmışlardır.

Eski Sovyetler Birliği'nde Türk kökenli halklar arasında Tatarlar tarihi, siyasi ve ekonomik nedenlerde en karmaşık demografik yapıya sahiptirler. Onlar Türk halkları arasında Kazan Hanlığı'nın 1552'de Rusların işgali ile ilk defa Rus hakimiyeti altına girmiş bir topluluk konumundadırlar. Hanlığın işgalinden sonra Moskova'nın uyguladığı politikalar çok sayıdaki Tatarın tarihi topraklarını terk etmelerine yol açmıştır. 1917 Ekim ihtilalinden sonra da Bolşevikler başta 1919'da Başkurt, 1920'de Tatar Özerk Cumhuriyetlerini kurarak Tatarları parçalamış oldu-

lar. 1920'li yıllarda bu bölgede hüküm süren açlık ta bir çok Tatarın Orta Asya'ya göçüne neden olmuştur. Bunun dışında Bolşevik yönetimi kuruluşunun ilk yıllarında komünizmi yaymak ve rejimi sağlamlaştırmak için çok sayıda Tatar öğretmen, yönetici ve işçiyi uzman ve asker olarak Orta Asya'ya yollamıştır. 1950'lerde ise Moskova ham petrol ve doğal gaz yataklarına sahip Tatarstan'ı endüstriyel bir ülkeye çevirme kararı verince çok sayıda Rus işçi ve uzmanı bu cumhuriyete yollayarak buradaki demografik dengeyi de Tatarlar aleyhine bozmuştur.[11]

Tatarstan'ın Ekonomik Durumu

Türkiye ile ilişkilerine değinmeden önce bir endüstri ülkesi görünümünde de bulunan Tatarstan'ın ekonomisinden bahsetmek gerekli olacaktır. Kama ve İdil (Volga) nehirlerinin birleştiği yerde 68 bin km^2'lik bir alanı kaplayan ve 4 milyona ulaşan bir nüfusa sahip ülkede, Tatar nüfusu %52'ye ulaşmış bulunmaktadır. Ruslar ise %43'lük bir orana sahiptirler. Tatar Anayasasına göre, Rus hükümeti ile yapılan ikili antlaşmalar çerçevesinde ülke egemen bir devlet olup Rusya Federasyonu ile ortaktır.

Doğal Kaynaklar

Tatarstan'ın oldukça zengin petrol rezervleri vardır. Cumhuriyetin en büyük petrol üretim yatakları ülkenin güney ve kuzey doğusunda bulunan Romaşinskoy, Pervomayskoy ve Bonyujskoy (Elmet, Leninagorsk, Alabuga, Mendeleyevsk, Yanga Yelhovoy, Şügür, Baulı, Aznakay, Aktaş, Celil, Karabaş)'da bulunmaktadır. Halihazırda Tatarstan'ın 800-900 milyon tonluk petrol rezervi olduğu tahmin edilmektedir.

Doğal gaz ise ham petrole bağlantılı olarak üretilmektedir. Belli başlı petrol üretim merkezlerinde her bir ton ham petrol için 40 m^3 doğal gaz üretilmektedir. Bu yeraltı kaynaklarına ek olarak kömür, zift, tortulu şist, torf, alçıtaşı ve başka yapı malzemeleri de bulunmaktadır.

---

[11] N. Devlet, A Struggle for Independence in the Russian Federation: The Case of Tatars, *CEMOTI*, sayı 6 (June-December 1993), s. 14 v.d.

Endüstri

Tatarstan'ın ana endüstriyel sektörleri petrol üretimi, kimyevi ve petro-kimyasal maddeler, otomotiv, makine imal, metal ve havacılıktır. 1996 yılında 25,6 milyon ton ham petrol üretilmiş olup, bunun %28'i ülke içinde işlenmiştir. Büyük Rus firmalarının dışında Tatarstan'a ait Tatneft ülkenin ana petrol şirketi durumundadır. Rafinerilerde genel olarak fueloil ve dizel üretilmektedir. 1996 yılında Tatarstan rafinerileri 30,1 milyon ton fueloil, 9 milyon ton dizel ve 10,7 milyon ton gaz(olin) imal etmişlerdir. 1997 yılının ilk altı ayında 12,7 milyon ton petrol ile 805,6 milyon m^3 doğal gaz üretilmiştir.

Enerji sektörü, 1996 yılında 22.337 milyon KW/h elektrik enerjisi ile 33.548 milyon Gcal/h termal enerji üreterek genelde Tatarstan'ın kendi ihtiyacını karşılamıştır. Kimya/petro-kimya sektöründe petro-kimya ürünleri üretimin %78'ini kaplar. Sentetik lastik, araba tekerlekleri, plastik ve sentetik resin bol miktarda üretilen malzemelerin başında gelir. Petrolden mamul maddeler üretmek Tatarstan hükümetinin en öncelikli ekonomik gelişim programı içinde bulunmaktadır. Nijnekamskneftehim, Organiçeskiy Sintez, Nijnekamskşina ve Kazan Entegre Kimyasal Hizmetler (NAFİS) Tatarstan'ın en önde gelen kimya ve petro-kimya şirketleridir.

Otomotiv sektöründe ise Çallı (Naberejni Çelniy) şehrinde bulunan KAMAZ (Kama Motorlu Araçlar Fabrikası) ve Alabuga'da (Yelabuga) bulunan YELAZ (Alabuga Motorlu Araçlar Fabrikası) en önde gelen iki şirkettir. KAMAZ Tatarstan'ın en büyük fabrikası konumunda olup, ülkenin endüstri işçilerinin takriben %20'sini istihdam etmektedir. KAMAZ kamyon, binek araba, kamyon ve araba motorları imal etmektedir. Aslında otomotiv endüstrisi için yedek parça imal etmekte olan YELAZ şimdi General Motors kontratı ile Chevrolet Blaser modeli binek arabaların montajına başlamıştır.

Havacılık sektöründe ise Kazan Helikopter Fabrikası ile Kazan Uçak Fabrikası faaliyet göstermektedirler. Kazan Helikopter fabrikası BDT ülkeleri ile bazı diğer yabancı ülkelerde kullanılan MI-8 ve MI-17 helikopterlerini imal etmektedir. Kazan uçak fabrikası ise TU-204-200 yolcu uçağı ile TU-330 kargo uçağı imali ile meşguldür. Tatarstan'da bunların dışında optik, me-

kanik, elektrik, tıp, radiometro, kompresör, buzdolabı, petrol, kimya endüstrisi ve inşaat malzemeleri fabrika veya imalathaneleri bulunmaktadır.

Ulaşım/İletişim

Tatarstan karayolları, demiryolları, üzerinde seyrüsefer yapılabilen 4 nehri, doğal gaz ve petrol boru hatları , iç ve dış hava hatları ile iyi gelişmiş bir ulaşıma sahiptir. 1993 yılından beri uluslararası telekomünikasyon istasyonunun kurulmasından sonra dünyanın hemen her ülkesi ile haberleşme imkanı doğmuştur. 1996 yılında telefon hatları 55,200 aboneye yükselmiştir. Kırsal kesimde her yüz ailenin %13,6'sı, şehirlerde ise %37.7'sinin telefon bağlantısı mevcuttur.

Bankacılık

Ülkede 33 ticari, bir de devlet bankası bulunmaktadır. Moskova, Samara Nijni Novgorod ve Ufa bankalarının şubeleri bulunur. Toplam olarak 194 finans ve kredi enstitüsü mevcut olup, 18'i döviz ticareti ile meşgul olma hakkına sahiptir. En büyük banka Akbars -Tatarstan Milli Bankasıdır. Meşkombank, Sverbank, İntehbank, Zareçiye ve Tatagrombank adlı bankalar aktif olarak dış ticaret işlemleri ile meşguldürler.

Toptan ve Perakende Ticaret

1 Haziran 1997 verilerine göre, 19,022 mağaza ve gıda dükkanı bulunmaktadır. 1996'da perakende satışların toplam tutarı 2,8 milyar dolar olmuştur. Piyasada satılan yabancı gıda, giyim vb. maddelerin %62'si Avrupa ülkeleri, ABD ve Kanada'dan ithal edilmektedir.

Küçük ve Orta Ölçekli İşler

Tatarstan bu alanda Rusya Federasyonu genelinde onuncu sırayı almaktadır. Resmi verilere göre, bu nevi küçük ve orta ölçekli iş yapan kuruluşların sayısı 90 bindir. 2,458'i endüstri, 5,707'si inşaat, 3,510'u ziraat, 3,249'u ulaşım ve iletişim ile meşgulken, 65,857'si gıda ticareti ile uğraşmaktadırlar.

Dış Ticaret

Tatarstan Gümrük Dairesi ve İstatistik komitesinin verilerine göre, 1996 yılında 2,4 milyar dolarlık dış ticaret yapılmış olup, 1,2 milyarlık dış ticaret fazlası olmuştur. İhracatta petrol ve petrol ürünleri %57'lik bir yer almaktadır. Tatarstan'ın yaptığı ihracatlarda ilk beşi sırasıyla Almanya, Ukrayna, Lituanya, Polonya ve Finlandiya almaktadır. Yaptığı ithalatlarda ise Almanya, İtalya, ABD ve Türkiye (%4,4) gelmektedir.

Dış Yatırımlar ve Ortak İşletmeler

Verilere göre, 1996 yılında Tatarstan ekonomisine 91,9 milyon dolarlık dış kaynaklı yatırım yapılmıştır. Bu yatırımların ekserisi Avrupalı ülkeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunun dışında Tatarstan'a 170 milyon dolardan fazla da kredi veya borç verilmiştir.

30 Eylül 1997 tarihine kadar Tatarstan'da 245 ortak şirket (joint venture) kaydedilmiş bulunuyor. 40 değişik ülkenin bu ortak şirketleri sırası ile ABD, Almanya, Avusturya, Büyük Britanya, Kanada ve Türkiye'ye ait. 43 ortak şirketle ABD başı çekmektedir.[12]

Türkiye ile Tatarstan İlişkileri

Türkiye ile Tatarstan Arasındaki Yarı-Resmi İlişkiler

Yukarıda kısaca özetlediğim durumdan da anlaşılacağı üzere 450 yıldan beri Ruslarla haşır neşir olan Tatarlar gerek nüfusları ve gerekse adlarına kurulan cumhuriyetin konumu, buna ek olarak ülkenin petrol gibi yeraltı kaynaklarının dışında, petro-kimya, otomotiv, optik vs. gibi sanayilere sahip olması, yani endüstriyel altyapısı yönünden Rusya Federasyonu için oldukça mühim bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İşte adı geçen Tatarstan ile Türkiye arasındaki ilişkiler başta kültürel olarak başlamış, daha sonra ticari ve en son olarak ta yarı resmi siyasi şekilde devam etmiştir. 1992 yılının 21 Martında Tatarstan seçmenleri "Tatarstan egemen olmalı ve Rusya Federasyonu ve diğer cumhuriyet ve devletlerle ilişkiler eşit antlaşmalarla uluslararası kurallara dayanmalıdır" şeklindeki bir refe-

[12] Bu bilgiler ABD Ticaret Teşkilatı ve başka kaynaklardan derlenmiştir.

randumu destekleyince Başkan Mintimir Şeymiyev dünya ve bilhassa Türk kamuoyunun dikkatini çekmişti.[13] Şeymiyev'in bundan sonra da 19-21 Haziran'da Kazan'da topladığı "Dünya Tatarları Kongresi" değişik ülkelerdeki Tatarları celp etti. Özel olarak Türkiye'den o dönemde başbakan olan Demirel'in Baş Danışmanı ve Büyükelçi Namık Kemal Zeybek'in bu kongreye katılması ise Türkiye'nin Tatarstan'a olan yarı resmi ilgisi olarak yorumlandı.[14] 1992 yılının Ekim ortalarında ise Tatarstan başkanı Türkiye'ye davet edildi. Resmi olarak davet edilme imkanı olmadığı için Şeymiyev TOBB'un davetlisi addedildi, ancak Esenboğa havaalanında Devlet Bakanı Orhan Kilerci ve Rusya Büyük Elçisi Albert Çernişev ve o dönemin TOBB Başkanı Yalım Erez tarafından karşılandı. Şeymiyev o dönemin başbakanı Süleyman Demirel tarafından da kabul edildi. Şubat 1994 ise Kazan Moskova ile "hakimiyeti paylaşma antlaşmasını" imzaladı. Bunu bazı gözlemciler: "Tatarstan'ın egemenliği ortadan kalkıyor mu ?"şeklinde de sorguladılar. Ancak Türkiye ile Tatarstan arasındaki yarı resmi ilişkiler bundan sonra da devam etti. Dönemin başbakanı Ferit Muhametşin (şimdiki parlamento sözcüsü) ve başka bakanlar Türkiye'yi ziyaret ettiler. Haziran 1995'te büyük bir tüccar gurubu TOBB Başkanı Yalım Erez'in liderliğinde Tatarstan'ı ziyaret ettiler. İki ülke arasındaki ilişkilerde mühim bir dönüm noktası Moskova'nın ikna edilerek Ekim 1996'da Kazan'da T.C. Başkonsolosluğunun açılması oldu (Başkonsolos Alphan Şölen bugünlerde Berlin'e tayin edilmek üzere). Türkiye'nin Moskova'daki temsilciliğinden (büyükelçilik) sonra ikinci temsilciliğinin Kazan'da açılmış olması da mühim bir gelişme olarak yorumlanabilir. Tatarstan da bu yılın başlarında İstanbul'da bir ticari temsilcilik açtı ve başına Marat Murtazin adlı genç bir diplomatı getirdi. Böylece Tatarstan'ın bu nevi 15 yurtdışı temsilciliği faaliyete geçmiş bulunuyor.[15]

Türkiye ile Tatarstan arasındaki ilişkilerde diğer mühim, bel-

---

[13] S. Erlangen, Tatar Area Vote Backs Autonomy, *The New York Times*, 22 Mart 1992.

[14] Geniş bilgi için bk. N. Devlet, Rusya Federasyonunda Bağımsızlık Hareketleri-Tatarlar, (Haz. S. Vaner) *Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, (İstanbul 1997), s.66-90.

[15] P. Globe, Diplomacy Within Russia, *RFE/RL Newsline*, Cilt 2, Sayı 137, Kısım I, 20 Temmuz 1998.

ki de tarihi diye adlandırabileceğimiz adım bu yılın 4-7 Mayıs tarihlerinde Türk Cumhuriyet ve topluluklarından sorumlu Devlet Bakanı Prof. Dr. Ahat Andican başkanlığındaki resmi Türk delegasyonunun Tatarstan'ı ziyaret etmesi oldu. Dönemin başbakanı Ferit Muhametşin'in resmi daveti üzerine Kazan'a gelen heyet bundan önce de başlamış olan ekonomik, bilimsel ve kültürel ilişkilerin durumunu inceledi. Bu ziyarete Rusya Federasyonu'na dahil olan bir Türk cumhuriyetine Devlet Bakanı seviyesinde yapılan ilk resmi ziyaret olması bakımından da ehemmiyeti vardı.

Prof. Dr. Ahat Andican'ın başkanlığındaki Türk heyetinde bakanlıktan üç kişi, iki TRT mensubu, bir çevirmen, 13 iş adamı ve ilim adamı olarak da bu satırların yazarı bulunuyordu. Baş Konsolosumuz Alphan Şölen heyete Kazan'da katıldı, Kazan'a gidiş esnasında ise Tatarstan'ın İstanbul'daki temsilcisi Marat Murtazin refakat etti. Türk heyeti başbakan Ferit Muhametşin ve diğer resmi şahıslar tarafından karşılandı. Heyetin ilk ziyareti Başkan Mintimir Şeymiyev'e oldu. Şeymiyev konuşmasında "ilişkilerin gelişmesinde en mühim rol kardeşim Demirel tarafından oynandı" diye başlayarak, iki ülke arasındaki öğrenci değişimine, ortak evliliklere, Tatarstan'da açılan Türk-Tatar liselerine dikkati çekti. Türk işadamları ile bazı sorunlar olmasına rağmen yeni işbirliği imkanlarının araştırılmasını arzuladığını ifade etti. Prof. Dr. Ahat Andican da iki ülke ve halklar arasındaki dostluğa değinerek, Başbakan Mesut Yılmaz'ın sonbaharda Moskova'ya yapacağı resmi ziyaret programına Kazan'ı da dahil etme ümidini dile getirdi. Tabii ki bu ziyarete herkes sıcak bakmadı, Tatarstan' daki Rus basını bu ziyarete ilgi göstermeyerek belki de memnuniyetsizliğini ifade etti veya cidden de bu ziyareti ehemmiyetsiz buldu. Ancak "Veçernaya Kazan" adlı Rus gazetesi (5 Mayıs 1998) " (Rusya'da meşhur) Alla Pugaçeva'nın konserini izlemek üzere hatta Türk Devlet Bakanı Ahat Andican da dün Kazan'a geldi..." diye yazarak bu resmi ziyareti küçümsemeyi veya alay etmeyi tercih etti.

Türkiye ile Tatarstan Arasındaki Ticari/ekonomik İlişkiler

Türk işadamlarının Tatarstan'la ilgisinin fazla olduğu söylenemez. Rusya Federasyonu'na yönelik "bavul ticareti"nden Ta-

tarstan da payına düşeni almaktadır, ancak bunun kalıcı veya devamlı bir ilişki olamayacağı artık anlaşılmıştır. Tatarstan'la Türkiye arasındaki ticari ilişkilere Türk işadamı Ertürk Değer'in Tatarstan ile ortak kurduğu "Taturos" firmasında çıkan yolsuzluklardan dolayı gölge düşmüştür. Tatar tarafı, Değer'in kendilerini 23 milyon dolar dolandırdıklarını iddia etmektedirler. Konu mahkemededir; ancak Tatarları tatmin edecek bir sonucun ortaya çıkması pek beklenmemektedir.[16] Bu olay iki ülke arasındaki itimadı da sarsmaya başlamıştır. Tatarstan'ın resmi şahısları yeri geldiğinde bu konuyu Türk meslektaşlarına daima hatırlatmaktadırlar ki, bu da bir nevi tatsızlığa neden olmaktadır. Ancak gene de Tatarstan'da inşaat sektöründe oldukça başarılı faaliyet gösteren Türk şirketleri bulunmaktadır. "Odak" inşaat Zareçiye ve Akbars bankalarının binalarını, buna ek olarak ta Kazan'ın en büyük oteli "Safar"ı (1997 Haziran) başarı ile tamamlamış bulunmaktadır.[17] Bunun dışında "İlk Umut" inşaat da Sverbank banka binasını başarı ile tamamlamış, 400 konutluk apartmanlar ve Kazan Kremil (Kale İçi)'nde Kul Şerif Camiinin inşalarını sürdürmektedir. Diğer ufak çapta iş yapan Türkler de bulunmaktadır. THY'nin 1998 yılının Mart ayından itibaren İstanbul-Kazan arasında haftada iki gün olmak üzere (Pazartesi ve Perşembe) başlattığı direkt seferler, Tatarstan Hava yolları ile rekabete girmiş bulunmaktadır. Kazan'a direkt sefer yapan bir diğer yabancı hava yolları ise Lufthansa'dır. THY seferleri Türk vatandaşlarına şüphesiz büyük kolaylıklar sağlamış bulunmaktadır. Bütün bunlara rağmen Devlet Bakanı Ahat Andican'ın ifadesine göre, Türkiye ile Tatarstan arasında geçen yıl gerçekleşen ticaret hacmi 25 milyon dolar olmuştur ki, Türkiye'nin 50 milyarlık dış ticaret rakamında herhangi bir şey ifade etmemektedir.

Türkiye ile Tatarstan Arasındaki Bilim-Eğitim-Kültür İlişkileri

1997 yılında T.C. Marmara Üniversitesi ile Kazan Devlet Üniversitesi arasında bir işbirliği projesi imzalanarak, ikili mübadelelere başlanmış bulunmaktadır. Türkiye'nin başka üniversitelerinin de bu nevi teşebbüsleri olduğu duyumunu almaktayız.

---

[16] İşadamı Değer, hakim önüne çıktı, Yeni Yüzyıl, 3.7.1997, s.4.

[17] Odak our motto is quality!, *Business Tatarstan (Delovoy Tatarstan)*, Sayı ! (1998).

Tatarstan İlimler Akademisi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü[18] ile M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü işbirliği ile bir bilimsel ekspedisyon gerçekleştirilmiştir.[19] Bunun dışında Tatar ilim adamları Türk Dil Kurumumuz ile Atatürk Kültür Merkezi'nin değişik yayım projelerinde görev almışlar, bazı ilim adamları ders vermek üzere bir müddet Türkiye'de bulunmuşlardır. Aynı şekilde inceleme, araştırma ve Türkçe ders vermek üzere Marmara ve diğer bazı üniversitelerden araştırma görevlileri bir süre Tatarstan'da kalmışlardır. On kişilik bir Türk bilim heyeti ilk defa olarak 1992 Haziranında Kazan'da düzenlenen "Uluslararası Türkoloji Kongresi"ne katılmıştı. Bundan sonra ise çeşitli sayıda bilim adamımız Kazan'da düzenlenen seminer, sempozyum, konferans veya kongrelere katılmaya devam etmektedirler. En son olarak 23-26 Haziran 1998'de düzenlen "Cuci Ulusu (Altın Orda) Tarihi Kaynaklarını İnceleme" uluslararası seminerine on değişik ülkeden katılan bilim adamlarımız arasında Prof. Dr. İsenbike Togan'la bu makalenin yazarı da bulunuyordu. Seminerin açılışına Baş Konsolosumuz Alphan Şölen de katıldı. Bilimsel ilişkiler daha ziyade sosyal ve onun da tarih, dil ve edebiyat sahaları ile sınırlı kaldığı da ifade edilebilir.

En yoğun ilişkiler belki de eğitim sahasında kendini göstermektedir. Bugün Tatarstan'da 4-5 adet Türk-Tatar Lisesi faaliyet göstermektedir. Türkiye'de Fethullah Gülen Hocanın okulları da olarak bilinen bu liselerde Tatarca ve Rusça'nın dışında, Türkçe ile İngilizce öğretilmektedir. Yerel yöneticiler bu okullardan memnun olduklarını ifade etmektedirler. Örnek vermek gerekirse Kazan'da Moskova semtinde bulunan Türk-Tatar Lisesi 1996/97 ders yılında 104 mezun vermiş ve hepsi Tatarstan veya Türkiye'de bir Yüksek Okula (üniversiteye) girme başarısını göstermiştir. Bu da Tatar ana-babalara çok cazip gelmektedir.[20] Tatarstan'da eğitim faaliyeti yürüten diğer bir kuruluş ise "Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı"dır. Bu vakıf ancak Türkçe eğitimi ile meşguldür. Diğer yandan Tatarstan'dan 200 civarında

[18] 1997'de adı geçen enstitüden Tarih bölümü ayrılarak müstakil enstitü olmuştur.

[19] N. Devlet, *İdil-Ural Ekspedisyonu. Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayını, (Ankara 1997).

[20] *Mejdunaradnıy Tatarsko-Turetskiy Litsey.*

talebe de Türkiye'nin çeşitli lise veya üniversitelerinde tahsil görmektedir.

Bunun dışında arada bir toplanan Dünya Türk Gençlerinin faaliyetlerini saymazsak, iki ülke arasında sanatkarlar arasında veya karşılıklı olarak bu ülkeler giderek kendi sanatlarını icra edenler yönünden pek fazla ilişki olduğunu iddia edemeyiz. Tatarstan'da Türkiye'yi tanıtma görevini de Kazan'da haftada bir yayınlanan "Zaman-Tatarstan" gazetesi üstlenmiş bulunmaktadır. Son aylarda ise TRT'nin dış ülkelere yayın servisi Tatarca yayınlara da başlamış bulunmaktadır. Bunun dışında Türkiye'yi tanıtıcı faaliyetler yapılamamaktadır. Tatarstan ve Tatarları Türkiye'ye tanıtma konusu ise daha zavallı durumdadır.

Tatarstan'da Son Siyasi ve Ekonomik Gelişmeler

Bu yıl içindeki genel olarak dünya piyasalarındaki menfi gelişmeler ve bilhassa özel olarak Rusya Federasyonu genelindeki ekonomik- siyasi istikrarsızlık tabii ki Tatarstan'ı da etkilemiş bulunmaktadır. "Nezavisimaya Gazeta"nın 22 Mayıs 1998'de yazdığına göre, dünya piyasalarında petrol fiyatlarının hızlı düşüşü Tatarstan'ın izafi ekonomik zenginliğinin de sona ereceğine işaret ediyor. Tatneft'in bu durumda 250-300 milyon dolar kaybı olacağı tahmin ediliyor. Bunu neticesinde ülkenin döviz rezervleri de eriyecektir. Tatar yönetimi petrolden gelen gelirlerle tarım ve endüstri sektörlerini destekliyordu. KAMAZ ile enerji sektörünün ana kuruluşu Tatenergo da iflasla karşı karşıyalar.[21] İşte bu gelişmeler Tatarstan parlamentosu ve hükümetinde beklenmeyen değişimlere, bazılarına göre bir nevi darbeye yol açtı. Başkan Mintimir Şeymiyev Başbakanlık görevinden el çektirdiği Ferit Muhametşin'i, Vasili Lihaçev'ten boşalacak Tatarstan Devlet Şurası Başkanlığına teklif etti. Ancak parlamentoda muhalefetteki Tatar Sosyal Merkezi (Tatar İçtimai Üzegi)'nin üyesi Fendas Safiullin'in teklifi ise Çallı şehrinin Belediye Başkanı Refgat Altınbayev de bu makama aday oldu. Diğer bir ifade ile Cumhurbaşkanına karşı güçlü bir muhalefet oluştu. Yapılan oylamada Muhametşin 77 lehte, 51 aleyhte oyla adı geçen mevkiye

---

[21] *RFE/RL Newsline*, Cilt 2, Sayı 97, Kısım I, 22 Mayıs 1998.

seçilebildi.[22] Bu olay belki de Tatar parlamentosunun kısa tarihindeki ilk demokratik tecrübesi oldu. Muhametşin 1991-1995 yılları arasında da Parlamento Başkanı olarak görev yapmıştı. Lihaçev ise Rusya Federasyonu'nun Avrupa Birliği'ndeki Daimi Temsilci olarak Yeltsin tarafından tayin edildiğinden bu görevden çekilmişti. Tabii ki parlamentoyu eski Sovyet geleneklerine göre yönetmeye alışık olmanın da etkisi ile Şeymiyev kendisine karşı bir muhalefetin oluşmasından hiç de memnun kalmadı ve kabinede bir takım değişiklikler yaptı. Buna ek olarak yıllardan beri hizmet eden ve kendisine yakın olduğu tahmin edilen Cumhurbaşkanlığı Bürosu başkanı Halef Nizamov'u da uzaklaştırdı.[23] Cumhurbaşkanı Şeymiyev, hayli bir zamandan sonra, 7 Temmuz 1998'de beklenildiği üzere, bazı çevrelerce iyi bir tercih olarak kabul edilmeyen, ancak cumhurbaşkanına bir takım eski dostluk veya ailevi bağları olduğu iddia edilen, Maliye Bakanı Rüstem Minnihanov'u yeni Başbakan olarak tayin etti.[24]

Diğer taraftan da Yeltsin 20 Mayısta Kremlin'de Amur, Voronej, İvanovo, Kostromo eyaletleri ve Mari-El cumhuriyeti ile "merkezle hakimiyeti paylaşma ikili antlaşmaları"nı imzalamaya devam etti. Böylece Rusya'nın 89 bölgesinin 45 ile bu nevi antlaşmalar yapılmış bulunuyor.[25] Tabii ki bu gelişmeler Kazan'ın Moskova ile aynı mealde 1994 yılında imzaladığı ikili antlaşmanın hemen hemen ehemmiyetsiz hale getiriyor. Buna Tatarstan yönetimi oldukça rahatsız. Dolaysıyla da 5 Haziran 1998'de Moskova'da Rusya Federasyonu cumhuriyetlerinin başkanları ile yapılan toplantıdan sonra Şeymiyev, Tatar ve Rus anayasalarında bir uyuşmazlık olduğu görüşünü yineledi.[26] Başka bir ifade ile Şeymiyev Tatarstan anayasasının geçerliliğini ve Rusya Federasyonu anayasasında cumhuriyetlerle ilgili maddeleri kabul edemeyeceğini belirtti.

---

[22] *Tatar News, May 27.*

[23] *Tatar News, May 28, Tatar New, May 29.*

[24] M. Faroukshine, Tatarstan's Leadership Reshuffle Shows Incipient Pluralism (*RRR-IEWS Russian Regional Report*, Vol.3,No.22, 4 June 1998),TN: Cilt 98-2:106 (8 Haziran 1998) (Jamestown Foundation) Tatarstan To Get New Prime Minister, *Monitor*, Cilt IV, Sayı 131), Temmuz 1998.

[25] *RFE/RL Newsline*, Cilt 2, Sayı 97, Kısım I, 22 Mayıs 1998.

[26] *Tatar News June 9th*

Ekonomik gelişmeler, yani hayat pahalılığı, bir hayli kesimde maaşların aylarca ödenmemesi veya işçilerin maaşsız izine yollanmaları insanları günlük dertleri ile uğraşmalarına itmiş, Tatarstan'ın egemenliği, ikinci devlet dili Tatarca'nın kullanılması veya ciddi ulusal konularla ilgisini oldukça azaltmış bulunuyor. Buna ek olarak her geçen gün, Moskova'nın baskılarını artırdığı da hissediliyor. Kazan sokaklarında birkaç yıl önce ancak Tatarstan bayrağı görülürken, şimdi Rusya Federasyonu'nun diğer cumhuriyetlerinde olduğu gibi bu bayrağın yanında Rus bayrağı da görülmeye başladı. Diğer yandan 2005 yılında Rusya'daki herkese tek tip pasaport verilmesi, yani milliyet hanesinin yazılmamasına karşı bir tedbir olarak Tatar parlamentosunda kabul edilen Tatarstan vatandaşlığı konusunu ise, yukarıda belirttiğimiz üzere ya sulandırarak veya çeşitli bahanelerle engellemeye çalışıyor.[27]

Sonuç

Rusya Federasyonu'nda gerek nüfus, gerek ekonomik ve gerekse siyasi konumları yönünden Tatarlar azınlıklar arasında en mühimidir diye bir iddiada bulunursak hata yapmamış oluruz. Tabii ki yukarıda da sayılmaya çalışılan bu üstünlüklerine rağmen, Tatarların da Moskova'ya coğrafi olarak fazlaca yakın olmalarından, büyük bir Rus nüfusu tarafından kuşatılmaktan kaynaklanan sorunları olduğunu da gözardı edemeyiz. Ancak gene de Tatarstan liderliği, son 6-7 yılın Moskova ile yürüttüğü "Tatar modeli" adı verilen politikaları neticesinde oldukça başarılı oldu. Böylece bir hayli batı ülkesi de Tatarstan'ın özel bir statüyc sahip olduğu gerçeğini kabul ettiler ve Tatarstan ile en başta ekonomik olmak üzere çeşitli ilişkiler kurdular. Türkiye ise ilişkilerini daha sonra başlattı. Ancak adım adım ilerleme kaydedildiği anlaşılıyor. Tabii ki Tatarstan'ın dış ülkelerle ilişkisini arttırabilmesi çeşitli şartlara bağlı. Bunların en mühimi de Rusya Federasyonu'nun kendi siyasi ve ekonomik geleceği ile sıkı sıkıya ilişkili. Ancak hemen hemen 4,5 asırdan beri Rus hakimiyeti altında yaşayan Tatarlar, olacağına pek inanmamalarına rağmen, mutlak bir bağımsızlığa kavuşma arzusunu hala taşımaktadırlar.

[27] Tatarstan Told To Bring Its Citizenship Plans Into Line With Federal Law, *Monitor*, Cilt IV, Sayı 126, 1 Temmuz 1998.

Ülkeler arasındaki ilişkilerde yarar-zarar hesabı pek açıkça yapılmasa da Türkiye'nin Tatarstan'a ilgisini ancak soydaşlık bağları ile izah etmek pek yetersiz kalacaktır. Türkiye'nin Rusya Federasyonu için oldukça özel bir statüye sahip Tatarstan'ı göz ardı etmemesi kendi menfaati için de gereklidir diye düşünmekteyiz. Çünkü Moskova ile Ankara ilişkileri hayli yakınlaşmış olmasına rağmen basında her an bu ilişkilere gölge düşüren gelişmelere (msl. S-300 füzeleri konusu) de şahit oluyoruz. İşte bu bilek güreşinde Tatarstan da Türkiye için bir dayanak olarak görülebilir. Tabii ki iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi, Kazan'ın Moskova ile imzaladığı ikili antlaşmayı ne kadar etkili kullanması veya kullanma imkanını bulmasına bağlı olacaktır. Şüphesiz Türkiye, Rusya Federasyonu içindeki ekonomik ilişkilerini, menfaatlerini kollamasında Tatarstan'ın ve Tatarların da mühim bir unsur olabileceği faktörünü göz önünde tuttuğu takdirde, ikili ilişkilerin daha da gelişebileceğini söyleyebiliriz. Burada bir hususu da vurgulamak gerekirse, Tatar yönetimi kendi egemenliğini pekiştirecek her türlü tedbiri alma gayreti içindedir, bunda ise değişik ülkelerle işbirliği konusu mühim bir yer almaktadır. Her ne kadar Tatarstan soydaşlık nedeni ile Türkiye'ye muhabbetle baksa da, önce kendi menfaatini düşünecek ve kendisine daha fazla ilgi gösteren ülkelere yanaşacaktır.

UKRAYNA ŞARTLARINDA KIRIM TATARLARININ KENDİLERİNİ SİYASİ PLATFORMDA TANITMA MÜCADELELERİ

Giray Saynur Bozkurt

Bağımsız veya egemen olmayan bir topluluğun kendini her ne şekilde olursa olsun, kültürel, sosyal veya siyasi olarak tanıtınası ve resmen kabul ettirmesi çok zordur. İşte konumuz olan Kırım Tatarlarının bu mücadelesinde yoğun olarak yaşadıkları Kırım Özerk Cumhuriyeti ve bu cumhuriyetin bağlı olduğu Ukrayna'daki siyasi ve ekonomik şartlar mühim faktörler olmaktadır. Dolayısıyla Ukrayna'dan bahsetmeden konuya açıklık getirmemiz zor olacaktır.

Ukrayna'nın Bağımsızlığı ve Sorunları

Siyasi Durum

I) Genel:

16 Temmuz 1990 tarihinde egemenliğini kazanan ve 24 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden Ukrayna'nın yüzölçümü 603.700 km^2, nüfusu ise 51.853.000'dir.[1] İdare şekli cumhuriyet olup, tek meclisli başkanlık sistemi ile yönetilmektedir.

Ukrayna Cumhuriyeti'nin yeni anayasası 28 Haziran 1996 tarihinde kabul edilmiştir.

Devlet Başkanlığı seçimi beş yılda bir, milletvekilliği seçimi ise dört yılda bir yapılmaktadır. Parla-

---

[1] Karadeniz Ekonomik İşbirliği, *Ukrayna Dosyası 2*, Özel Sayı, Nisan 1997-İstanbul, s.9.

Marmara Üniversitesi Türkiyet Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi

mento (Yüksek Rada) 450 milletvekilinden oluşmaktadır. Seçmen yaşı ise 18'dir.

Ukrayna Cumhuriyeti'nde 24 idari bölge ve oblast bulunmaktadır. Kırım Özerk Cumhuriyeti Ukrayna'ya bağlıdır.[2]

Siyasi Partiler

Ukrayna'da siyasi partileri, savundukları görüşlere göre dört grupta toplamak mümkündür:

1- Sosyalist Komünist Grup

Bu gruba Ukrayna Sosyalist ve Komünist Partisi, İşçi Partisi ve Komünistler Birliği
dahildir. Bu partiler planlı bir ekonomi taraftarı ve özelleştirme karşıtıdır. İthalat ve ihracat üzerinde sıkı bir kontrol uygulanmasını savunmaktadırlar. Ülkenin dış politikasının eski SSCB'nin yeniden oluşturulmasına yönelik olmasını ve Ukrayna'nın nükleer silahlardan arındırılmasını istemektedirler.

2- Merkezci-Liberal Grup

Ukrayna Demokratik Yeniden Doğuş Partisi, Liberal Parti, Ukrayna Sosyalist Partisi, Ukrayna Sosyal Demokrat Partisi, Anayasal Demokratik Parti, Ukrayna Vatandaşları Kongresi, Ukrayna İşçileri Kongresi ve Yeni Ukrayna Partisi bu gruba dahildir.

Bu partiler klasik Avrupa liberalizminin temel unsurlarını kabul etmişlerdir (bireysel haklar, demokrasi ve özel mülkiyet gibi). Özelleştirmeden ve küçük işletmelerin gelişmesinden yanadır. Bazı liberal gruplar güçlü biçimde ülkede bir federal sistemin kurulması taraftarıdır. Nükleer silahlara karşıdırlar.

3- Ulusal Demokratik Grup

Ruh (Milli Halk Cephesi), Ukrayna Demokratik Partisi, Liberal Demokratik Parti, Hıristiyan Demokratlar ve Yeşiller Partisidir.

Ukrayna ulusal karakterini ve bireysel hakları savunurlar.

[2] Mario von Baratto, *Der Fischer Weltalmanac- '98*, Frankfurt 1997, s. 724-25.

Özel mülkiyet, özelleştirme toprak ve tarım reformu ve tek bir hükümet yapısını savunurlar.

4- Milliyetçi Radikal Grup

Ukrayna Muhafazakar Cumhuriyetçi Parti, Ulusal Muhafazakar Parti, Ukrayna Milliyetçiler Kongresi, Ukrayna Ulusal Assamblesi, Ukrayna Ulusal Kendini Savunma örgütleridir.

Bu partiler devletin ekonomi üzerindeki rolü hakkında farklı düşünürler. Hepsi güçlü hükümet, güçlü ordu taraftarıdır ve çoğunluğu Ukrayna'nın BDT üyeliğine karşıdır.[3]

Parlamento Seçim Sonuçları

24 Mart 1998 tarihinde yapılan parlamento seçimlerinde, 450 koltuk için 6.000 aday kaydolmuştur. Merkezi seçim komitesi açıklamasına göre seçim sonuçları şöyledir:

	Koltuk	**Oy (milyon)**	**Yüzde(%)**
Komünistler	123	6.6.	24.7
Ruh	46	2.5	9.4
Sosyalist (Köylüler)	34	2.3	8.5
Yeşiller	19	1.4	5.5
Demokratikler	28	1.3	5
Milli Hromada Birliği	23	1.2	4.7
İlerici Sosyalistler	16	1.1	4
Sosyal Demokratlar	16	1.1	4
Tarım	10	—	—
Bağımsızlar	114	—	—
Diğer Küçük Partiler	21		
	450		

1994 yılından beri Devlet Başkanı Leonid Kuçma'dır. Bu seçimlerde Kırım Tatar Milli Meclis (KTMM) Başkanı Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu* Ruh Partisi'nden, KTMM Başkan Yardımcısı Refat Çubarov ise sekizinci bölgeden bağımsız olarak

[3] Myron Wasylyk, "Ukraine on the Eve of Elections", *RFE/RL Research Report*, Vol. 3 , no:12-15 March 1994, p.44.

* Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu; "Ukrayna Yüksek Radası'nda iki tane Kırım Tatar milletvekilinin bulunması gerçeği bir kural değil, bir şanstır. Eğer Ruh partisi olmasaydı. Kırımoğlu Ukrayna Parlamentosu'nda olmazdı. Eğer Refat Çubarov gibi böylesine kabiliyetli bir politikacı olmasaydı, bağımsız aday olarak oy çoğunluğuna sahip olamazdı"demiştir. (Kırım: vol. 98-2:074-22 Apr.98).

Ukrayna Yüksek Radası'nda milletvekili olmaya hak kazanmıştır. Her iki Kırımlı milletvekili, Kırım'dan sürgün edilen insanların haklarını bağımsız Ukrayna parlamentosuna taşımaya niyetlidir.[4]

II- Dış Politika

a- Ukrayna-Türkiye İlişkileri

Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid M. Kravçuk'un Türkiye'yi Ziyareti (1992)

Leonid M. Kravçuk'un Ukrayna Cumhurbaşkanı iken Türkiye'ye yapmış olduğu ziyaret sırasında, 4 Mayıs 1992 günü, Türkiye ve Ukrayna Cumhuriyetleri arasında "Dostluk ve İşbirliği" antlaşması imzalandı. İmza töreninde bir konuşma yapan dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, Ukrayna'nın sürgün edilmiş Kırım Tatarlarının anavatanlarına dönerek burada yerleşmelerini kabul etmesini mutlulukla karşıladıklarını, bunun iki ülke arasında bir köprü vazifesi göreceğini, Kırım Tatarlarının eski topraklarına yerleşmelerinde Türkiye'nin de işbirliği yapacağını ifade etmiştir.

Aynı gün Türkiye'den ayrılan Leonid Kravçuk, Esenboğa havaalanında yaptığı veda konuşmasında Kırım Tatar meselesine dair gelişmeleri şöyle ifade etmiştir: "Fikrimizce, Kırım Tatarlarının kendi vatanlarına dönmesi problemi, yalnızca bölgesel problemlerden biri değil, önemi dolayısıyla devletlerarası anlaşmalarla çözülecek olan bir problemdir. Bu problemi çözmede Türkiye ve Ukrayna yalnız kalmamalıdır. Bu probleme bütün dünya topluluğu da dikkat vermelidir. Fakat şu anda bütün bu problemin giderleri Ukrayna'ya aittir. Türk tarafı, Kırım Tatarlarının kendi vatanlarına geri dönmesi ve orada eşitlik hakları temelinde muayyen politik müesseselerin kurulması ve normal bir yaşama tarzına varılması için Ukrayna Hükümeti'nin teşebbüs ve kararlarına büyük destektir".[5]

---

4 "Source: Central Election Committee", *Kırım:* Vol. 98-2:074- 22 April 98. 5

5 "Ukrayna ve Türkiye Kırım Tatarlarının Vatanlarına Geri Döndürülmeleri Konusunda Anlaştılar", *Emel*, sayı 190, Mayıs-Haziran 1992, s.40.

TC Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in İlk Ukrayna Gezisi (1994)

Cumhurbaşkanı Demirel, 30 Mayıs-1 Haziran 1994 tarihleri arasında Kiev'e resmi bir ziyarette bulundu. Bu tarihi ziyarette gündemin en önemli maddesini "Kırım Tatar" meselesi oluşturdu. Bunun yanı sıra Türkiye ve Ukrayna arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi de gündemin ağırlıklı maddeleri arasında yer aldı.

Demirel, yola çıkmadan evvel Esenboğa havaalanında, bağımsızlık ilanından sonra Ukrayna'yı ilk tanıyan ve onlarla ilk ilişki kuran ülkenin Türkiye olduğunu hatırlatarak Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kravçuk'un 1992'de Ankara'yı ziyareti sırasında imzalanan "Dostluk ve İşbirliği" antlaşmasının onay belgelerinin yerine getirileceğini bildirdi.

Demirel, Ukrayna'da yaptığı konuşmada, Türkiye-Ukrayna ilişkilerinde Kırım Tatarlarının vazgeçilemeyecek bir dostluk köprüsü oluşturduklarını, Türk halkının Kırımlı kardeşlerinin anavatanlarına dönüş sürecinin, Ukrayna'nın yardımlarıyla devam ettiğini, bu dönüşün kolaylaştırılmasına yönelik hukuki temellerin de yaratılmasına gayret edildiğini takdirle karşıladığını ve Kırım Tatarlarının konut sorunlarının çözümüne katkıda bulunmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. Bu ziyaretin sonunda 31 Mayıs'ta Cumhurbaşkanı Demirel ve dönemin Cumhurbaşkanı Kravçuk ortak bir basın toplantısı düzenlediler. Bu toplantıda Demirel, Ukrayna'nın gayretlerini övgü ve takdir ile vurguladıktan sonra Kırım'a Türk milletinin bir katkısı olarak 1000 konut inşa edeceği müjdesini verdi. Kırım Tatarlarının anavatanlarına dönüşünden sonra bunun ilk uluslararası yardım olduğunu, bunu uluslararası başka yardımları da harekete geçireceğini umduğunu ve bunu sağlamak için Türkiye olarak ayrıca gayret sarfedeceklerini ifade etti.[6]

Başkan Leonid Kuçma'nın Türkiye'yi Ziyareti (1996)

Ukrayna Başkanı Leonid Kuçma, T.C. Cumhurbaşkanı Demirel'in resmi davetlisi olarak 20 Kasım 1996'da Ankara'ya geldiği zaman, Türkiye ile ilişkilerinin geliştirilmesini istediklerini ifade etmişti. Demirel ise iki ülke ticaret hacminin hızla arttığını

[6] "Demirel'in Ukrayna Gezisinde Kırım Tatar Meselesi Gündemin En Önemli Maddesi Oldu", *Emel*, Sayı 202, Mayıs-Haziran 1994 s.16-22.

belirterek, imzalanan antlaşmalarla ilişkilerinin hukuksal temelinin de oluştuğunu belirtmişti. Bu görüşlerin ışığı altında yapılan ikili görüşmelerden sonra 10 antlaşmanın imza töreni gerçekleşti.(Kültürel işbirliği, deniz taşımacılığı, sivil havacılık yatırımlarının karşılıklı teşviki, veterinerlik, Kırım Entegrasyon ve Kalkınma Programı (KEKP) protokolü, çifte vergilendirmenin önlenmesi, gümrük işbirliği, karma ekonomik komisyon protokolü, standardizasyon kurumları arasında işbirliği ve sertifikasyon işleri).[7]

TC Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Son Ukrayna (Kırım) Gezisi (1998)

1998 yılının Şubat'ında Başbakan Mesut Yılmaz, Kiev'e yaptığı resmi ziyaretinin dönüşünde Kırım'a da uğramak istemişse de, hava muhalefeti nedeni ile uçağı Simferopol'e inemediği şeklinde resmi bir açıklama yapıldı. Ancak gene de bu iptal sebebi bir hayli kişide şüphe uyandırdı. Ancak 23 Mayıs 1998 tarihinde Ukrayna ziyareti kapsamında yer alan gezi çerçevesinde Cumhurbaşkanı Demirel'in Kırım'a da uğraması bu şüphelerin yersiz olduğunu gösterdi. Demirel'in bu ziyareti, tarihi bir olay ve tarihi bir an olarak nitelendirildi. Zira bu, 1778 yılından bu yana en yüksek makamdaki bir Türk görevlisinin Kırım'a yaptığı ilk resmi ziyaret idi. Cumhurbaşkanı Demirel, Kırım Tatarlarının sevinç gösterileri içinde büyük bir tezahüratla karşılandı.

Demirel Kırım'a yaptığı bu ziyaret sırasında özetle, Türkiye'nin desteğiyle Kırım Tatarlarının problemlerinin çözülebileceğini, özellikle Kırım'a geri dönüş problemleri için onlara ekonomik yardım yapılacağını, Türkiye'de Kırım Tatar öğrencileri için Yüksek Öğretim Kurumlarında ayrılan kotayı arttıracaklarını, Türkiye'nin denetiminde bir Kırım Tatar Bankasının kurulacağını Bahçesaray'da bulunan tarihi Hansaray'ın restorasyonu için 50 bin U.S. doları para ayrılacağını, hasta çocuklara tıbbi ve sosyal yardım maksadıyla kurulan Evlad Fondu'na 10 bin U.S. doları tutarında yardım yapılacağını, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) vasıtasıyla ihtiyacı olan Kırım Tatar aileleri için şimdiye kadar 140 ev satın alındığını ve bu sayının daha önce vaad ettiği gibi 1000 konut seviyesine yükseltileceğini ifade etti.

[7] "Kuçma'nın Türkiye Ziyaretinde Kırım Tatarları Meselesi Yine Gündemin Ana Maddelerindendi", *Emel*, Sayı 217, Kasım-Aralık 1996, s.41.

Ayrıca, Demirel, Kırım'ın, Türkiye ile yakın ilişkisi olan Ukrayna'nın bir parçası olması dışında, sürgüne uğrayan talihsiz Kırım Tatarlarının yaşadığı bir bölge olması açısından da Ukrayna ve Türkiye ilişkilerinde bir mihenk taşı olduğunu önemle vurguladı.[8]

b- Ukrayna-Rusya İlişkileri

Karadeniz Filosu Sorunu:

1991 yılından beri bir türlü çözümlenemeyen Karadeniz Filosu'nun paylaşılması ile ilgili problem 28 Mayıs 1997'de, Kiev'de, Rusya ve Ukrayna arasında imzalanan bir antlaşma ile sonuçlandı. "Karadeniz Filosu'nun bölünmesine ilişkin karşılıklı uzlaşma" ve "Rusya Karadeniz Filosu'nun Ukrayna topraklarında üslenınesi hakkında" yapılan antlaşmaya göre yarı yarıya paylaşılacak olan Karadeniz Filosu'nun Ukrayna'nın hissesine düşüp de Rusya tarafından alınacak olan gemi ve diğer araçları için Rusya, Ukrayna'ya 526.5 milyon U.S. doları tutarında tazminat ödeyecek, ancak nominal olan bu tazminat taahhüdü bilfiil Ukrayna'ya tediye şeklinde değil, Ukrayna'nın Rusya'ya olan borçlarından bu miktarın düşülmesiyle yerine getirilecek.

Antlaşınada Ukrayna'nın Rusya'ya olan toplam borcu 3 milyar U.S. doları olarak belirlenirken, bu borcun on yıl içinde ödenmesi öngörüldü. Her iki devlet arasındaki borç ve alacak hesaplamalarında 1992'de Ukrayna'dan Rusya'ya gönderilen taktik nükleer silahların (450 milyon dolar) Ukrayna'nın alacak hanesine, 1993-94 yılları arasında Rusya'dan Ukrayna'ya satılan petrol ve petrol ürünleri de (250 milyon dolar) Ukrayna'nın borç hanesine yazıldı.[9]

Bu antlaşmaya göre, Karadeniz Filosu'nun Sevastopol (Akyar) üssü 20 yıllığına Rusya'ya kiralanırken, Rusya, karadaki tesisler, alt yapı hizmetleri ve çevreye vereceği zararı tazmin etmek için her yıl 100 milyon U.S. dolarına yakın bir meblağ ödeyecektir. Bu antlaşmadan iki gün sonra Rusya Devlet Başkanı'nın Basın Sekreteri Sergey Yastrjembskiy 30 Mayıs 1997'de

---

[8] D. Adzhieva, "Crimean Tatars- a Bridge of Friendship between Ukraine and Turkey", *Kırım*: Vol. 98-2:0114- 16 June 98; Ümit Turpçu, "Kırım'a Dost Eli", *Hürriyet*, 24 Mayıs 98, s.1-2.

[9] Mario von Baratto, *a.g.e.*, s.724-25.

bir açıklama yaparak, artık Karadeniz Filosu meselesinin kesin olarak çözümlendiğini, Rusya Karadeniz Filosu'nun ana üssünün Sevastopol'de olacağını ve Sevastopol'ün Sevastopolskaya, Yujnaya ve Karantinnaya koylarını kullanacağını, Ukrayna Karadeniz Filosu için Sevastopol'deki Streletskaya koyunun tahsis edildiğini bildirdi.[10]

Rusya ile Ukrayna arasında yapılan ve Karadeniz Filosu'nun paylaşılmasını ve Ukrayna'nın Kırım üzerindeki hakimiyetini teyid eden bu çok kapsamlı antlaşma Kırım'daki şoven Rus çevrelerinin büyük tepkisini çekti ve 31 Mayıs günü milli yas günü olarak ilan edilirken, "Rusya olmaksızın, Sevastopol ve Kırım olmaz, Sevastopol ve Kırım olmaksızın Rusya olmaz." sloganları atıldı.[11]

Dostluk ve İşbirliği Antlaşması

Yıllardan beri defalarca tehir edilen Rusya Federasyonu Başkanı Yeltsin'in Ukrayna ziyareti nihayet gerçekleşti. 31 Mayıs 1997'de, Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin ile Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kuçma, Kiev'de iki ülke arasında "Dostluk, İşbirliği ve Ortaklık Antlaşması" imzaladılar.

Antlaşmaya göre, her iki ülke de birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı gösterdiklerini ve aralarındaki sınırların bozulmazlığını tasdik ettiler. Aynı şekilde, tarafların karşılıklı münasebetlerinde güç kullanmama ve güç ile tehditte bulunmama, iktisadi ve diğer yollarla baskı uygulamama, üçüncü ülkelerle diğer tarafa karşı yöneltilen antlaşmalara dahil olmama prensipleri kabul edildi.

Kiev antlaşması, her iki ülkenin kendi topraklarındaki milli azınlıkların etnik, kültürel, linguistik ve dini özelliklerin muhafaza edilmesini ve geliştirilmesini öngörmektedir.

Ekonomi ile ilgili maddelerde Rusya ile Ukrayna arasındaki münasebetlerin geliştirilmesi, vergi, gümrük, ticaret, para, kredi, yatırım ve fiyat sistemlerinin birbirine uyumlu hale getirilmesi öngörülmüştür. Ayrıca BDT çerçevesindeki antlaşmalara uygun

---

[10] "Rusya ve Ukrayna Karadeniz Filosu'nun Paylaşılmasına Dair Antlaşma İmzaladı", *Emel*, sayı 220, Mayıs-Haziran 1997, s.36.

[11] "Kırım'daki Şoven Rus Çevreleri Karadeniz Filosu'nun Paylaşılması Antlaşmasına Büyük Tepki Gösterdiler", *Emel*, Sayı 220, Mayıs-Haziran 1997, s.39-40.

şekilde Rusya ve Ukrayna sürgün edilmiş halkların hukuklarını ihya meselelerinde işbirliği yapma taahhüdünde bulunmuşlardır.[12]

c- Ukrayna-Polonya İlişkileri

21 Mayıs 1997'de Polonya Başkanı Aleksandr Klasnivski'nin Başkan Kuçma'yı ziyareti sırasında Polonya-Ukrayna Dostluk Deklarasyonu imzalandı. 1920'li-30'lu yıllarda Sovyet Ukraynası'nda yaşayan Polonyalılara takibat ve cinayet politikası uygulanmıştı. Özellikle 1942-43 yıllarında Polonyalıların sürgüne gönderilmesi iki ülke arasında büyük bir gerginlik yaratmıştı. Bu deklarasyon, iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesinde mühim bir adım olarak yorumlandı.

d- Ukrayna-Beyaz Rusya İlişkileri

Beyaz Rusya (Belorusya) Başkanı Aleksandr Lukaşenko'nun Ukrayna'yı ziyaretinde, 13 Eylül 1997'de, Kiev'de 1200 km. uzunluğundaki Ukrayna-Beyaz Rusya sınırı ve bu sınır bölgesinde kültür ve teknoloji sahasında işbirliği antlaşmasını imzaladılar.

e- Ukrayna-Romanya ilişkileri

2 Haziran 1997'de Kuçma ile Romen Başbakanı Konstantin Revsku iyi komşuluk ve işbirliği antlaşmasını imzaladılar. Buna göre her iki ülke mevcut sınırları tanıyacaklarını ve bundan sonra herhangi bir toprak talebinde bulunamayacaklarını taahhüt ediyorlardı. Ayrıca bu antlaşma metninde, Ukrayna'ya ait Karadeniz'de petrol ve doğal gaz rezervleri bulunan Yılan adası ile ilgili problemlerin 1999 yılının sonunda çözülmesi gerekliliği de yer aldı.[13] Kısacası, Ukrayna, son yıllarda aktif bir dış politika yürütmeye başladı.

Ekonomi

Ukrayna, bağımsızlığını ilan etmeden önce batılı uzmanlar tarafından eski Sovyet cumhuriyetleri içinde en büyük ekonomik potansiyele sahip cumhuriyet olarak yorumlanıyor ve Sovyetle-

---

[12] "Rusya, Ukrayna ile Antlaşma İmzalayarak Kırım Dahil Ukrayna'nın Toprak Bütünlüğünü Tanıdı", *Emel*, Sayı 220, Mayıs-Haziran 1997, s.37.

[13] Mario von Baratto, *a.g.e.*, s.726-27.

rin dağılması halinde kendi başına ayakta durabileceği ve ekonomik alanda hızla gelişme göstereceği tahmin ediliyordu.[14] Örnek olarak, 1989 yılının ekonomik verileri bu tahminleri doğruluyordu.

1989 yılında, Ukrayna, eski Sovyetler Birliği'nin çelik üretiminin %34'ünü, demir cevherinin %46'sını, televizyon imalatının %36'sını ve şeker üretiminin %53'ünü gerçekleştirmişti.[15]

Ancak tahminlerin aksine 1991 yılından itibaren "Acaba Ukrayna bağımsız kalabilecek mi?" şüphesini uyandıracak şekilde ekonomik bir çöküntü başladı. İki yıl içinde o dönemde kullanılan para birimine göre para miktarı 462 milyar kupondan (karbovanets) (*Mart 1996 itibarı ile 1 US. doları 200 bin karbovanetstir. Karbovanets, Ukrayna'nın 1992'de ruble zonundan çıktıktan sonra geçici olarak çıkardığı para birimidir. Ağustos 1996'dan itibaren sıfırların atılmasıyla birlikte ise yeni para birimi olan grivinaya geçilmiştir*), 12.5 trilyon kupona ulaştı. Aralık 1991 ve Mart 1993 tarihleri arasında yiyecek fiatı 4300 kat arttı.[16]

Zengin kaynaklara, büyük bir nüfus ve yüzölçümüne sahip olan bu ülkenin ekonomik açıdan böyle bir çöküntü yaşamasının nedenleri nedir?

Öncelikle, "Ukrayna ekonomik reform paketi hazırlanırken, SSCB'nin üretim politikasının Ukrayna ekonomisi üzerindeki yan etkilerini giderici tedbirlerin alınmayışıdır" diyebiliriz.

SSCB zamanında, bütün cumhuriyetler arasında tamamlayıcı üretim politikası uygulanıyordu. Yani esas ağırlık Rusya Federasyonu'nda olmak üzere hiçbir cumhuriyet tek başına bir malı üretemiyordu. Örneğin Ukrayna'nın ağır sanayi üretimi, Rusya'nın ve Türkmenistan'ın doğal gaz ve petrolü ile bütünleştirilmişti. Bağımsızlığı müteakip, enerji konusunda hiçbir alternatif alınmadığı gibi sanayide de yüksek teknoloji uygulamasına gerek duyulmamıştı. Yüksek enflasyon, enerji satın alımını etkilemiş, bu ise birçok sanayi sektörünün küçülmesine, dolayısıyla işsizliğin artmasına sebep olmuştur.

Ekonomiyi etkileyen diğer bir monopol ise devlet (kamu)

---

14 Anders Aslund, "Eurasia Letter: Ukraine Turnaround", *Foreign Policy*, Yaz 1995, s.125.

15 Andrew Cowley, "A Survey of Ukraine", *The Economist*, May 7th 1994, p.1.

16 Andrew Cowley, *a.g.m.*, p.6.

mülkiyetidir. Özelleştirme için yapılan iddialı planlar, projeler, muhafazakar devlet bakanlarının ve işletme yöneticilerinin ellerinde çıkınaza sokulmuş ve küçük ölçekli işyerleri dahi özelleştirilememişti.[17]

Ukrayna ekonomisinde eski nomenklaturanın (güç odakları) devam etmesi nedeniyle esas güç 51 milyonluk halkı yöneten 12.400 işverenin elindedir. Devlet işletme ve çiftliklerinin yöneticilerinin resmi olarak GSMH'nin %90'ını harcaması Ukrayna ekonomisini çıkınaza sokan en mühim bir faktördür.[18] Bu durum birçok devlet büyüğünün istifasına da neden olmuştur.

Kravçuk, dönemi boyunca, batılı uzmanların önerdikleri "şok terapisi" çözümlerine rağbet göstermemiş; ekonomik reform konusunda oldukça ağır bir yaklaşım sergilemişti.[19] Bağımsızlık sonrası ekonomik durumun vehametini göstermesi bakımından *The Economist* dergisinin Mayıs 1994'teki bir yorumu belirleyicidir. Bu yorumda, eski Komünist şimdiki yönetici sınıfı, diğer bir deyişle "Kudret Partisi" olarak anılan zümre, imkansız gibi görünen merkeziyetçi komünist ekonomisinden çok daha kötü bir ekonomik sistem üretmeyi başardılar.[20]

Reform konusunda Ukrayna'daki sabırsızlığı ve memnuniyetsizliği anlatan ilginç bir nükte de, Kravçuk döneminin ekonomik performansını karakterize etmektedir. Ukraynalılar, "Cumhurbaşkanımız sorumluluktan kaçınmakta o kadar usta ki yağmur damlalarının arasında ıslanmadan yürüyebilir." şakasını yapmaktaydılar.[21]

1994 yılına kadar ekonomik durumdaki çatlaklar ve yaşanan büyük çaplı sarsıntılar, Ukrayna'nın genç bağımsızlığını tehdit eder hale gelmişti.[22]

Ekonomik durumun, ulusal güvenliği bu denli tehditkar bir zemine taşıması ekonomik göstergelerin olumsuzluğu kadar

---

[17] Erik Whitlock, " The CIS Economies: Divergent and Troubled Paths", *RFE/RL Research Report*, Vol. 3, no:1, 7 January 1994, p.14.

[18] Andrew Cowley, a.g.m., p.8.

[19] Alexandre J. Motyl, *Dilemmas of Independence Ukraine after Totalitarianism*, 1993, s.126.

[20] "A Country Survey: Ukraine", *The Economist*, May 7th 1994, p.4.

[21] *a.g.m.*, *The Economist*, May 7th 1994, p.4.

[22] Fazla bilgi için bkz., Andrew Wilson-Igor Brakovsky, *Political and Economic Transition in Ukraine 1996*, (London, Royal Inst. of International Affairs).

ekonomik çarpıklığı perçinleştiren etnik bir boyutu da gündeme getirmiştir. Ukrayna'nın bağımsızlığını kazanması ile birlikte ülkedeki ekonomik gelişim, bölgesel dengesizlikler yaratmıştır.

Eski Sovyet endüstrisinin, savunma sanayiinin ve maden endüstrisinin bulunduğu güney ve güney doğu Ukrayna'da ikamet eden Ruslar ve asimile olmuş Ukrainler, ekonomik bozukluktan en çok etkilenen kesim oldular.[23]

Bu hoşnutsuzluk Donbass'taki kömür madenleri grevleri ile kendisini göstermiştir. Ancak Kiev'deki yöneticiler daima etkin bir etnik politika izlemiş, Rus asıllı vatandaşlarına yönelik dışlayıcı bir yaklaşım sergilememiştir.[24]

1994 yılında Rusya yanlısı bir seçim kampanyası ile Cumhurbaşkanlığına seçilen Leonid Kuçma ile Ukrayna ekonomisinde özlenen bir değişim safhası başlamıştır.[25]

Başkan Kuçma, seçilir seçilmez üç temel ekonomik hedef belirlemişti:

— Reform isteği ve sağlam bir siyasi destek tabanının oluşturulması,

— Muhalefetin zayıflatılması, çıkabilecek engellerin siyasi yollarla ve anayasa değişiklikleriyle aşılması,

— Reformu uygulayabilecek bir mekanizmanın tesisi.[26]

Ekonomik reform programının başlatılmasında Kuçma'nın ciddi adımları, bir reform ekibinin oluşturulması, IMF ve Dünya Bankası ile iyi bir işbirliği, önemli miktarlarda uluslararası para yardımı büyük rol oynamıştır.[27] Başbakanlığı döneminde istifa etmezden önce birçok acı tecrübe geçiren Kuçma, Kırım konusundaki kararlılığı ve ekonomik reforma verdiği önemle ülke tabanındaki desteğini genişletmiştir. Donbass'taki maden grevlerine katılanların sayısı gün geçtikçe azalmış ve sonunda grev sona ermiştir.[28]

---

[23] *a.g.m.*, *The Economist*, May 7th 1994, p.4.

[24] F. Stephen Larrabee-Allen Lynch, *Russia, Ukraine and European Security-Implications for Western Policy, RAND Conference Proceedings 1994*, p.12.

[25] Andrew Wilson, "Ukraine Under Kuchma", *Russia & Successor States Briefing Service,* 1995.

[26] Chrystyna Lapychak, "Back On Track", *Transition*, March 15th 1996, p.44.

[27] Anders Aslund, *a.g.m.*, p.142.

[28] Chrystyna Lapychak, "Ukraine Predicted Social Explosion Fizzles", *Transition*, March 22nd 1996, p.60-61.

Ancak 1996 yılı ortalarından itibaren ekonomik ve sosyal durumda denge yeniden bozulmaya başlamıştır.

Komünistler, sosyalistler ve köylü partililerin başını çektiği grup, parlamentoda 26 Eylül 1996 tarihinde hükümetin reform programını reddetmiştir. Bu program içinde, toprak reformu ve verimsiz çalışan maden ocaklarının kapanması da vardı. 3 Aralık 1996'da ekonomiyi istikrara kavuşturmak için hazırlanan bir diğer hükümet programı da reddedilmiştir.

Aylarca maaşları ödenemeyen maden işçileri, Haziran 1997 ortalarında tekrar grev ve protesto hareketlerine başlamışlardır. Ukrayna haber ajansı Interfaks Ukrayna'nın verilerine göre işçilere ödenmeyen ücret miktarı 1996 yılının başında 575 milyon grivina iken bu meblağ 1997 ortalarında 4 milyar 700 milyon grivinaya yükselmiştir. Buna ek olarak emeklilere ödenmeyen borç miktarı da 1.4 milyar grivinaya ulaşmıştır..

Ukrayna'nın Rusya'ya ekonomik bağımlılığı enerji ve hammadde konusu ile adeta özdeşleşmiştir. Üstelik bu bağımlılığın siyasi yaptırımlar gibi ekonomi ötesi sonuçları da olmuştur.[29] Kiev'in Moskova ile yaptığı ticaret hacmi başka bir ülke ile yaptığı ticaretle karşılaştırılamayacak düzeyde yüksektir. Bu açıdan Ukrayna için daha uzun bir süre Rusya'dan kopuşun söz konusu olamayacağı anlaşılmaktadır. Kiev, "Avrupa'ya dönüşün ağır ve problemli olacağı düşüncesiyle BDT'ye, güney komşularına ve kalkınmakta olan ülkelere yeniden ilgi göstermeye başlamıştır."

Son seçimlerle, komünist ve sosyalistlerin parlamentoda çoğunluğu sağlamaları, ekonomik reform uygulamalarında zaman zaman tıkanıklıklar olabileceği intibaını vermektedir.

Kırım Tatarlarının Dünü ve Bugünü

Göçler ve Sürgün

Kırım Hanlığı'nın yıkılıp, 1783 yılında Rusya'ya bağlanmasından itibaren yarımada sakinleri sistematik bir şekilde göçe zorlanmış ve bunun tabii bir sonucu olarak 20. yy.'ın başlarında kendi topraklarında azınlık durumuna düşmüşlerdir.

1921-23 yıllarında vuku bulan açlık felaketi, 1930'lu yıllarda

[29] Rainer Lindner, "Domestic and Foreign Policy Conditions behind Structural Changes in the Ukraine and Belarus", *Aussenpolitik IV/95*, p.371.

kollektivizasyon ve tasfiye döneminde 50.000 kişinin Sibirya'ya sürülmesi ve nihayet Kırım Tatarlarının % 40'ından fazlasının ölümüne yol açan 1944 yılı topyekün sürgün (soykırım; jenosit)[30] ile Kırım'da yarımadanın asıl sahibi olan Kırım Tatarlarının yaşamasına imkan verilmemiş ve bu yetmiyormuş gibi Kırım halkının bütün kültürel değerleri yok edilmiş, bütün şehirlerin, köylerin isimleri Rusça olarak değiştirilmiştir.

1954 yılında da Ukrayna ile Rusya'yı birleştiren Pereyaslav Antlaşmasının (1654) 300. yılı hediyesi olarak, Kırım, Sovyet lideri Nikita Kuruşçev tarafından Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne hediye edilmiştir.[31]

Sürgün edilen Tatarların mülkleri gönüllü olarak, ya da zorla Kırım'a yerleştirilen Rus, Ukrain ve diğerlerine tahsis edilmiştir.

Kırım Tatarlarının Geri Dönüş Mücadeleleri

1950'li yılların ortalarından itibaren Kırım Tatarları vatanlarına dönmek ve haklarını yeniden elde etmek için aktif ve teşkilatlı olarak mücadeleye başladılar. Kırım Tatar Milli Hareketi'nin aralıksız çabaları sonunda Sovyet Yönetimi, Kırım Tatarlarının Sovyet vatandaşları olduğunu ilan eden bir karar almak mecburiyetinde kaldı. Fakat bu karar sadece Dünya kamuoyunu aldatmak için alınmıştı. Bu karardan sonra Kırım'a göç eden binlerce Kırım Tatar ailesi tekrar sürgün edildi. Müteakip yirmi yıl (1967-1987) içinde ancak 10.000 kadar Kırım Tatarı geri dönebildi. Bu sürede Sovyet Hükümeti tarafından Kırım'a yerleştirilen Rus ve Ukrainlerin sayısı yarım milyonu geçiyordu.[32]

Kırım'da Kurulan Tatar Cemiyetleri

Kırım Tatarları, 1969 yılında kurulan SSCB'de İnsan Haklarını Savunma Teşebbüs Grubu'nun kurucuları arasında yer almıştır. Kırım Tatar Milli Hareketi SSCB'de yaşayan çeşitli milletlerin haklarını savunanları desteklemiş, Sovyet askerlerinin Çekos-

---

[30] Sürgün ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Devlet, "Topyekün Sürgünün 40. yılı Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, ayrı basım, sayı 33, Aralık 1984, s.102-129.

[31] Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ek Cilt, (İstanbul 1993), s.262.

[32] Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, "Kırım'daki Siyasi Güçler ve Kırım'ın Geleceği", *Emel*, Sayı 213, Mart-Nisan 1996, s.3-4.

lovakya ve Afganistan işgalini v.b. mütecaviz hareketleri protesto etmiştir.

1987 yılında, Milli Hareketin Aktif İştirakçileri Umum Kongresinde, Merkez Teşebbüs Grubu seçildi. Bu gruba Tatar milli hareketini açık ve resmi olarak yönetme yetkisi verildi.

Sovyet idaresi, özellikle de Kırım'daki idareciler, Kırım Tatarlarının vatanlarına dönmemesi için son güçlerine kadar engel çıkardılar. Ama SSCB'nin son birkaç yılı esnasında ülkede Gorbaçov'un perestroykası (yeniden yapılanma politikası) vardı ve eski idarecilerin kanunsuz işleri ve suçları basında yer almaya başlamıştı. Fakat bunun Kırım Tatarları üzerinde hiçbir siyasi faydası görülmedi. Ancak Merkez Teşebbüs Grubu'nun 1987 yazında Moskova Kızıl Meydan'da iki bine yakın Kırım Tatarıyla başlattığı protesto gösterileri müspet sonuçlandı ve Kırım Tatarlarının şartlı olarak anavatanlarına dönüşüne izin verildi.

2 Mayıs 1989'da özel bir tüzüğü ve faaliyet programı olan *Kırım Tatar Milli Hareketi Teşkilatı* kuruldu. Teşkilat Başkanlığına Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu getirildi. Kırım Tatar Milli Hareketi Teşkilatı, 1989 yılı güzünden itibaren çadır şehirler kurarak Kırım'a göçü hızlandırdı ve Kırım oblast idaresi üzerinde baskıları arttırdı. 1989'da Kırım'da ikamet eden Kırım Tatar nüfusu 20.000 civarında iken bu sayı 1990 yılı Mart'ında 76.400'e 1991 yılı Mart'ında ise 150.000 civarına ulaştı.[33]

SSCB'nin dağılmasından birkaç ay önce başta Ukrayna Komünist Partisi Kırım Şubesi olmak üzere, Kırım'daki şoven güçler, Moskova'nın emriyle, Kırım'ı SSCB'nin Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Birlik Antlaşması'nın iştirakçisi statüsüne getirmek amacıyla 20 Ocak 1991'de bir referandum düzenlediler. "Evet" ile sonuçlanan bu referandum sonunda Kırım Tatarları, Ukrayna yönetimine, bu gayri hukuki referandumu tanımama çağrısı yaptılarsa da Ukrayna Yüksek Sovyeti referandumu onayladı ve 12 Şubat 1991'de, Kırım Özerk Cumhuriyeti'ni kurdu.[34]

Yeni Anayasa hazırlanıp, Parlamento seçimleri yapılıncaya

---

[33] Zafer Karatay, "Kırım'daki Son Siyasi Durum", *Emel*, Sayı 199, Kasım-Aralık 1993, s.4.

[34] Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, "Kırım Tatar Milli Meclisi ve Avrupa Halkları Federal Birliği", *Emel*, Sayı 220, Mayıs-Haziran 1997, s.7.

kadar Kırım Oblast Sovyeti'nin 22 Mart 1991'de yaptığı toplantıda, Kırım Yüksek Sovyeti seçimleri yapıldı, başkanlığı'na da Kırım Komünist Partisi Birinci Sekreteri Nikolay Bagrov getirildi.

Kırım Tatarları bu durumu şiddetle protesto ettiler. Milli iradelerini ortaya koymak için Kırım Tatar Milli Hareketi Teşkilatı öncülüğünde Milli Kurultaylarını toplama kararı aldılar. Kırım Tatarları bulundukları ülke ve şehirlerde seçimlerini yaparak vekillerini Kırıın'a gönderdiler.

İlki 1917 yılında yapılan II. Kırım Tatar Milli Kurultayı, 26 Haziran 1991'de Simferopol (Akmescit) şehrinde toplandı. Kırım Tatarlarının Milli Egemenlik Bildirisi oy birliği ile kabul edildi ve Rusların kontrolündeki Kırım Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin tanınmadığı ilan edildi.

Kurultay aynı zamanda Kırım Tatar halkının en yetkili organı olarak Kırım Tatar Milli Meclisi'ni seçti ve onun 33 kişilik kadrosunu belirledi. Başkanlığına Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu getirildi.

Daha sonra Kırım Tatarları tarafından Kırım'a dönenlerin dönüş, yerleşme ve haklarını koruma problemlerinin çözümüne yardımcı olmak ve yerel yönetimle işbirliği yapmak üzere köy, kasaba ve bölge meclislerinin seçimleri yapıldı. Böylece Kırım'da yerel meclislerin toplamı 450'ye yükseldi.

1991 sonbaharında SSCB'nin yıkılıp müstakil Ukrayna Cumhuriyeti'nin kurulması, Kırım Tatarlarının kitleler halinde Kırın'a dönüşleri devrine denk geldi. Bu zamana kadar Kırım Tatarlarının sayısı 120.000'e ulaşmıştı. Beklendiği gibi Kırım Tatarları vatanlarında iyi niyetle karşılanmadı. Şovenist idarecilerin şiddetli engellerini aşmaları için Kırım Tatarları her yerde ikamet izni alma, satın alınan evlerin noter kayıtlarının yapılması, işe alınma ve ev kurabilmek için toprak verilmesi talepleriyle mitingler ve açlık grevleri yaptılar. Kırım Tatarlarına ev kurabilmek için yer vermeyen idareciler, boş toprakları, Kırım'da yaşayan Ruslara yazlık ev yapmaları için vermekle yetinmeyip, Rusya'nın çeşitli yerlerinden Kırım'a göç edenlere Tatarlar dışındakilere de hızla dağıtmaya başladılar. Bu durum karşısında, Kırım Tatarları kendi iradeleriyle toprakları işgal ettiler ve çadır şehir-

ler kurdular.[35]

Kırım'daki Rus İdaresinin "Bağımsızlık" Emelleri

Rusların çoğunlukta ve hakim olduğu Kırım Parlamentosu 5 Mayıs 1992'de Kırım'ın bağımsızlığını ilan etti. Ancak alınan bu kararın yürürlüğe girmesi için 2 Ağustos 1992 günü kamuoyuna başvurulacak, referandum sonucunda, çoğunluğu Rus olan Kırım halkı "evet bağımsızlığı istiyoruz" derse derhal uygulanacaktı. Bu açıkça görüleceği üzere Kırım'daki milliyetçi Rus partisi olan "Kırım Cumhuriyetçi Hareketi" (RDK) tarafından formüle edilen ve nihai olarak Rusya'ya bağlanmayı hedefleyen bir oyundu.[36]

Ukrayna'dan gelen büyük tepki üzerine Kırım Parlamentosu'nun "bağımsızlık" kararı, Kırım'a sahip olma (Karadeniz Filosu sorunu) yüzünden zaten gergin olan Rusya-Ukrayna ilişkilerinde yeni bir krize yol açtı. Bunun üzerine, Kırım Parlamento Başkanı Nikolay Bagrov, Kırım'ın Rusya ile Ukrayna arasında bir çatışma kaynağı değil, birleştirici bir faktör vazifesi göreceğini radyo kanalıyla ilan etti. Ukrayna Yüksek Şurası, bağımsızlık kararını tanımadığını belirtti ve 2 Ağustos referandum kararının geri alınması için 20 Mayıs 1992'ye kadar zaman tanıdı. Bu gelişmeler üzerine toplanan Kırım Parlamentosu Prezidyumu, 19 Mayıs'ta bağımsızlık kararının geri alınması ve referandum konusunun da Kırım'ın bağımsızlığını değil, "Kırım'ı Ukrayna'nın bir parçası olarak tanıyan anayasanın tasdiki" olarak değiştirilmesi konusunda tavsiye kararı aldı. Ertesi gün toplanan Kırım Parlamentosu bu karara uydu.

Rusya Federasyonu Yüksek Sovyet Başkanı Ruslan Hasbulatov da Moskova'da yaptığı bir basın toplantısında, "Rusya'nın kardeş Ukrayna halkına toprak iddiasında bulunmayacağını ve Kırım probleminin çatışmaya yol açmadan çözülebilmesi için Rusya'nın gereken herşeyi yapacağını" açıkladı.

---

[35] Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, *a.g.m.*, Sayı 220, s.6.

[36] "Kırım Muhtar Cumhuriyeti Bağımsızlık Konusundaki Referandumu Belirsiz Bir Tarihe Erteledi", *Emel*, Sayı 191, Temmuz-Ağustos 1992, s.35.

Kırım Tatarlarının Parlamentoya Seçilmesi

Kırım Yüksek Sovyeti, 18 Eylül 1993'de yeni seçim kanununu kabul etti. Bu kanunla, Kırım Tatar temsilcilerinin parlamentoya alınması öngörülmüyordu. Kırım Tatarları, bunun üzerine Kırım Yüksek Sovyeti önünde düzenledikleri gösterilerle durumu protesto ettiler. Neticede Kırım Yüksek Sovyeti, bu kararını yeniden gözden geçirmek için 14 Ekim 1993'de toplandı ve seçim kanununa ekleme yaparak, Kırım Tatarlarına 14 kişilik kota verilmesini kararlaştırdı.

Seçim Kanununa göre, 14 Kırım Tatar Milletvekili, Kırım'da resmi oturma belgesi almış, 18 yaşından büyük bütün Kırım Tatarlarının oy kullanabilecekleri seçimle seçilecekler. Katılımın %50'nin üzerinde olması ve en az iki listenin seçime katılması şart koşuldu.[37]

KTMM, Milli Kurultayını olağanüstü toplantıya çağırarak 14 Kırım Tatar temsilcisini belirledi. Bunların yedi tanesi KTMM üyesi idi. Kırım Tatar temsilcilerinin seçimine 80.000 civarında Tatar seçmenin katılması kafi geliyordu.

Kırım'da 16 Ocak 1994 Cumhurbaşkanı seçimi, 27 Mart 1994'te de Kırım Yüksek Sovyeti seçimleri yapıldı. Cumhurbaşkanlığı seçimi için Kırım'da asgari 10 yıl yaşama şartı getirilmek suretiyle Kırım Tatarları dışlanmış oldu.[38]

Kırım Tatar Milli Kurultayı Olağanüstü Oturumu

1997 yılı son aylarında Kırım Tatar Milli Meclisi içinde ortaya çıkan ve meclisin faaliyetlerinin bir ölçüde kilitlenmesine yol açan fikir ayrılığını çözmek maksadıyla bizzat Meclis Başkanı Mustafa Kırımoğlu'nun talebiyle 19 Aralık 1997 III. Kırım Tatar Milli Kurultayı toplandı.

Kırımoğlu, Kurultay'da yaptığı konuşmada, bütün Kırım Tatarlarının istikbalini tehlikeye düşürebilecek bir konuma gelen KTMM içindeki bölünmeyi çeşitli örnekler vererek açık açık anlattı. "KTMM Başkanının yetkilerinin kısıtlandığını, meclis içinde 16 kişilik bir muhalefet grubunun oluştuğunu, meclisin, tamamen Milli Kurultay'ın direktiflerine göre hareket etmesi lazım

[37] Zafer Karatay, *a.g.m.*, s.6.
[38] Zafer Karatay, *a.g.m.*, s.11.

gelirken, Meclis Başkanı'nın hiçe sayıldığını, meclisin kararı olmadığı halde kendi başlarına aldıkları kararları, sanki meclis kararıymış gibi basına yansıttıklarını, Meclis Başkanı ve adamlarının İmdat Bankası'ndan kendi çıkarlarına yarar sağladığı ve Kırım Fondu'nun başka emellere alet edildiği yolunda iftiralar atıldığını, bütçeden tahsis edilen paraların diğer bankalara aktarılmak istendiğini, meclis birlik ve beraberliğinin tamamen bozulduğunu, bu durumun birkaç ay sonra yapılacak seçimleri olumsuz yönde etkileyeceğini, Kırım Tatarlarını destekleyen Ruh Partisi'ne karşı hasmane hareketlerde bulunulduğunu" isimler vererek ifade etti. Kendisini şaibe altında bırakan İmdat Bankası'nın milli bir banka olduğunu, daha önce devlet yardımlarının Kırım'ın diğer bankalarına yatırıldığını ve bu arada birçok dolandırıcılık hadisesi ile de karşılaşıldığını söyledi ve şu örneği verdi:

"1992-93 yıllarında kendilerine ev yapan vatandaşlarımıza yardım olarak devlet aile başına 65.000 karbovanets ayırmaktaydı. Ayrılan bu paranın o zamanki değeri 1500 dolardı. Ama o paraları bankalar aylarca tuttu ve istedikleri gibi kendi menfaatlerine çalıştırdı. Vatandaşlarımızın eline geçtiğinde 65.000 karbovanetsin değeri 200 dolardan ziyade değildi. Demek ki o zaman her aileden 1300 dolar çalındı ve biz toplam 40-50 milyon dolarlık zarar gördük. Bunlardan başka kimbilir kaç milyon dolar, hiç alakası olmayan çeşitli kolhoz, sovhoz, fabrika veya karayoluna gitti."

Kırım Fondu'nun faydalı hizmetlerinden söz ederek, yine fondun yardımıyla Türkiye tarafından vaad edilen "1000 konut programı"nın ilk adımıyla Türkiye bütçesinden bir milyon dolar para ayrıldığını, bu parayla Kırım Fondu ve TİKA işbirliği ile en zor durumdaki vatandaşlara ev alındığını, ya da uzun süreli faizsiz paralar verildiğini belirterek, böylesine yararlı hizmetleri olan Kırım Fondu'nu zedeleyici hareketlerden kaçınılması gerektiğini de vurguladıktan sonra Kırımoğlu, son söz olarak da milli birlik ve beraberliği yükseltmek amacıyla yetkilerinin arttırılmasını ve veto yetkisinin verilmesinin şart olduğunu belirtti.[39]

[39] Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, " KTMM Başkanı Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu'nun III. Kırım Tatar Milli Meclisi'nde Yaptığı Konuşma", *Emel*, Sayı 223, Kasım-Aralık 1997, s.1-26.

Uzun tartışmalardan sonra Kırımoğlu aklandı ve kendisine olağanüstü bazı geçici yetkiler tanındı. Muhalefette bulunan Lenur Arifov ve diğer 15 meclis üyesinin ise üyeliklerine son verildi.[40]

Kırım Yüksek Sovyeti Kanunu

Ukrayna Yüksek Parlamentosu (Verhovna Rada) 10 Şubat 1998 tarihli oturumunda "Kırım Özerk Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti hakkındaki kanunu" kabul etti. Önceki kanuna göre milletvekillerinin yarısı çoğunluk, yarısı da nisbi sisteme göre seçilmekteydi. Yeni kanunda çoğunluğa dayanan %4 barajını koyan bir seçim sistemi kabul edildi.

Yüksek Sovyetin görev süresi dört yıl olarak belirlendi. Yüksek Sovyet milletvekili adaylarının oy verme hakkını haiz, seçim günü 18 yaşını doldurmuş ve en az beş yıldır Ukrayna'da yaşayan kişiler olması gerekiyordu. Önceki kanunda ise bu madde beş yıl Kırım'da yaşanınası şeklinde idi ve bu şart Kırım Tatarlarına ve sürgün edilmiş halkların mensuplarına uygulanmamıştı.

Yeni kanunda Kırım Başbakanının tayin ve azline ilişkin uygulama da değiştirildi. Ukrayna Cumhurbaşkanının onayına sunulan tayin veya azil teklifi yetkisi eskiden Kırım Yüksek Sovyet Başkanında iken şimdi parlamentoya verildi. Gerektiğinde Kırım Yüksek Sovyeti Başkanı, milletvekillerinin yarısından fazlasının oyuyla görevden alınabilir.[41]

Yeni Seçim Kanununda Değişiklik ve Kırım Tatarlarının Durumu

Ukrayna Yüksek Radası, 12 Şubat 1998'de, "Kırım Yüksek Sovyeti milletvekilleri seçimi hakkında" kanunu kabul etti. Buna göre, 100 milletvekili, tek sandalyelik seçim bölgelerinden çoğunluk esasına göre seçilecek, Kırım içerisinde beş yıl yaşamış olma şartı Ukrayna içinde beş yıl yaşamış olmak şeklinde değişti-

---

[40] "III. Kırım Tatar Milli Kurultayı Olağanüstü Oturumunun Kırım Tatar Halkına Müracaatı", Emel, sayı 223, Kasım-Aralık 1997, s.27-28; III. Kurultay ile ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. Leyla Alyadinova-Lentara Halilova, "Hronika Vneoçerednoy Sessii III Kurultaya", *Golos Krıma*, No:51-52 (214-215), 26 Dekabr 1997, s.1; B. Baltacı, "Kırımtatar Halkı III Kurultayınıñ Nevbetten Tış Sessiyası", *Kırım*, No.51 (446), 27 Dekabr 1997, s.1.

[41] "Ukrayna Yüksek Radası, Yeni Kırım Yüksek Sovyeti Kanununu Kabul Etti", *Emel*, Sayı 224, Ocak-Şubat 1998, s.39.

rildi. Ayrıca bir seçim bölgesindeki seçmen sayısı da belirlenerek, bu sayının ortalamadan %10'dan aşağı olamayacağı belirtildi. Bir seçim bölgesini oluşturan alanlar için de birbirlerine komşu olma şartı getirildi. Yine yasaya yapılan bir ilave ile bir halk meclisinin ya da bir işçi topluluğunun yaşama, ya da çalışma yerine göre bir aday gösterebilecekleri kabul edildi.[42]

Her İki Kanunun İrdelenmesi ve KTMM'nin Bildirisi

Yeni seçim kanunu ve Kırım Yüksek Sovyeti hakkındaki kanun, mevcut şekliyle Kırım Tatarlarının sürgünden kaynaklanan özel durumlarını hemen hiçbir şekilde dikkate almamıştır. Bu ise Kırım Tatarlarının öz vatanlarında iktidar organlarında temsil imkanlarını hemen tamamen ortadan kaldırmaktadır. Bu bakımdan yeni kanunların bu şekilde kabulü Kırım Tatarlarının çok büyük tepkisini doğurdu ve KTMM 16 Şubat 1998'de bir bildiri yayınladı. Bu bildiride özetle; "Kabul edilen bu kanunlarla Ukrayna'daki bütün yerli halkların ve milli azınlıkların etnik, kültürel, linguistik ve dini özgürlüğünü geliştirmeye yardımcı olunmasını öngören Ukrayna Anayasası'nın 11. maddesi ve Kırım Tatar halkının iradesi hiç sayılmıştır. Ukrayna'nın bağımsızlık hareketlerinde, 1994 seçimlerinde Kırım Tatarlarına referandum dahil birçok politik haklar tanınmasına rağmen bugün 180 derece geri dönülmüştür. Özbekistan ile ihtilafa düşülmek istenmediğinden Kırım'daki seçmen yaşındaki 167.000 Kırım Tatarından 70.000'i Ukrayna vatandaşlığına alınmamış, seçme ve seçilme hakkından mahrum bırakılmıştır. Bu şartlarla seçime iştirak edilirse bilfiil hiçbir Kırım Tatarı rayon ve şehir Sovyetleri'ne giremeyecek ve mahalli Sovyetlerin idare başkanlığı görevlerine gelemeyeceklerdir. Kırım Yüksek Sovyeti'nde ise ancak 2-3 temsilcilik elde edilebilecektir. Böylece Kırım Tatarları ülkenin normal siyasi hayatından dışlanacak, birikmiş çok sayıdaki sosyal, ekonomik ve kültürel problemler devlet organlarında Tatar temsilcilerinin iştirakı olmadan ele alınacaktır." denilmiş ve son maddesi "KTMM, Kırım Tatar halkının kanuni menfaatlerinin, Kırım Özerk Cumhuriyeti seçimlerinin hazırlıkları ve yapılması esnasında, gözönü-

---

[42] "Ukrayna Yüksek Radası, Kırım için Yeni Seçim Kanununu Kabul Etti", *Emel*, Sayı 224, Ocak-Şubat 1998, s.39-40.

ne alınmaması halinde, bu seçimlerin boykotunu ihtimal dışı bırakmamaktadır." uyarısı ile tamamlanmıştır.[43]

Bu bildiri doğrultusunda, Ukrayna ve Kırım milletvekilleri seçimlerinin arifesinde Simferopol'de Kırım Tatar halkının haklarının kazanılması amacıyla ardarda bir seri protesto gösterisi yapıldı.

24 Mart 1998'de Ukrayna vatandaşı olmadığı için seçimlere katılamayacak Kırım Tatarlarının protestosu, Ukrayna'daki pek çok milli demokrat partili özellikle RUH partisi tarafından desteklendi. Sakin bir şekilde devam eden gösteri, Ukrayna Parlamentosu'nun 24 Mart'ta yaptığı son toplantıda komünist ve solcuların olumsuz karar almaları üzerine şiddete dönüştü. Güvenlik kuvvetlerinden ve göstericilerden yaralananlar oldu. KTMM Bakanı Mustafa Cemil Kırımoğlu ve Başkan Yardımcısı Refat Çubarov'un Başkan Kuçma ile görüşeceği vaadi üzerine göstericiler dağıldı.[44]

26 ve 28 Mart'ta yapılan gösterilerin dozu daha da artmasına rağmen politik bir sonuç elde edemedi. Kırım Tatarlarının bugünkü istekleri, nüfus oranlarına bakılmaksızın kendilerine parlamentoda en az %33'lük bir temsil hakkı verilmesidir. Ayrıca Kırım Tatarları, yaşadıkları bölgelere bakılmaksızın, tamamen kendi seçecekleri temsilciler tarafından temsil edilmek istemektedirler.[45]

Kırım Seçim Neticeleri

29 Mart 1998 tarihinde yapılan Kırım seçimlerinde 1.5 milyon seçmenin %63'ünü oluşturan 956.000 kişi oy kullandı. Seçim kânununda aranan şartlara uymadığı için oy kullanamayan Kırım Tatarlarının toplam sayısı 74.000'dir. Seçim sonuçları şöyle oldu:

---

43 "Kırım Tatar Milli Meclisinin Bildirisi", *Emel*, Sayı 222, Ocak-Şubat 1998, s.47.

44 "Special: Crimean Tatars and Ukranian Elections", The Analytical Report on Political Events, "Crimea: Political Situation", *Kırım*: Vol.98, 2:058, 2 April 98.

45 Ahat Andican, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, İstanbul 1996, s.259.

Komünist Parti	36
Tarım Partisi	5
Demokratik Parti	4
Soyuz Partisi	4
Ekonomiyi Yeniden Canlandırma Partisi	2
Sosyalist Parti	1
Diğer	49
Toplam	99

Görüldüğü üzere %12 gibi nüfus çoğunluğuna sahip Kırım Tatarlarının yeni Kırım Parlamentosu'nda Ukrayna Komünist Parti üyesi olan Lentun Bezaziy(ev) hariç hiçbir temsilcisi yoktur. KTMM Başkanı Mustafa Cemil Kırımoğlu, Ukrayna Milli Ruh Partisi listesinin 10. sırasında aday gösterildiği için Kırım Tatarları, Kırım seçimlerinde Ruh partisi'ni desteklemiş, partinin Kırım'daki Rus nüfus çoğunluğunun ve özellikle Komünist partililerin imkansız gibi gördükleri %6'lık bir sonuç almalarını sağlamışlardır.[46]

Kırım Tatarlarının Karşılaştıkları Sorunlar

a- Ekonomik Sorunlar,

Ukrayna'nın Yardımı

Kırım Tatarlarının, 1989 yılında, organize olarak anavatanlarına dönmeye başlamaları ile birlikte yarımadaya kaynak aktarımı gündeme gelmiştir. Ukrayna'nın Rusya ve Özbekistan'a yaptığı parasal yardım çağrıları cevapsız kalmış, Rus yanlısı Kırım Hükümetinin hiçbir katkısı olmamıştır. Ukrayna, mecburen Kırım Tatarlarının yerleşimiyle ilgili parasal harcamaları büyük ölçüde üstlenmek durumunda kalmıştır. Burada akla şöyle bir soru gelebilir? Kırım Hanlığı'nın yıkılmasından bu yana Kırım Tatarlarını çeşitli aldatmacalarla Kırım'dan uzaklaştırmaya çalışan ve hatta onların tamamen yok olmasını isteyen Rusya'dır. Kırım Tatarlarının Kırım'a geri dönüşlerinin ulusal bir hak olduğunu tüm dünyaya resmen duyuran da Rusya'dır. O halde niçin kendisini SSCB'nin hukuki halefi olarak göstermeye çalışmasına rağmen yardım elini uzatmamaktadır? Kanaatimce, Rusya anava-

46 "The Political Facts: The Election Results Issue: 4-30th March 1998", *Kırım*: Vol.98,2:068, 14 April 98.

tanlarına geri dönecek olan en az bir milyon kişinin maddi ve manevi sorumluluğunu üzerine almaktan ve bunu uygulamaktan ürkmüştür. Bağımsızlığına yeni yeni kavuşmaya başlayan Ukrayna ise Kırım oblastı üzerindeki egemenlik haklarını geliştirmeyi, Kırım'daki Rus ayrılıkçılığına karşı Kırım Tatarlarını güçlendirerek denge unsuru haline getirmeyi, Türkiye'nin desteğini sağlamayı ve batı yanlısı bir Slav birliği için uluslararası imajı düzeltmeyi hedef olarak benimsemiştir.

Kiev, 1993 yılında Milliyetler ve İskan Bakanlığı'nı kurarak parasal yardım konusunda doğru yönde bir adım atmıştır. Bu bakanlığın amaçlarından bir tanesi de "bütçeden kaynak ayrılması için lobi yapmak" olarak açıklanmıştır.[47]

Ukrayna'nın Kırım Tatarlarının sorunlarına içtenlikle eğilmesi, 1994 Ocak'ında Rus şovenisti Yuriy Meşkov'un cumhurbaşkanlığa seçilmesi ile Rus ayrılıkçığının alarm verici boyutlara ulaştığı döneme rastlar. Kiev'in daha önceki stratejisi Kırım Hükümeti "Kırım ve Ukrayna" dediği sürece Akmescit'in "bütün isteklerine boyun eğme" prensibine dayandırılıyordu. Meşkov'un seçilmesinden sonra Kiev, Kırım Tatarlarının sorunlarına karşı daha hassas olmaya başlamış ve bu gelişmeden sonra Kırım Tatarlarının meşru temsilcisi olan Kırım Tatar Milli Meclisi (KTMM) ile Rus ayrılıkçılığına karşı tabii bir ittifak kurmuştur. Bu ittifak özellikle Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kuçma'nın Kırım'da tekrar ipleri eline almasından sonra daha da anlam kazanmış öncelikle, Ruh gibi milliyetçi Ukrayna partilerinin KTMM'yi tanımalarını ve karşılıklı ilişkilerinin geliştirilmesini sağlamıştır.

Ukrayna Hükümeti, 1993 yılında kurulan "Kırım milliyetler ve sürgün edilmiş yurttaşlar meseleleriyle ilgili devlet komitesi" ile işbirliğine gitmiştir.

Ukrayna Yüksek Parlamentosu'nun itirazlarına rağmen sürgünden dönen Kırım Tatarları için ayrılan kaynaklar, Kırım Hükümeti vasıtasıyla yarımadaya gönderilmiştir. Bu komite bir yıllık bir çalışmadan sonra ev inşası için 804.2 milyar karbovanets (yaklaşık 4 milyon U.S. doları), sosyal ve kültürel ihtiyaçlar için

---

[47] Andrew Wilson, *The Crimean Tatars, A Situation Report on the Crimean Tatars*, (London, International Alert, 1994), s.19.

de 148 milyar karbovanets (yaklaşık 750 bin U.S. doları) tahsis edildiğini bir başarı olarak lanse etmiştir.[48]

Kiev'de, Haziran 1995'te, Kırım Tatarları ile haraççı mafya üyeleri arasında çıkan olaylardan sonra Ukrayna Bakanlar Kurulu "Kırım Özerk Cumhuriyeti"nin siyasi-hukuki, sosyo-ekonomik ve etnik problemlerinin çözümü için tedbirler" adlı kararname yayınlamıştır.[49]

Bu kararnameye göre, Milliyetler Komitesi'ne 3 milyar karbovanets (15 milyon U.S. doları) tahsis edilmiş, 1996/97 dönemi için yalnızca 900 milyon karbovanets (4,5 milyon U.S. doları) serbest bırakılmıştır. Ne var ki bu meblağların gerçekten istenilen amaçlar için harcanıp harcanmadığı tam anlamı ile büyük bir soru işaretidir. Örneğin, Kırım Başbakanı Arkadiy Demidenko'ya sürgünden dönenler için tahsis edilen kaynakların nasıl harcandığı sorulduğunda, Başbakan Demidenko, Hükümetinin bu amaçla herhangi bir kaynak almadığını belirtmiştir.[50]

Tahsis edilen kaynakların meçhul yerlerde kaybolduğuna inanan KTMM, uzun süre bu durumu şikayet etmiş, "Sürgün Edilmiş Halkların İşleri Komitesi"nin bağımsız bir hükümet teşkilatı haline getirilerek yalnızca Kırım organlarına değil, KTMM'ye de bağlanmasını talep etmiştir.[51] Aynı zamanda Kiev'den gelecek kaynaklarla ilgili işlemlerin doğrudan Kırım Tatarlarına ait bir banka (1992 yılında kurulan İmdat Bankası)[52] aracılığıyla yapılmasını istemiştir. Kiev ve KTMM arasında tabii bir yakınlaşmanın olması ve KTMM'nin Kırım'ın politik sahnesinde giderek ağırlık kazanması sonucu Kiev'den gelen kaynaklar üzerinde söz sahibi olmayı ve idaresinde sorumluluk almayı karşıtlarına kabul ettirmiştir.[53]

---

[48] Suat Kınıklıoğlu, "Kırım'da Yeniden Yerleşim Süreci ve Zorluklar", *Emel*, Sayı 216, Eylül-Ekim 1996, s.7.

[49] Suat Kınıklıoğlu, *a.g.m.*, s.8.

[50] Suat Kınıklıoğlu, *a.g.m.*, s.8; (Kırım Başkanı Arkadiy Fyodoroviç Demidenko ile Söyleşi 19 Mayıs 1996).

[51] Susan Stewart, "The Tatar Dimension", *RFE / RL Research Report*, Vol.3, No.19, 13 May 1994, p.24.

[52] "İmdat Bankası" adı "Kırım Yurt Bank" olarak değiştirildi.

[53] Suat Kınıklıoğlu, *a.g.m.*, s.8-9.

Kırım'a Yapılan Finansman Yardımların İrdelenmesi

Kırım Özerk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 12 Kasım 1996 tarihli toplantısında, Kırım Milliyetler ve Sürgün Edilmiş Yurttaşlar Meseleleriyle İlgili Devlet Komitesi Başkanı Osman Adamanov tarafından okunan ve 1994-96 yıllarını kapsayan faaliyet raporunda, anavatanlarına geri dönen Kırım Tatarlarının iskanıyla ilgili mesken gerçekleri özetle şöyle dile getirilmiştir.

Bugün için Kırım'a dönüş ve burada iskan meselelerinin çoğunun çözümlenmesini frenleyen asıl sebep finansmandır. Daha açık bir deyimle, devletin Kırım'a geri dönenlere yardım programlarında tedrici bir şekilde kısıntıya gitmesidir.

1995 yılında sürgün edilmişlerin iskanı için ayrılan meblağ mukayeseli fiatlarla 1992'de ayrılan paradan 17 kere daha azdır. 1996'da öngörülen sermaye yatırımı ise 1995 meblağından %15 noksandır.

Ukrayna Bakanlar Kurulu tarafından 6 Mart 1996'da kabul edilen nihai kararlar 1996-2000 yılları arasındaki süreçte 100.000 m^2 mesken inşası öngörülmüştür. Sadece Kırım'a dönmüş olan yurttaşların asgari ihtiyaçlarını karşılamak için toplam yaklaşık 3 milyon m^2 mesken, 1500 kw. elektrik ve telekomünikasyon ağı ve 250-300 km. asfalt veya stabilize yol inşası zaruridir. Doğal gaz, kanalizasyon, mevcut köylerin imarı ve diğer masraflar bu hesaplamaya dahil değildir.

Kısmi bir çözüm olarak mağdur şahıslara uzun vadeli ve uygun şartlarda kredi verilmesi önerildi ise de bu öneri, kaynak yokluğu nedeniyle Ukrayna Bakanlar Kurulu tarafından reddedilmiştir.[54]

Uluslararası Yardım

KTMM Başkanı Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, Mart 1994'te yaptığı konuşmada "Kırım Tatarlarına en etkin yardımı ulaştıran ülkenin Ukrayna olduğunu" açıklamıştır. 1993 yılı sonunda Kiev ve Akmescit arasında gerginlikler artıp, Kırım Ukrayna'dan ayrılmak üzere manevralara başlayınca Kırım uluslararası ilgi odağı haline gelmiştir. Karadeniz Filosu sorunu, Kırım ayrılıkçılığı, Kırım Tatarlarının yavaş giden yeniden yerleşim sü-

[54] Osman Adamanov, Çev.: Hakan Kırımlı, "Kırım'dan Sürülenlerin Dönüşü, Çözüm ve Problemler", *Emel*, Sayı 217, Kasım-Aralık 1996, s.1-4.

recine olan tepkileri ve yarımadadaki etnik çatışmalar, dünyanın Kırım'a ilgi göstermesine yol açmıştır. Bu gelişmeler bağlamında Kiev, uluslararası camiaya Birleşmiş Milletler (BM) vasıtası ile yardım için başvurmuştur. Bunun üzerine 1994 yılında BM "Kırım Entegrasyon ve Kalkınma Programı (KEKP)"geliştirilmiştir. Bu programın amacı, Kırım'da acil ve potansiyel çatışma durumlarına müdahale etmek, yarımadadan sürülen halkların yeniden yerleşim ve kalkınmalarını kolaylaştırmak şeklinde açıklanmıştır.

BM bu program için uluslararası bir yardım kampanyası başlatarak toplam 15 milyon U.S. doları tutarında bir fon hedeflemektedir. Günümüzde, KEKP, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)'nın da katkılarıyla Simferopol'de ortaklaşa tutulan bir ofis vasıtasıyla yürütülmektedir.

Türkiye ve Ukrayna arasındaki ilişkiler bölümünde açıklandığı üzere, Türkiye Devleti ve Türkiye'deki Kırım Tatar diasporası resmi ve gayri resmi yardımlarda bulunmaktadır. Özellikle Türkiye Cumhurbaşkanının Kiev'i ve Kırım'ı ziyareti sırasında, Kırım Tatarlarının yerleşmeleri için taahhüt ettikleri 1000 konuttan 140'ı satın alınarak sahiplerine teslim edilmiş, kalan binalar için çalışmalar devam etmektedir.[55]

b- Kırım Tatarlarının Sosyo-Ekonomik Statüsü Sorunu

Kırım'a dönen Kırım Tatarlarının %80'i Özbekistan'da %10'u Rusya Federasyonu'nda geri kalanların da büyük çoğunluğu da Tacikistan ve Kırgızistan'da yaşamışlardır.[56]

Geri dönen Kırım Tatarlarının, özellikle Özbekistan'dan dönenlerin karşılaştıkları ilk sorun Özbekistan gümrüklerinde çıkarılan zorluklar, herbir şahıs için alınan 100 dolar civarındaki vergi ve uluslararası nakliyat zorluklarıdır. Ukrayna hudutlarına girer girmez karşılaşılan ilk ve en büyük sorun ise vatandaşlık statüsünün elde edilmesidir. Zira vatandaşlık hakkının kazanılması için Ukrayna'da ya da Kırım'da beş yıl ikamet mecburiyeti vardır. Ukrayna vatandaşlığı statüsünü elde edemeyen bir Kırım Tatarı anavatanında bulunmasına rağmen devletin hiçbir resmi

---

55 Suat Kınıklıoğlu, *a.g.m.*, s.9-10.

56 Yazan: Stefan Browne, Çev.: Namık Kemal Bayar, "Birleşmiş Milletler Kırım Entegrasyon ve Kalkınma Programı", *Emel*, Sayı 209, Temmuz-Ağustos 1995, s.8.

kurumu ve kuruluşunda görev alamayacağı gibi hiçbir seçime seçmen veya seçilen olarak katılamamaktadır. Devletin iskan kolaylıklarından sağlık ve eğitim hizmetlerinden yararlanamamaktadır. Henüz anavatanlarına dönmemiş, fakat karar aşamasında olan Kırım Tatarlarını en fazla etkileyen faktörler arasında Ukrayna ekonomisindeki kriz, Kırım'daki ağır yaşam şartları olduğu kadar vatandaşlık statüsüne hak sahibi olmak da ilk sırada yer almaktadır. Bu nedenlerle 500.000 Kırım Tatarı geri dönüşlerini ertelemiş durumundadır.[57]

c- Konut Sorunu

1944 soykırımından sonra Kırım Tatarlarının anavatanlarında terkettikleri ev sayısı 80.000 idi. Bugün geri dönenlere 40.000 ev tahsis edilebilse hiçbir konut problemi kalmayacaktır. Ancak bu evlerin hepsi buraya yerleştirilen Rus ve Ukrainlere hibe edilmiştir.

Ocak 1992'den hemen önce gelerek otomatikman vatandaş olanlar, 1992'den sonra gelenler ise beş yıl ikamet ederek vatandaş statüsünü kazandıktan sonra ev yapmak için arsa istek veya satın alma hakkına sahip olmaktadırlar. Kerç, Kefe, Akyar, Yalta ve Aluşta şehirleri ve civarında yok denilebilecek kadar az arsa tahsisi yapılmıştır. Böylece genellikle Kırım Tatarlarının önceki mekanları olmasına rağmen askeri birliklerin bulunduğu bölgelerde, ya da yalıboyu sayfiye bölgesinde yer tahsisi yapılmamış ve Kırım Tatarlarının bu yerlerden uzak tutulması istenmiştir. Bu şehirlerde binlerce insan ev ya da arsa almak için sıra beklemektedir.[58]

Bazı Kırım Tatarları, devletten arsa veya ev tahsisi yerine tazminat istemişler ve alacakları tazminatlarla yeni yerleşim birimleri kurma yolunu tercih etmişlerdir.

Sürgünden dönenlerin %90'ı geldikleri cumhuriyetlerdeki mal varlıklarını dönmeden önce satmışlardır. Ancak bu birikimleri enflasyonist süreç önünde erimiştir.

Birçok Kırım Tatarı, enflasyonun, bütün yaşamları boyunca biriktirdikleri tasarruflarını yiyip bitirmesinden şikayetçidir.

[57] "Return of Deported People", *Forced Migration Monitor*, Sept. 94, p.17.

[58] Nail Aytar, "Kırım Tatarlarının Kırım'daki Son Durumu", *Emel*, Sayı 209, Temmuz-Ağustos 1995, s.2.

Hem parasal yetersizlik hem de devlet yardımının olmaması ev inşaatlarının bitmemesinin ana nedenlerini oluşturmaktadır.

Hükümet istatistiklerine göre 20.000 Kırım Tatar ailesi, kendi evlerinin inşasına başlamış, fakat devlet yardımı olmaksızın inşaatlarını bitirememişlerdir. Özellikle inşaat malzemesi konusunda hükümet organlarının defalarca yardım sözü vermesine rağmen yardım ya hiç ulaşmamış, ya da dağıtımda aksaklıklar çıkmıştır. Dönenlerin önemli bir kısmı geçici çadırlarda, tek odalı evlerde veya kabinlerde yaşarken, hükümet tarafından yıkım tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır.

Hükümet organları, Kırım Tatarlarının su, elektrik, kanalizasyon, doğal gaz gibi temel alt yapı ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda yaptıkları başvurulara kayıtsız kalmaktadır. Birçok yerleşim biriminde Slav kökenli sakinlere temel hizmetler götürülürken aynı mahallede yaşayan Kırım Tatarlarına bu hizmetlerinin verilmemesi yaygın bir uygulamadır.[59]

d- İş ve İşsizlik Sorunu

Kırım Tatarları profesyonel iş başvurularında ayrıma tabi tutulmaktadır. Günümüzde sürgünden dönenlerin %51'i (yaklaşık 35.000 kişi) Slav nüfusun ise %24'ü işsizdir. Çalışan Kırım Tatarlarının %39'u tam gün mesaiye tabidir.[60]

Sonuç

Sayıları çeyrek milyondan fazla Kırım Tatarı şu anda tarihi vatanları olan Kırım'a yerleşme fırsatını bulmuşlardır. Ancak bu eski SSCB'deki bütün Kırım Tatar nüfusunu kapsamamaktadır. Belki bir 200-300 bin Kırım Tatarı da vatanlarına dönme hayaliyle yaşamaktadırlar. Fakat Kırım'a dönmüş olanların dahi bu ata topraklarında huzur, istikrar, güven ve mutluluğu buldukları söylenemez. Büyük bir kısmı Ukrayna vatandaşlığına geçememiştir. Dolayısıyla Ukrayna vatandaşlığının doğal haklarından yoksundurlar. Buna ek olarak Ukrayna'nın da ana sorunlarından biri olan işsizlik, enflasyon gibi ekonomik sıkıntılarla karşı karşı-

[59] Suat Kınıklıoğlu, *a.g.m.*, s.4.
[60] Suat Kınıklıoğlu, *a.g.m.*, s.5

yadırlar. Ayrıca kendi milli ve kültürel kimliklerini yaşatma ve siyasi olarak tanınma sorunlarını çözememiş bulunuyorlar.

Bütün bu gayri müsbet görüntülere rağmen sürgün esnasında ve sürgün sonrası vatana dönme sürecinde gösterdikleri direnci Kırım'da da göstermektedirler. Kırım Tatarlarının bu mücadeleci özelliği de onların geleceği için müsbet bir husustur. Diğer bir ifade ile hayatın çeşitli badirelerinden geçmiş olan Kırım Tatarları eninde sonunda Kırım'da temel atacak ve burada hayatiyetlerini sürdüreceklerdir.

1990'larda sürgün yerlerinden Kırım'a dönmeye başlayan Kırım Tatarları artık Ukrayna için gerçek fenomene dönüştüler. Her ne kadar bugün tam anlamda temsil edilmiyor ve bir hayli sosyal, kültürel, ekonomik sorunları çözülmemişse de soydaşlık bağları ve Türkiye'nin siyasi menfaatleri nedeniyle Kırım Tatarlarının, Ukrayna-Türkiye ilişkilerinde oldukça mühim bir faktöre dönüşmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Kırım'a son yaptığı ziyaret esnasında bu hususu vurgulamış ve birtakım yardım vaadlerinde bulunmuştur. Bu vaadlerin gerçekleşmesi halinde kendilerini daha kısa zamanda toparlamalarına katkısı olacaktır. Bu gelişmenin farkında olan Kiev de şüphesiz Kırım Tatarlarına olan tutumlarını yeniden gözden geçirme ve Kırım'daki çoğunluk Ruslara karşı onları bir koz olarak kullanma politikasını uygulayacaktır. Kırım Tatarlarının işte bu global siyasi ilişkilerde kendi menfaatlerine uygun gelenini akıllıca seçme kabiliyetini göstermeleri, Kırım Tatar varlığının bu coğrafyada daha rahat yaşamasına neden olacaktır.

TÜRK CUMHURİYETLERİ, PETROL BORU HATLARI VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERE RUSLARIN BAKIŞI[*]

ALİYEV'DEN HEDİYELER[**]

Vadim Dubnov

oskova ve Bakü'nün birbiriyle birçok birikmiş sorunları vardır. Fakat bu konuda çözümler hazırlanmamıştır. Rusya tarafından Azerbaycanlı Aliyev düşmanlarının iadesi konusu, bilindiği gibi hususi bir şekilde halledildi. Göründüğü kadarıyla bu seferki görüşmelerde Gabalinskaya Radar İstasyonu'nun statüsü konusu tartışılmadı; Hazar Denizi'nin statüsü de gündeme getirilmedi. Dahası, Rus birliklerinin Ermenistan'a yardım skandalına karışmalarına da temas edilmedi. Bu konular gerekli "arka plan"dan başka birşey değillerdi.

Bu tarihi ziyaret tamamen farklı maksatlar için düzenlenmişti.

... Rusya ile Azerbaycan arasında geniş çerçevcli bir Dostluk Antlaşması zaten beş yıl önce Bakü'de imzalanmıştı. O zaman Bakü'yü Ebulfez Elçibey temsil etmekteydi. Fakat az zaman sonra Elçibey Türkiye ile gerçek kardeşliği, Moskova ile ilan edilmiş olan "sonsuz" dostluğa tercih etti. İktisadi konulardaki ve hepsinden önce petrol alanındaki bütünleşmeyc gelince, Elçibey gözle-

---

[*] Bu başlık altında Türkiye'nin petrol boru hatları politikası, özellikle Bakü-Ceyhan güzergâhındaki gelişmeler karşısında bazı Rus yazarlarının ve Rusya'nın sesi radyosunun yorumlarından seçtiklerimizi alıyoruz. T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Dış Basın ve Türkiye bülteninden seçtiğimiz yazıların bülten numarasını ve tarihini veriyoruz.

[**] *New Times*, (Moskova), September 1997; s.42-43. "Gifts From Aliyev" adlı makale, kısmen, editör tarafından çevrilerek buraya alınmıştır.

rini Batı'ya döndürerek, gerçek çıkarının British Petroleum'dan yana olduğunu gösterdi.

"Sıradan biri" olan Suret Hüseyinov (gerçekten sıradan, çünkü, Suret'in kendisinin yokluğunda dünya, diğer bir yarbay veya binbaşının ismini öğrenebilmiştir) jeopolitik dengeyi yeniden kurmuştur. Fakat zaman geçti. Aliyev, Uluslararası Konsorsiyum ile başka bir anlaşma yaptı (Azerbaycanlı uzmanlar Elçibey tarafından imzalanmış olan ve aslında ticari bir avantajı olmayan önceki anlaşmanın Azerbaycan için yeni başkanın büyük bir yaygara ile imzaladığından daha kârlı ve faydalı olduğuna inanırlar). Yıllar geçti. Aliyev; Türkiye, Gürcistan, Kazakistan ve ABD'ye resmi ziyaretlerde bulundu. Bunların hepsi güzeldi. Fakat Ukrayna'ya da gitti! O, BDT'nin genişlemesi karşısında ortaya çıkan yeni jeopolitik gerçekleri dikkate alan ilk liderdi ve bu kişi sürekli olarak hiç durmayan Nazarbayev veya Kuchma değildi. Ve Rusya düzenli bir şekilde Kafkaslar'daki mevkilerinden feragat ediyordu. Aliyev; Moskova'da sadece BDT liderlerinin toplantılarına katılmak için göründü. Rutin, fakat aslında gerekli olmayan bir görevi ifa etmek üzere şartların zorladığı bir hava içerisindeydi.

Rusya'ya resmi bir ziyaretin zamanı henüz gelmemişti.

Çünkü para, ülkenin (Azerbaycan'ın) hazinesine akıyordu. Azerbaycan ekonomisindeki toplam yatırımlar içerisinde yabancı payı yüzde 87 idi. Rusya için bu rakam yüzde 16 ve Ukrayna için yüzde 3 idi. Bu tabii ki sadece bir ayrıntıyı belirtmektir. Bu ayrıntıların ziyaretin hedefi ve zamanı ile doğrudan ilgisi vardır.

Açıkça konuşmak gerekirse, bunlar yatırım değildi fakat petrol işinde yer almak için verilen primlerdi. Bütün bu petrol zenginliğinin ortasında açık bir sekte meydana gelir.

Başlıca petrol alanları halihazırda paylaşılmıştır ve yakın gelecekte yeni primler yoktur. Gerçekte petrol üretimi için tek bir sent konulmamıştı. "Asrın sözleşmesi"nin altında, petrol 1996 sonundan itibaren akınaya başlar hale geldi. Hiçbir şey olmadı. Diğer tarih Ağustos 1997'dir, fakat 1996 sonundan beri uzmanları bunaltan sorular ve şüpheler azalmadı.

Batı'nın Azerbaycan'daki faaliyetlerinin de bir jeopolitik uygunluk ve itibar sınırları vardır. Ve bu sınırlar şu anda dahi aşıl-

mış durumdadır. Bakü'nün İran'la karmaşık ilişkileri vardır; Azerbaycan'ın kardeş Türkiye ile ortak sınırları yoktur (Nahcivan istisnası ile). Ve İstanbul'la ilişkileri problemsiz değil.

Hayır, herşey bu kadar basit değil: Bakü'nün Rusya'dan tam bağımsızlığının "başarılı olmadığı" ihtimali vardır ve şimdi yüzünü tekrar Moskova'ya dönme zamanıdır. Fakat durum daha da basittir: Bakü, en azından Aliyev zamanında daha gerçekçi olmuştur. Başka herhangi bir kimseden daha fazla Moskova'nın yollarına ve usullerine gayet aşina olan Aliyev, Karabağ'daki geçici sessizliğin sebebinin ve Lezgistan'daki manevraların ne demek olduğunun farkına varır. Ve bütün bunlardan başka ülkesinin Rusya ile bağlantılı olan petro-kimya endüstrisinin tuhaflıklarını görür. Fakat, Aliyev için Rusya'ya tekrar yönelmeden önce bir zemin oluşturmak gerekli idi.

Bakü İhtiyatlı Ekonomi biliminin gerçekleri açısından bakınca, Bakü-Gürcistan'ın Supsa limanı-Ukrayna güzergâhı, biraz dikkatli bakıldığında, inandırıcı bir intiba bırakmaz. Gürcistan-Ukrayna Karadeniz projesinin normal kapasitesi, Ukrayna'nın Macaristan ve Romanya'da biten "Druzhba" boru hattı bağlantıları gerçeğini bir tarafa bırakalım, yıllık 50 milyon ton petrolü aşmaz. Fakat bu durum Rusya'nın, belirli bir ekonomik maliyeti ile gerçekleşmiş olan enerji taşıyıcıları ile doğrudan Ukrayna'ya arz edilen, hatta Ukrayna'nın yalnız olmadığı tekel hakkından mahrum kalması demek değil midir? Biz Bakü rejiminin, siyasi ve yarısiyasi entrikalarda para harcama sözkonusu olduğunda gerçek Doğulu cömertliğini de biliyoruz.

Şu husus rahatlıkla söylenebilir ki, Bakü, Ermenistan'a adı çıkmış olan Rus askeri yardımlarından, bazı Moskova medya kaynakları ve Rukhlin'in şu anda meşhur olan beyanatı vasıtasıyla haberdar olmuştur. Bizim (sadece bizim değil) sahip olduğumuz istihbarata göre, "haberdar olma süreci" bir parça farklı idi: Rokhlin ve Rus medyası bu bilgiye Bakü'nün yardımı ile sahip olmuş. Fakat onlar bu konuda, söylenen yardımların başlamasından ancak iki veya üç yıl sonra haberdar oldular. Bu durum Bakü'nün onlar hakkında daha önce herhangi birşey bilmediğine delalet etmez mi? Bugün bazı kişilerin itiraf ettikleri gibi, bu durum orada çok erken safhada bilinmekteydi. Ancak 1994'te Konsorsiyum ile anlaşmalar imzalandı ve bu tarih mermilerin hedefi-

nin Bakü ve Tiflis olduğunu dünyaya bildirmek için en uygun zaman değildi.

Bütün bunlar ancak şimdi, 1997'de bütün çıplaklığı ile ortaya çıkmıştır. Çeçenistan'daki savaştan sonra. "Biz Rusya'ya karşı savaşan militanlara yardım etmedik" diyen Aliyev bütün bu tür iddiaları sert bir şekilde reddetmekte, fakat Azerbaycan Milli İstiklal Partisi Başkanı İtibar Memedov'un yaptığı aksi istikametteki ifşaatları da kabullenınemiş değil. Aliyev'in Moskova ziyaretinden kısa bir müddet önce, Aslan Maşadov Bakü'de göründü. Aliyev'in sözlerine göre, öyle beklenmedik bir şekilde göründü ki onu kabul etmeyi yüksek seviyede reddetmedi ve taraflar karşılıklı olarak anlaşmış oldular. "Karşılıklı olarak anlaşmış olma"nın aynı zamanda Maşadov'un Kafkaslar'daki ortak konuların Kafkaslar'ın kendi araç ve güçleriyle çözülmesi gerektiği şeklindeki beyanıyla da ilgili olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Ve aynı zamanda... Moskova, Bakü ve Tiflis'teki temas ve görüşmelerde yer alan Çeçen politikacılar, tartışmanın sıcaklığı içerisinde bunu doğruladılar; Azerbaycan savaş esnasında kendilerine kesinlikle yardım etti, fakat şimdi Aliyev "korkmaktadır"... "Fakat hangi konuda" "Birkaç gün sonra anlayacaksınız..."

"Birkaç gün sonra" Movladi Udugov, Azerbaycan, Rusya ve Çeçenistan arasındaki petrol boru hattı inşası konusunda üçlü bir anlaşmaya varmak teklifi ile Moskova'ya geldi. İçkerya için bundan daha iyi bir sembol düşünülebilir mi? Bazı haberlere göre, Udugov'a Moskova'da şu kaçamak cevap verilmiştir: Kabul, şu anda bir yolu bulunur, fakat Azerbaycan.. Fakat, Rusya ile petrol taşıması konusunda bir anlaşma imzalamış olan Azerbaycan, İçkerya'nın pozisyonundan haberdar değildir. Nihayet, devletler arasında değil de Azerbaycan'ın Devlet Petrol Şirketi, Transneft ve Çeçen Yuzhnaya (Güney) Petrol Şirketi arasındaki ticari bir üçlü anlaşma gerçekleşmek üzeredir.

Sizin güzergâhınız, bizim güzergâhımız

Bu arada Moskova da Bakü'den gelecek misafirini karşılamaya da hazırlanıyordu. BDT'nin 1997 siyasi yılı Moskova'da bir zirve ile başladı. Taraflar Moskova'ya, kapalı olmayan ifadelerle, Moskova'nın tek başına üstünlük zamanının geçtiğini ima ettiler. Rusya bunları kabul ve ikrar eder. Bu kabul, Moskova'nın ba-

har-yaz dönemindeki dış politikasının öyle karışık olmadığı gerçeği altında bozgun olarak iz bırakabilir. Rusya bir dereceye kadar tuzaktan sıyrılıyor. Kendisi için kurulan bu tuzak, uzun bir süreden beri NATO'nun doğuya doğru genişlemesiyle bağlantılıydı. Yeltsin nihayet Ukrayna'ya gidiyor ve Moldova-Trans-Dniester Antlaşması Moskova'da imzalanıyor. Bu antlaşmada Tiraspol, Moldova'nın toprak bütünlüğü konusundaki sözlerine imzasını eklemektedir. Bu bir emsaldir.

Ve nihayet, Rusya açıkça, belki gereğinden çok fazla açıkça, Kafkaslar'daki hedeflerinin tedricen değişmekte olduğunu göstermektedir. Ve yapılmak üzere olan başka bir şey var. Kazakistan ve Ukrayna tarafından, Moskova'yı daha da uzaklaştırmak için uyguladıkları, Rusya'nın karşı karşıya bulunduğu manevralara, Gürcistan ve büyük çıkarları sebebiyle Bakü de aktif bir şekilde katılıyorlar mı? Şu durum "tamamen bir rastlantı" olarak görülmektedir ki, Aliyev'in Moskova ziyareti günlerinde, Berezovskyi ve Baturin önderliğindeki büyük bir heyet Gürcistan'a geldi. Ve sızan tuhaf haberlere göre Bakü'den Supsa ve Sukhumi yoluyla Novorossisk'e diğer bir petrol taşıma güzergâhı ortaya çıkiyor. Çeçenistan devre dışı bırakılıyor ve hatta Türkiye'nin, Moskova'nın son derece nefret ettiği Bakü-Ceyhan projesine de bir alternatif olmaktadır. Bu hattın avantajları ve Ceyhan'ın bu proje karşısında ne yapması gerektiği bilinmemektedir. Fakat Bakü, planlı bir şekilde şunu göstermiştir: Birincisi "sizin Gürcistan'la dostluğunuz ve sizin 'kuzey güzergâhınız' aslında bizim de Gürcistan'la dostluğumuz ve bizim 'güzergâhımız'dır. Ve ikinci olarak bugün bizim için en önemli husus Abhazya problemini çözmektir ve Karabağ'la bağlantılı olan konuları kendi usulünüze göre bundan ayrı tutarsınız. Sonuç itibariyle, bölgeden silahları geri çekmeyeceğiz."

Bir Devrin Sonu

Gürcistan'daki "hantal beyanat"ın işleme sürecinin kapanmak üzere olduğu görülmektedir. Bir dönemin sonu geliyor. Ve Rus yörüngesindeki evvelki kardeş cumhuriyetleri kontrolü altında tutmak için gerçekleştirilen uzatılmış karışıklıkların artık yürümediği bunun delili oluyor. Bu durum ilk defa Gürcistan'da belirginleşmeye başladı. Şu anda, yiyecek konusunda Gürcistan'la

işbirliği yapmamak için, Dışişleri Bakanı Primakov'a diğer konuları teklif etmenin zamanı geldi. Bu sırada, Dışişleri Bakanı'na Karabağ konusunda bir haber geldi.

Görünen o ki, burada (yani Karabağ'da) imkân dahilinde herhangi bir değişiklik yapmamak için büyük teşvikler de vardır. Karabağ'da tam bir huzur ve barış, Ermenistan ve Başkan Aliyev'in memleketi olan Nahcivan yoluyla, Türkiye'ye yukarıda zikredilen Ceyhan'a uzanan petrol boru hattının hemen inşaatına başlanmasının işareti olacaktır. Bu her halükârda uygun bir güzergâhtır. Fakat Rusya.

Fakat burada da tercihin yapılmasının zamanı gelmiştir: petrol mü yoksa gerçek jeopolitik mi? Cevap bellidir: petrolün ne zaman akınaya başlayacağı henüz bilinmemektedir fakat Kafkaslar şu anda yavaş yavaş Rusya'nın hizmetlerini reddediyorlar.

Ve göründüğü kadarıyla Bakü, bu gerçeğin Moskova tarafından açıkça görüleceği zamanı biraz sabırla bekledi. Şimdi resmi bir ziyaret için zaman geldi. Ve Bakü Rusya için birkaç tane de hediye hazırladı.

Söylentiye göre, diğer Hazar varlıklarına, Kyapaz adlı petrol bölgesine ilaveten hediye, LUKoil'a sunulmaktadır. Fakat söylenti daha da uzamaktadır, ve şanslı Rus petrol şirketlerinin listesi LUKoil ile sınırlı değildir. Hazar'ın yüzey kısımları da YUKOS ve Sidanko tarafından kendileri için keşfedilmiş durumda. Onlar petrolün akmasının başlamasını bekliyorlar.

BORU HATTI POLİTİKASI*

Sergei Ivanov - Vakhtang Shelia

Temel "jeopolitik unsurların" -ABD, Japonya ve Avrupa'nın- eski Sovyet cumhuriyetlerinin doğal kaynakları konusundaki çıkarı, birliğin dağılmasından beri artmaktadır. Bunlar içerisinde en değerli olan petrol ve doğal gaz, daha önce sadece Rusya vasıtasıyla dağıtılabilmekte veya nakledilebilmekteydi. Şimdi bu Rus "doğal tekeli"nin sonunun geldiği görülmektedir. Kafkas ötesinde, Karşılıklı ekonomik (petrol) ve siyasi (Rusya, BDT ve NATO karşısındaki ortak durum) çıkarlara dayanan bir Gürcistan ve Azerbaycan ittifakı kurulmuş durumdadır. Bu "birlik", muhtemelen Moskova'dan uzak olan büyük bir blok için kuvvetli bir zemin oluşturabilir.

Bugün BDT harfleri, gazete sayfalarında çok çok az bir sıklıkla görülmektedir. Ve bu durum artık tesadüfi şartların sonucu olmaktan çok normal bir hale gelmiştir. Topluluğun resmi işleri kısmen felç olmak üzeredir ve bunu kuran devletler şimdi yeni ittifaklar aramakla meşguldürler. Eski Sovyet sisteminden kaynaklanan derinleşen uzlaşmazlıkları ve üye ülkelerin Rusya'ya yönelik iddiaları son Moskova zirvesinden önce çok tartışıldı. Bugün bu ülkeler lafla tenkit etmek yerine somut adımları tercih etmektedirler. Ve böyle yaparak, topluluk uzlaşmaları ve anlaşmaları altındaki taahhütlerden daha serbest bir tavır göstermektedirler. Son zamanlara kadar öncelikler gizli tutuldu ve "yenilenmiş" bir çıkarlar kavramı ile bunun somut ifadesi herşeyi açıkça gözlerönüne sermiş durumdadır.

Bu arada, Topluluğun savunucusu olan Bakan Aman Tuleyev, büro işleri ve diğer görevleri sebebiyle istifa etti. Görünen o ki, onun savunduğu fikirler ve aslında çok açık bir gerçek olarak

* *New Times*, (Moskova), September 1997; s.44-45. "Pipeline Policy" adlı makale, kısmen, editör tarafından çevrilerek buraya alınmıştır.

BDT'nin varlığı, Rus hükümeti tarafından artık sona ermiş muamelesi görüyor.

Kafkas Ötesinin "Köşe Taşı"

Klasik yapıda "köşe taşı" kavramı vardır: bir kemerin inşasında usta, bütün yapıyı birbirine bağlayan orta taşı koyarak işi bitirir. Gürcistan ve Azerbaycan arasında yeni doğmuş olan ittifak jeostratejik bir köşe taşına benzetilebilir. Bunun kuruluşu nihayet, Edward Şevardnadze'nin geçen Şubat ayında Bakü'ye yapmış olduğu ziyarette şekillendi: Her konuda elliden fazla belge, halihazırda iki ülkenin ilişkilerinin çift taraflı sözleşmeye dayalı yasal tabanını oluşturmaktadır. Bu ittifakın oluşmasını iki faktör gerçekleştirdi. Birincisi, her iki ülkenin bölgesel anlaşmazlıklar da dahil karşılaşmış oldukları problemleri çözme yolundaki ihtiyaç ve niyet. İkincisi, hem Tiflis hem de Bakü'nün Kafkas ötesinde yapıcı olarak görmedikleri Rus etkisini azaltına arzusu.

Bu ortaklığın temelini, herşeyin ötesinde haberleşme, ulaşım ve enerji üretimi alanlarında ekonomik birleşme planları oluşturmaktadır. Kafkas ötesinde, demiryolu, karayolu ve feribot ile ulaşım koridoru halihazırda şekillenmiş durumdadır. Görüşmelerdeki en başta gelen konu alternatif Rus güzergâhını "dengelemek" için, her iki ülkenin topraklarından geçen, boru hattının inşasıdır. Üstelik, Azerbaycan ve Gürcistan'ın enerji geliştirme programları da bu fikirle birleştirilmiştir: Onların petrol boru hatları, sadece Azeri petrolünü değil fakat aynı zamanda Kazak petrolü ve uzun dönemde Türkmen doğal gazını da taşıyacak şekilde planlanmıştır. Bu planların uygulamaya geçirilmesi, bölgenin jeopolitik yapısında ve Rusya'nın çıkarları açısından son derece olumsuz olan bir takım değişikliklere sebep olacak gibi görünmektedir.

Hazar Kaynaklarının Sırları

Hazar deniz yatağı ve Orta Asya geniş bir doğal hazine durumundadır. Öyleki, uzmanlar tarafından buralardaki sadece petrol rezervlerinin, 5 ile 20 milyar ton civarında olduğu tahmin edilmektedir. Jeologlar tarafından ileri sürülen görüşlerden birine göre, yerin derin iç kısımlarında şekli karmaşık olan, bir tek muazzam bir havza bulunmaktadır. Bu havzanın bir ucu İran

Körfezi ile sınırlı olup ve diğer ucu Tyumen bölgesi'ndedir. Fakat bunun, Hazar'ın altında yer etmiş olan orta noktası doğal gaz ve petrol üreticileri için en umut verici kısımdır. Bu durum, Hazar Denizi'nin statüsü hakkındaki tartışmaların niçin bu kadar uzatıldığının da muhtemelen sebebi durumundadır.

Sadece Azerbaycan'ın projeleri çerçevesinde planlanan üretim yıllık 40 milyon tondur (karşılaştırmak için bilgi: cumhuriyetin kendi petrol ihtiyacı 9 milyon tonu geçmez). Kazakistan, en büyük petrol bölgesi Tengiz ile, Azerbaycan'dan dışarıya doğru benzer bir şekilde petrol akışını temin edebilecektir. "Erken petrol"ün Bakü-Poti boru hattı yoluyla akmaya başlaması burada ortak çıkarın eksenini oluşturmaktadır. Şevardnadze ve Aliyev, "büyük petrol"ün de bu boru hattından taşınacağını ümit etmektedirler. Konu, Avrasya petrol köprüsünün diğer belli başlı patronları ile (bütün bunların ötesinde, aslında ittifakta üçüncü taraf olan Türkiye ile) en üst seviyede halledilmiş durumdadır. Haydar Aliyev, Rus (Çeçen gerginliği ile henüz güvenli ve çalışabilir olmayan) boru hattına karşı Azerbaycan'ın bu güzergâhı tercih ettiğini ve devam eden sıkıntılar yüzünden daha fazla bekleyemeyeceğini söylediği zaman herşeyi açıkça ortaya koymuştur. Çeçenistan ile barış anlaşmasının sonuçlandığı şeklinde Moskova'nın cevabı acele bir şekilde geldi, fakat muhtemelen bu çok geç olmuştu. Gürcistan-Azerbaycan petrol boru hattı projesine halihazırda destek projeler eklenmiştir. Öyle ki, bu ülkelerin enerji sistemlerinin Türkiye ile birleştirilmesi projesi yakında tamamlanmaktadır. Gürcistan ve Ukrayna tarafından kurulmuş olan Poti-Ilyichevsk feribot hattı, bu yılın sonunda faaliyete geçmek üzeredir. Yük ve yolcu taşımacılığının (feribot ve demiryolu ile), Bakü-Tiflis-Poti-Odesa-Kiev güzergâhı boyunca birleştirilmesi konusu incelenmektedir. Tarafların yakıt taşımasını da aynı proje altında gerçekleştirecekleri konusu artık problem değildir.

Kafkas ötesi koridorun oluşturulması, Orta Asya ülkeleri açısından, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kendilerinin yer aldıkları bölgelerdeki ulaşım çıkmazından kurtulmaları için bir çare oluşturabilir. Şimdiye kadar onlar bütün ihracatlarını Rusya yoluyla yapmak zorundaydılar, fakat geçiş için yaptıkları ödemenin fahiş olduğuna inanmaktadırlar. Üstelik, bu ülkelerin hırslı liderleri bağımsızlıkları konusunda endişe etmektedirler ve

Moskova'nın herhangi bir durumda "hayat damarlarını" keseceğine inanmaktadırlar. Bir yol arayışı, onları gerçekten ümitsiz projeleri düşünüp bulmalarını sağlamıştır. Öyle ki, Kazakistan en doğuda, Himalayalar ve Tibet'in karşısında, Çin ve Pasifik'e doğru bir petrol boru hattı inşasını tasarladı. Aşkabat, şu anda bitmek tükenmek bilmeyen korkunç savaşlar içerisinde çalkalanmakta olan Afganistan yoluyla Pakistan'a doğru gaz taşıyan bir kıtaötesi boru hattı üzerinde hâlen düşünmektedir. Fakat Kafkas ötesi güzergâhın açılmasıyla Orta Asya'dan yakıt taşınmasıyla bağlantılı olan problemler gerçek bir çözüm imkanına kavuşacaktır.

Taşkent, yeni güzergâhın faydasını derhal anlamıştır. Geçen yıl Başkan İslam Kerimov, Özbek pamuğunun, Bakü ile aynı güzergâhtan batıya taşınması konusunda anlaşmaya vardı. Özbekistan gerekli altyapının kurulmasını üstlendi. Bir deneme pamuk taşıması, şu anda bu güzergâhı geçmiş durumdadır. Özbekistan'ın ihraç ettiği bütün "beyaz altın"ın (yıllık yaklaşık 800 bin ton) bir müddet sonra bu güzergâh üzerinden gideceği beklenebilir.

Dünyadaki doğal gaz rezervleri açısından ikinci sırada yer alan Türkmenistan, Kafkas ötesi koridor üzerinde hesaplar yapmaktadır. Tarafsızlık (bölgedeki diğer ülkelerden ayrı olarak) mantığına uyarak, Aşkabat sürekli akan bir doğal gaz ulaşımını temin etmeyi hedeflemektedir. Bununla bağlantılı olan problemler Mayıs ortasında, Orta Doğu ve Orta Asya'dan on ülkenin liderlerinin yer aldığı bir konferansta incelendi. Türkmenistan'ın başkentinde toplanan bu ülkeler Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (ECO) üyeleriydiler. Bu ülkeler özellikle doğal gaz nakli için boru hatları planlarını tartıştılar: Bunlardan biri, Türkmenistan doğal gazını İran ve Türkiye yoluyla Avrupa'ya taşımaktaydı, diğeri ise Afganistan ve Pakistan yoluyla Güney Asya'ya ulaşmaktaydı.

Gerçek şu ki, yukarıdaki projelerin uygulanmasında farklı siyasi veya doğal problemler sözkonusudur (yani, Batı'nın İslamcı İran'a karşı olan düşmanlığı veya Afganistan'da Taliban hareketi çevresinde şiddetlenen öfke). Hazar'ın altından doğrudan Azerbaycan'a ulaşacak olan boru hattı ile bütün bu problemler hiçbir zaman çözülemeyecektir. Aynı zamanda bir İran planı vardır,

İran Körfezi'ne kadar uzanan bir boru hattı. Kazakistan'a gelince, herşey Nursultan Nazarbayev ile Haydar Aliyev arasında halledilmiş durumda. 10 Haziran'da Almatı'da imzalanmış olan belgelerden oluşan hacimli paketin içerisinde duran, Kazak Aktav limanından Bakü'ye petrol taşıyan boru hattı ile ilgili bir not, en büyük karışıklığa sebep oldu.

"Boru Hattı" Ekonomisini Sürdüren Politika

"Siyah", "beyaz" ve "mavi" altın akışı, herhangi bir istikamette, fakat Rusya'nın çıkarlarına olarak "yeniden düzenlenmiş" durumdadır. Bu süreç devam ettiği müddetçe, çok geçmeden Rusya ekonomisinde meydana gelecek muazzam kayıpları herkes tahmin edebilir. Boru hatları ve diğer hayati ulaşım kanalları yüzünden karşı karşıya gelmiş ve ortak çıkarlar tarafından motive edilmiş olan devletler kaçınılmaz olarak politik ve yasal şekilde kendi toplumlarını şekillendirmek düşüncesi safhasına gelmelidirler. Bundan dolayı aslında bir gerçek var ki Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna, Özbekistan ve Moldova gibi muhtemelen diğer Orta Asya devletlerini içine alan bir blok oluşturma düşüncesindedirler. Bu blok öncelikle petrol ve doğal gaza (bunların ve diğer ihraç edilebilecek kaynakların taşınmasına), ikinci olarak, bu ülkelerin karşı karşıya bulunduğu bölgesel etnik konuların ve anlaşmazlıkların halledilmesi için gereken yöntemlerin oluşturulmasına ve nihayet bu ülkelerin Rusya ile aralarındaki mesafelerin açılmasına dayanacaktır.

Eğer bu eğilim gelişirse, bu gruptaki devletlerin bundan sonraki adımları, üye ülkelerin çıkarlarıyla (karışıklıkların halledilmesi, barışın yerleşmesi, çevre koruması gibi) ilgili ortak çalışan organların oluşturulması olacaktır. Bundan sonra, çok taraflı bir zirve ve bu zirve kararlarının özüne dayanan, "Hazar-Kara Deniz ittifakı" denilebilecek bir resmi bildiri beklenmektedir. BDT'ye gelince, ittifakın üyesi olabilecek ülkelerin liderleri, bunun değerlendirmesini yapacak kadar toplulukla olan bağlarının kuvvetli olmadığı konusunda birleşmiş durumdadırlar. Bu liderlerin çoğu BDT'ye, Moskova'nın, el yordamıyla, ağır ağır yürütmeye çalıştığı, hantal ve etkin olmayan bir kuruluş olarak bakmaktadırlar. Bu yüzden, bölgesel güvenlik, ülkelerin işbirliği, siyasi ve ekonomik krizler ve bunların halledilmesi gibi herhangi bir ciddi

problemle karşılaştığında bunu çözme kabiliyeti olmayan bir kurum olarak BDT'yi gözden çıkarmış durumdalar. Üstelik başkanların bazıları, NATO'nun doğuya doğru genişleme hedeflerine karşı, bu konuda da Rusya'nın tutumunun yine aksine olarak herhangi bir itirazda bulunmamışlardır.

Peki, bu şartlar altında Rusya ne yapabilir? Aleyhine olan süreçten kendisini ayrı tutması biraz akılsızlık olur; bu durumda herşey kötüden daha kötüye doğru gitmeye başlayacaktır. Daima "haklı olmak" şeklinde bir uygulamaya devam etmenin ve her fırsatta münhasıran "güçlü ordu" iddialarına başvurmanın artık bir mantığı olmayacaktır. Çünkü Rusya, bugüne kadar bölgede, bir nevi "nüfuz" araçları olarak askeri kuvvetler, sınır birlikleri ve askeri yardımları kullanmıştır. Birkaç istisna ile (Ermenistan, Tacikistan v.b., boru hattından mahrum kalan ülkeler), bu durum Kafkas ötesi ile Orta Asya'da Rusya'ya güvensizliğe ve üstü kapalı ifadelerle öfkeye yol açtı. Rusya hâlâ bu ülkeleri hesaba katmaktadır (belirli bir güvenlik garantisi veren nükleer güç ile bir ittifak konusunda), fakat onlar, geleceklerini Rusya'sız görüyorlar.

Bundan dolayı, BDT ülkeleriyle karşılıklı çıkar esasına dayanan ekonomik işbirliği Rusya için çok daha fazla verimli olacaktır. Yukarıdaki gelişmeler Rusya'ya karşı düşmanca yapılan hareketler değildir; bunlar daha ziyade kendi çıkarlarıyla ilgilidir. Ve bu yüzden, Rusya'nın çıkarları da yeniden gözden geçirilmeli ve tanımlanmalıdır. Rusya'nın birtakım projelerde hemen yer almasının, sadece kendisi için değil fakat diğer muhtemel taraflar için de ne derece gerekli ve faydalı olabileceği üzerinde kafa yormak son derece önemli bir konudur. Gelişme önlenmemeli, ancak bu gelişmeye katılmalıdır.

İŞİMİZ DUMAN MI?*

Andrey Fedyas

Hazar petrolü ile doğrudan bağlı olan, Rusya dışındaki beş ülkenin dışişleri bakanları, Mart [1998] başlarında İstanbul'da bir toplantı yapmışlardır.

Bakanlar, Hazar petrolünün başlıca bölümünün Rusya'ya uğramaksızın Türkiye üzerinden dünya pazarlarına nakli konusunda kesin kararlarını belirtmişlerdir.

Toplantıya, Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Türkmenistan dışişleri bakanları katılmışlardır.

Toplantıda kabul edilen ortak bildiride, Bakü-Ceyhan güzergâhının en kısa, ekonomik ve güvenlik açılarından da en uygun olduğu belirtilmiştir. "Hazar beşlisi" bölgede üretilecek enerji kaynaklarının Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden nakli için Doğu-Batı koridorunun oluşturulması konusunda da anlaşmaya varmışlardır.

Kazakistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Azimov, Hazar petrolünün dünya pazarlarına sevki için Bakü-Ceyhan güzergâhının başlıca güzergâh olarak kullanılmasının gayet doğal olacağını vurgulamıştır. Sözkonusu toplantının organizatörü olan Türkiye'nin tutumu zaten bellidir. Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı temsilcilerinin, toplantıya Rusya'nın çağrılmaması dolayısıyla "şaşkınlık" belirtmelerine hiç gerek yoktur. Çünkü Türk tarafı, Rus tarafını yatıştırmak için "Rusya'nın toplantıya katılmamasının asla ve asla Hazar petrolünden uzaklaştırıldığı şeklinde algılanmamalıdır" diye belirtmiştir. Türkiye Dışişleri Bakanlığı sözcü yardımcısı Atacanlı, Rusya Başbakanı Viktor Çernomırdin'in geçen Aralık'ta Türkiye'ye yaptığı ziyareti sırasında, Türkiye Başbakanı Mesut Yılmaz'ın söylediği "Türkiye, Hazar petrolünün dünya pazarlarına teslimiyle ilgili projelere Rusya'nın katılmasını memnunlukla karşılıyor" yolundaki sözlerini hatırlat-

* *Eho Planeti*, 13-19 Mart 1998; Bülten No: 51, 19 Mart 1998

mıştır. Belli ki burada İstanbul'daki toplantıda programlanmış projeler sözkonusudur. Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem de, "Umarım ki bu projeler gerçekleşecektir" diye söylemiştir. Diğer yandan Bakan sözlerine devamla, "Bu olaya, iş bitmiştir şeklinde yaklaşmamak gerekiyor" diye konuşmuştur. Fakat buna acaba kim inanacaktır? Türk "Botaş" şirketi, İstanbul toplantısının kapalı oturumunda, bakanlara, Bakü-Ceyhan projesinin fizibilite ve ekolojik raporlarını tanıtmıştır. Yapımı ikibuçuk milyar dolara malolacak boru hattının toplam uzunluğu 1730 km olacaktır. 468 kın'lik kesimi Gürcistan, 1037 kın'lik kesimi ise Türkiye topraklarından geçecektir. Boru hattından her yıl 45-50 milyon ton petrol nakledilecektir. Halen aynı miktar deniz yoluyla Boğazlar'dan geçmektedir. İstanbul toplantısının sonuçlarının yorumlayan İngiliz *Financial Times* gazetesi, sözkonusu boru hattının stratejik açıdan önemini vurgulayarak, bu işte mutlaka Washington'un parmağının bulunduğunu ima etmiştir. Gazeteye göre, ABD yalnızca Bakü-Ceyhan değil, İran'ın Körfez'deki terminallerine uzanacak olan Bakü-Seyhan güzergâhını da destekliyor. *Financial Times* gazetesi, Türkiye'nin olduğu gibi ABD'nin de Moskova'nın da Orta Asya'daki nüfuzunun azalmasını dilediğini ifade ediyor.

HAZAR DENİZİ PETROLÜNÜN TAŞIMA YOLLARININ, BU YILIN SONUNA KADAR BELİRLENMESİ BEKLENİYOR*

Hazar Denizi'ndeki kaynaklardan sağlanan petrolü taşıma yollarının, bu yılın sonlarına kadar kesinlikle belirlenmesi bekleniyor. Petrol taşınmasının muhtemel güzergâhları, Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, Kazakistan ve Türkmenistan dışişleri bakanlarının İstanbul toplantısında görüşüldü.

Rusya'daki politika fonu başkan yardımcısı muhabirimizle yaptığı söyleşide, İstanbul toplantısının sonuçlarına dair fikirlerini açıkladı.

Şimdi bu söyleşiyi veriyoruz.

Soru: İstanbul toplantısı, petrol taşıma güzergâhlarına dair kararın alınacağı günü yaklaştırdı mı?

Cevap: Rusya ve İran'ın katılmadığı İstanbul toplantısı, bence politik nitelik taşıyan propaganda eylemiydi. Toplantının amacı, Bakü-Ceyhan boru hattı projesinin lobisini yapmaktı. İstanbul toplantısına bu proje destek gösterildi. Böyle olduğu halde, petrol naklinin tümüyle bu güzergâhtan yapılacağı kesin söylenemez. Çünkü, Bakü-Ceyhan güzergâhı muhtemel başka güzergâhlara oranla çok daha uygun. Yapımının üç milyar dolara malolacağı tahmin ediliyor. Ama bu harcamaları İstanbul'daki toplantıya katılan ülkeler değil, petrol alışverişi ve nakliyle uğraşan anonim şirketler ödeyecekleri için, petrol naklinin güzergâhına dair kararı kendileri alacak.

Soru: Efendim, Bakü-Ceyhan güzergâhının bir alternatifi var mı?

Cevap: Kuzey güzergâhı olarak bilinen Bakü-Novorossisk güzergâhından erken petrol nakline başlandı. Bakü-Novorossisk boru hattının yapımı 120 milyon dolara maloldu. Bakü güzergâhı olan Bakü-Supsa güzergâhı oldukça kısa. Onarılınası için 240 milyon dolar kadar harcanması planlanan Bakü-Supsa hattıyla petrol, Gürcistan-Supsa limanındaki terminale, oradan da gemi-

* Rusya'nın Sesi Radyosu, 16 Mart 1998; Bülten No: 49, 17 Mart 1998.

lerle Türkiye'ye ulaştırılacak. Bakü-Novorossisk ve Bakü-Supsa boru hatları çalışırsa, anonim şirketlerinin petrol nakli ihtiyaçlar 10 ila 15 yıl içinde tam olarak karşılanmış olacak. Yani satılmas düşünülen petrol tümüyle bir iki boru hattıyla nakledilebilecek Bunun için çok uluslu anonim şirketlerinin, Bakü-Ceyhan boru hattının yapımına üç milyar dolar vermeyi isteyecekleri bence şüphelidir.

Soru: Petrol naklinin güzergâhı seçilirken, tabii ilk önce ekonomik faktörler dikkate alınır. Ekonomik faktörlerden başka ne gibi faktörler hesaba alınır bu durumda?

Cevap: yatırımcılar politik istikrar da dahil, başka etkenleri de şüphesiz önemsiyorlar. Kaydetmek gerekir ki, beş ülkeden dışişleri bakanlarının katıldıkları İstanbul toplantısında, politik istikrar sorunu sözkonusu olmadı. Oysa boru hattı yapımı finansmanını yapacak anonim şirketlerin, Gürcistan'da ve Türkiye'nin Kürt nüfuslu bölgelerinde politik istikrarın olmadığına önem vermeyecekleri sanılmaz.

Soru: Demek ki İstanbul toplantısı, boru hattının güzergâhına dair kesin bir kararın alınacağı günü yaklaştırmadı. Öyle ise bu toplantının amacı neydi?

Cevap: Öyle görülüyor ki, petrol şirketlerinin ve İstanbul toplantısına katılan ülkeler yöneticilerinin stratejileri farklıdır. Hazar Denizi'ndeki petrol kaynaklarının işletilmesine yatırımlar yaparak, kuzey güzergâhından erken petrol nakletmeye başlayan petrol anonim şirketlerinin acelesi yok. İstanbul toplantısına katılan Gürcistan, Azerbaycan ve başka ülkelerin yöneticileri ise, zaman darlığındadırlar. Ekonomi programı ile sosyal programların uygulamaları için para lazım. Petrol satışı ve naklinden sağlanacak gelirin, yalnızca üretim ve nakil tesislerinin hizmete girmesini karşılayacağını tabii anlıyorlar, ama fizibilite çalışmaları ve boru hattının yapımı için gereken altyapıyı oluşturmaya başlayınca, ellerine para geçmeye de başlayacak. Sözün kısası, İstanbul toplantısı petrol naklinin güzergâhı konusunda kesin bir kararın alınabildiği bir forum değildir. Bakü-Ceyhan boru hattı projesinin lobisini yapmayı amaçlayan bir toplantıydı.

TÜRKİYE ALTINCI TÜRK KURULTAYI ÇALIŞMALARINI TAMAMLADI*

Bursa'da Altıncı Türk Kurultayı çalışmalarını tamamladı. Türkiye muhabirimiz şunları bildirdi: Türk kurultayları, 1993'ten başlayarak muntazam bir şekilde düzenleniyor.

Organizatörü, Türk devletleri ve toplulukları dostluk, kardeşlik ve işbirliği vakfıdır. Altıncı Türk Kurultayı'nı Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel açtı.

Kurultay'da onur konukları olarak hazır bulunanlar arasında Devlet Bakanı Ahad Andican, başlıca siyasi parti liderleri, milletvekilleri, büyük üniversitelerin rektörleri vardı.

Altıncı Türk Kurultayı'na her zamankinden daha çok olmak üzere Asya, Avrupa ve Amerika ülkelerinden 700'ü aşkın delege katıldı. Orta Asya'daki Türk devletlerinden, Ukrayna ve Moldova'dan ve Rusya Federasyonu'na dahil Tataristan, Dağıstan, Çuvaş, Karacaçerkez, Başkır ve Kamur cumhuriyetleri gibi Müslüman cumhuriyetlerinden ve Yakutya'dan en kalabalık heyetler geldiler.

Kurultayın çalışmaları, hukuk ve yönetim, kültür, bilim ve teknik, ekonomi ile ticaret, inani ve devletlerarası ilişkiler ile ilgili altı komisyon geçti.

Kabul edilen kapanış bildirgesinde, Türk devletleri ve toplumları arasındaki işbirliğinin genişletilip derinleştirilmesini öngören teklifler yer aldı.

Delegeler, Türk Dünyası Akademisi'nin ve Bilimsel Teknik Araştırmalar Merkezi'nin kurulmasını dilediler.

Altınca Türk Kurultayı'nın organizatörünün, Türk Devleti'nin hükümet kuruluşlarında özel bakanlığın kurulması gerektiğine ilişkin fikri desteklendi.

Tasarlandığına göre özel bakanlık, toplumsal ve politik örgütler ile devlet örgütlerinin Türk devletleri arasındaki çok yön-

* Rusya'nın Sesi Radyosu, 24 Mart 1998, Bülten No: 55, 25 Mart 1998.

lü eylem birliğini sağlamlaştırmaya yönelik eylemlerini koordine edecek.

Şu önemli hususa işaret etmemek elden gelmiyor: Bir kısım heyetin tartışmaları, Rusya düşmanı karakter kazandırmak yeltenişleri, kurultayın delegeleri tarafından reddedildi. Örneğin, Uluslararası İlişki Komisyonu'nda, Hazar petrol ve doğal gazının dünya piyasasına taşınması sorununa büyük ilgi gösterildi.

Ünlü yazar ve politika uzmanı Türkiye Başbakan Danışmanı Yasin Aslan, Kurultayda yaptığı konuşmada bazı ülke çevrelerinin Rusya'yı sözü geçen problemin çözümünden uzaklaştırmak yeltenişlerinin olumsuz sonuçlar verebileceğine işaret etti.

Yasin Aslan'a göre, her bölge ülkesinin ve tüm olarak bölgenin milli çıkarlarının korunması için tüm ilgili tarafların, enerji projelerini uygulamada, hak eşitliği temelinde ortaklık yapmaları şarttır.

TİFLİS VE ANKARA ARASINDAKİ SIKI İLİŞKİLER*

Nodar Blorade

Tiflis ve Ankara arasındaki ilişkiler, ortak ekonomik çıkarlara dayanmaktadır. Derin sosyo-politik krizi aşmış bulunan ve ekonomisini istikrarlaştırmaya çalışan Gürcistan, Türkiye'yi en güvenilir müttefiklerinden birisi olarak görüyor. Gürcistan yetkilileri, Türkiye Başbakanı Mesut Yılmaz'ın resmi ziyaretinin, bunu bir kez daha doğruladığı yolundaki kanaatlerini belirtmişlerdir. Ziyaret sırasında iki taraf, Gürcü toprakları üzerinden Bakü-Ceyhan petrol boru hattının inşaatı ve diğer ekonomik projeleri ele almışlardır.

Ziyaretin sonuçlarını çok iyi olarak nitelendiren Edward Şevardnadze, iki ülke arasındaki işbirliğinin politik, ekonomik ve kültürel alanlarda geliştiğini kaydetmiştir. Ortak çalışmaların başlıca yönleri şu projelerle belirlenmiştir.

İlk aşamada, Tiflis'te varılan anlaşmaya göre, Nisanda Ahalkelek-Tiflis-Bakü demiryolu inşaatı projesiyle ilgili ihale yapılacaktır. Demiryolu, Bakü'nün Gürcistan'ın güney bölgeleriyle bağlantısını sağlayacaktır. İkinci aşamada, Kars-Ahalkelek kesiminin tamamlanmasından sonra bu demiryolu Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında bağlantı sağlayacaktır. Ulaşım stratejisi açısından gayet elverişli olan bu projenin gerçekleşmesi durumunda, hem adı geçen üç ülke hem de ilgili üçüncü ülkeler, örneğin Rusya, Orta Asya ülkeleri ve Kafkasya bölgesi tarafından kullanılabilecektir. Tiflis-Ahalkelek karayolu da rekonstrüksiyondan geçirilecektir. Ayrıca, Türk-Gürcü sınırında, Gümrük altyapısıyla birlikte diğer altyapılara sahip olan yeni bir sınır kapısı açılacaktır.

Taraflar, Batum Havaalanı'nın rekonstrüksiyonu hakkında mutabakat sağlamış olsalar da, bu konudaki hükümetler arası anlaşma, şimdilik hazırlık aşamasındadır.

---

* *Nezavisimaya Gazeta*, 24 Mart 1998; Bülten No: 56, 26 Mart 1998.

Tiflis'te Gürcü-Türk Bankası'nın ve bir Türk Hava yolları şirketinin açılması konusunda mutabakata varılması, tarafların işbirliği sürecini hızlandırmayı dilediklerini kanıtlıyor.

Oysa, petrol boru hattı iki ülkeyi birleştiren ana etken olarak kalmaktadır.

Gürcistan Cumhurbaşkanı'nın, Türkiye Başbakanı Mesut Yılmaz'la yaptığı görüşmeler sırasında, başta Rusya olmak üzere, bölgedeki üçüncü devletlerin çıkarlarının gözönüne alınması gerektiği konusunu ayrıntılı olarak ele almıştır. Edward Şevardnadze, Mesut Yılmaz'ın "Rusya ile işbirliğinin büyük geleceği vardır" diyen Gürcistan Cumhurbaşkanı'nın bu konudaki görüşüne kesin olarak katıldığını açıklamıştır. Cumhurbaşkanı, örneğin Abhazya sorununun çözülmesi halinde Rusya'dan Türkiye'ye en ucuz ulaşım yolu olan demiryolu taşımacılığının devreye girebileceğini vurgulamıştır.

Beş yıl önce Türkiye'nin Gürcistan'a 50 milyon dolar tutarında kredi vermesi, iki ülkenin yakınlaşmasını teşvik etmiştir. O zaman çok büyük ekmek sıkıntısı çeken Gürcistan, bu kredi sayesinde rahatlamıştır. Ancak, iki devletin yakınlaşmasında yalnızca maddi faktörler rol oynamamıştır. Mart 1992'de perişan durumdaki Gürcistan'a dönen Edward Şevardnadze'yi ilk ziyaret eden Türkiye'nin o dönemdeki başbakanı Süleyman Demirel olmuştur. Demirel'in, karşılıklı dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması çağrısıyla Gürcistan'a manevi destek belirtmesi, devletlerarası ilişkilerin ve ekonomik işbirliğinin sağlamlaştırılması için iyi bir temel oluşturmuştur. 30 Temmuz 1992'de Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması'nın imzalanmasıyla, ikili ilişkilerin hukuki temelleri atılmış oldu. O zamandan bu yana Türkiye ile Gürcistan arasında, yirmiden fazla anlaşma imzalanmıştır.

Bugün, Gürcistan'da Türk işadamlarını yatırım yaptığı yüzden fazla ticari ve ekonomik tesis bulunmaktadır.

TÜRKİYE DAHA AKTİF BİR ROL OYNAMAYA BAŞLIYOR*

Nikolay Semihcastny

Nezavisimaya Gazeta, adlı gazetenin 23 Mayıs 1998 tarihli sayısında, Nikolay Semichastny imzasıyla, yukarıdaki başlık altında yayımlanan yazının özet çevirisi aşağıda sunulmuştur:

Yazıda, hazar petrolünün nakli ile ilgili batılı ülkelerin ve Rusya'nın önemli planlarının bulunduğu kaydedilerek, Azerbaycan'ın Kafkasya bölgesindeki rolü üzerinde durulmaktadır. Azerbaycan'da son yıllarda sık sık darbe girişimleri yapılmıştır ve bunun müteşebbisi Türk istihbaratı olmuştur. 1995'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'e karşı yapılan suikastte Türkiye'nin parmağı olmasının yanısıra, Susurluk olayı ve Haydar Aliyev'in oğlu İlham'ın da Türk kumar kralı Topal ile bağlantısı vardır.

Türk tarafı, geçenlerde bu ülkeyi ziyaret eden Haydar Aliyev'in Ankara'da son derece sıcak karşılandığını belirterek, iki ülkenin çok önemli sorunlarla karşı karşıya geldiğini ifade ediyor. Bu sorunlar arasında Ermenistan eski cumhurbaşkanının istifası, Karabağ ihtilafının çözülmemesi, Gürcistan Cumhurbaşkanı'na geçenlerde yapılan suikast girişimi, Bakü-Ceyhan petrol boru hattı projesi, Azerbaycan'daki durum gibi sorunlar yer alıyor.

Azerbaycan'da yakında cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılacaktır. Bu arada, Azerbaycan'ın dünyadaki saygınlığına sözümona "kardeş" ülke olan Türkiye ile ilişkilerine ve Cumhurbaşkanı Aliyev'in ailesinin prestijine zarar verilmiştir. Batı basını, bütün bu gelişmeleri gözönüne alarak, petrol yataklarının bulunduğu bu bölgenin geleceği açısından benzer siyasi ve kriminal oyunların son derece tehlikeli olduğunu belirtiyor.

---

* *Nezavisimaya Gazeta*, 23 Mayıs 1998; Bülten No: 90, 26 Mayıs 1998.

BOĞAZLAR KONUSUNDAKİ TARTIŞMA*

Andrey Stepanov

Birleşmiş Milletler'in himayesi altında çalışan Dünya Denizcilik Örgütü'nün Londra'daki toplantısında, Türkiye ile komşuları arasında sıcak tartışmalar olmuştur. Tartışma nedeni, Türkiye'nin tek taraflı olarak İstanbul Boğazı'ndaki seyrüseferleri yeniden düzenleyen önlemler paketini hazırlamaya niyetli olmasından kaynaklanıyor. Oysa başta Rusya olmak üzere bir takım Karadeniz ülkeleri, bu önlemlerin 1936 tarihli Montreux Anlaşması'na aykırı olduğu kanaatini taşımaktadır.

Boğazlar'dan önceleri yılda en çok 50 bin gemi geçiyordu. Uzmanlara göre, Rusya'nın Novorossisk ve belki de Gürcistan'ın Supsa limanlarına Hazar Denizi havzasında üretilecek sözüm ona "büyük petrol" gelmeye başlayınca, Boğazlar'daki gemi trafiği daha da artacaktır. Bu ise Türkiye'nin endişelerine yol açmaktadır. 1994'te İstanbul yakınında Boğazlar'da petrol tankeri ile kuru yük gemisinin çarpışmasından sonra, Türk makamları, Boğazlar'daki seyrüseferi düzenleme ve İstanbul'un çevresini korumaya yönelik bazı önlemler almışlardır. Bu önlemler Uluslararası Denizcilik Örgütü tarafınca onaylanmıştır. Bir süre sonra ise Türkiye tek taraflı olarak ek önlemler alarak, yeni önlemler paketini hazırlamıştır. Buna itiraz eden Rusya ve Yunanistan, çevrenin korunması gereğini itiraf etmekle birlikte, Boğazlar'daki seyrüseferin Montreux Anlaşması uyarınca düzenlenmesi gereğini vurgulayarak, Boğazlar'daki gemi trafiğinin uluslararası uzmanlarca düzenlenmesini ileri sürmüşlerdir. Fakat Türkiye, Boğazlar'daki egemenliğini yitirmekten korktuğu için buna karşı çıkıyor.

Gözlemciler, bütün bu gelişmelerin "Hazar petrolünün dünya pazarlarına naklinin kontrolü" için yapılan rekabeti yansıttığını belirtiyorlar. Rusya, petrolün kendi toprakları üzerinden geçe-

* *Trud*, 23 Mayıs 1998; Bülten No: 90, 26 Mayıs 1998.

rek Boğazlar'dan batıya taşınmasını istiyor. Bu güzergâh, Bakü'den başlayarak Supsa üzerinden Akdeniz'deki Ceyhan Limanı'na kadar uzanacak boru hattından daha emniyetli ve daha ucuzdur. Ankara ise, güzergâhı seçerken ekonomik gerekçeleri öne sürmekle birlikte, Boğazlar'daki seyrüsefer rejimini tek taraflı olarak daha sıkı yaparak, ekonomik olmayan araçlara başvurmaktadır.

Bu arada, Türk tarafının endişelerinin abartılmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, 1991'den bu yana Boğazlar'dan geçen gemi sayısı önemli derecede azalmıştır. Zira 1991'den önce SSCB bandıralı gemilerin sayısı daha fazlaydı.

Yani sonuçta, Seyrüsefer ve petrol nakli sorunları, uluslararası mevzuata ve tarafların karşılıklı çıkarlarına uygun olarak çözülmelidir.

GÖNÜL DOSTLUKTAN YANADIR*

Sergey Guli

Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin, bugün, güven mektuplarını sunacak olan bir grup yabancı diplomatı kabul edecek. Bu diplomatlar arasında, Türkiye Cumhuriyeti'nin Moskova Büyükelçisi Nabi Şensoy da bulunuyor. Büyükelçi, Kremlin'deki kabul töreni öncesindeki ilk mülakatını Noviye Izvestiya gazetesine vermiştir. Nabi Şensoy, SSCB döneminde, o zamanın liderlerinden Yuri Andropov ve Konstantin Çernenko'nun cenaze törenleri için Moskova'ya gelen Türk resmi heyetlerinde yer almıştır.

Büyükelçiye göre, 15 yıl öncesindeki Moskova ile bugünkü Moskova arasında büyük fark vardır. Nabi Şensoy'un başlıca hedefi, bugün Rus-Türk ilişkilerini güçleştiren başta insanların zihniyetindeki eski zamanlardan kalma bazı hususların ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktır.

Büyükelçi Nabi Şensoy, "Türkiye'nin üst düzey yetkilileri, ülkelerimiz arasında ekonomi, ticaret, enerji, savunma sanayii ve kültür olmak üzere her alandaki ilişkilerin geliştirilmesini arzu etmektedirler. Doğal olarak her zaman olduğu gibi alttan, yani halkla yapılacak temaslardan başlamak gerekiyor. Bu konudaki temaslarımız sürmektedir. Ülkemize, Rusya'dan her yıl bir milyon turist gelmektedir. Bu insanlar ülkemizi tanıyarak, Türklerin yaşam biçimleri hakkında bilgi sahibi olmaktadırlar. Bu tür temasların sürekliliği, alınan siyasi kararların uygulanmasını kolaylaştıracaktır. Aksi takdirde siyasi kararların uygulanmasında zorluklarla karşılaşabiliriz" demiştir.

SSCB'nin dağılmasından sonra ilk kez bir Türkiye Genelkurmay Başkanı ülkemizi ziyaret etmiştir. Büyükelçi Nabi Şensoy'a göre ziyaret aynı amaçla yapılmıştır: Yani, üst düzey Rus askeri yetkililerle temas kurmak.

---

* *Noviye Izvestia*, 26 Mayıs 1998; Bülten No: 93, 29 Mayıs 1998.

Her düzeyde ilişki kurulması çağrısında bulunan Türkiye büyükelçisi, haftada üç kez Rusça ders aldığını, basketbol oynamayı çok sevdiğini ve çağdaş Rus ressamlarının minyatürlerinden oluşan koleksiyon oluşturmaya başladığını söylemiştir.

KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ KONSEYİ KURULUŞU, HEDEFLERİ, FAALİYETLERİ HAKKINDA BELGELER*

Nurver Nureş

BOĞAZİÇİ BELGESİ

İstanbul, 25 Haziran 1992

Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Gürcistan, Yunanistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna'nın Devlet ve Hükümet Başkanları, 25 Haziran 1992'de İstanbul'da toplandılar ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi Deklarasyonu'nu imzaladılar. Devlet ve Hükümet Başkanları,

Halkları arasında barışçı ve yapıcı ilişkilerin daha da geliştirilmesinin tarihi gereğinin bilincinde olarak, BM Şartı ve AGİK belgelerindeki genel prensiplere dayalı ve tarafların karşılıklı olarak çıkarına olan eşit şartları oluşturmak hedefini güderek,

Hürriyetin, serbest pazar ekonomisinin gereği olan haklar ve kuralları da kapsayacak şekil de genişletilmesi gerektiği konusundaki temel yaklaşımı paylaşarak,

Bugüne kadar gösterilen çabaların, daha ileri seviyede ekonomik işbirliğine ulaşmak için sağlam ve etkili mekanizmaların kurulmasıyla geliştirilmesi gerektiğini kabul ederek,

* Nurver Nureş'in konuyla ilgili hazırladığı İngilizce metinler editör tarafından çevrilmiştir.

Emekli Büyükelçi
Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi Genel Sekreteri

Demokrasi, hukuk düzeni ve insan haklarına saygı esaslarından esinlenerek aralarında yeni bir ortaklığın başlangıcının işaretini veren bir deklarasyonu imzalamaya karar verdiler.

Devlet ve Hükümet Başkanları, dostluk ve iyi komşuluk ruhuyla davranma, aralarındaki ilişkilerde karşılıklı saygı, çıkar, işbirliği ve diyaloğu ilerletme konusundaki taahhütlerini tekrar belirttiler. Bu oluşumun, bölgede barış, istikrar ve ilerleme döneminde öncülük yapabileceğini kabul ettiler ve bütün bu sonuçlara ulaşmak için inanarak bütün gayretiyle çalışacakları konusunda anlaştılar. Devlet ve Hükümet Başkanları, Karadeniz teşebbüsü ile halklarının ve bölgenin huzur ve refahına doğrudan katkıda bulunabilecek olan karşılıklı işbirliği konusunda somut projelerin bulunduğunu daha iyi fark ettiklerini belirttiler. Her alanda işbirliği için, bu deklarasyonda tanımlanan gerçekleşebilir ve elverişli çalışmaların teşvik edilmesi ve ısrarla izlenmesi gereğini vurguladılar. Devlet ve Hükümet Başkanları, bölgenin halen ciddi karışıklıklarla yüz yüze bulunduğunu ve gittikçe artan yeni bir gerilim tehlikesinin mevcut olduğunu kabul ettiler. Bundan dolayı, hepsinin imzalamış olduğu AGİK belgelerinde belirtilen prensiplere uygun olarak bütün anlaşmazlıkların barışçı bir şekilde çözülmesi gereğini vurguladılar. Ayrıca, baskı, şiddet, terorizm ve kanunsuzluğa karşı mücadelede kararlı olduklarını ve barış ve adaletin kurulması ve düzenlenmesine yardımda azimli olduklarını te'yid ettiler.

Gelecek konusunda ortak görüş ve karşılıklı işbirliğinden hareketle Devlet ve Hükümet Başkanları, Karadeniz'i barış, hürriyet, istikrar ve refah bölgesi haline getirmeyi ümit etmektedirler. Avrupa'nın yeniden inşasında, ülkelerinin ve halklarının yapılabilecek önemli ve yaratıcı katkısı olduğu ve Karadeniz Ekonomik İşbirliğinin Avrupa entegrasyonu süreçlerinde ve yapılanmalarında kolaylaştırıcı bir gayret sarf ettiği üzerinde durdular.

Devlet ve Hükümet Başkanları, 24 Haziran 1992'de yapılan Dışişleri Bakanları Toplantısı kararlarını memnuniyetle kabul ettiler. Ayrıca benzeri zirve toplantılarının ileride de yapılabileceğini belirttiler.

Zirve boyunca kendilerine gösterilen konukseverlikten dolayı, taraflar, Türkiye Hükümeti ve Halkına şükranlarını ifade ettiler.

KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ KONSEYİ HAKKINDA ZİRVE DEKLARASYONU

İstanbul, 25 Haziran 1992

Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Gürcistan, Yunanistan, Moldova, Romanya, Rusya ve Ukrayna Devlet ve Hükümet Başkanları;

1- Avrupa'daki köklü ve hızlı değişmeleri ve kıta halklarının Helsinki Son Senedi ve onu izleyen AGİK belgelerinin ve özellikle yeni bir Avrupa için Paris Şartı'nın prensiplerine dayanan yeni bir barış ve güvenlik dönemi oluşturulmasındaki kararlılıklarını dikkate alarak,

2- Müreffeh ve birleşik bir Avrupa'nın, insan hakları ve temel hürriyetlere dayanan demokrasi, iktisadi liberalizm ve sosyal adalet yoluyla refah ve bütün ülkeler için karşılıklı güvenlik gibi ortak değerler üzerinde gelişeceğini kabul ederek,

3- Taraf Devletlerin potansiyelini ve ülkelerin coğrafi yakınlıkları ile reform süreci ve yapısal uyumlarından dolayı karşılıklı çıkarları gözeten ekonomik işbirliğini ilerletme imkanlarını dikkate alarak,

4- Karadeniz'in çevre ile ilgili problemlerinin halklarının iyiliği açısından öneminin bilincinde olarak ve ekonomik gelişme için çevre faktörünü dikkate almanın hayati olduğunu kabul ederek,

5- Taraf devletler, AGİK sürecine ve dünya ekonomisine daha yüksek düzeyde entegrasyonuna ulaşmalarında olduğu gibi bütün Avrupa ekonomik bölgesinin de kurulmasına bir katkı olarak ekonomik işbirliğini geliştirme konusundaki niyetlerini teyid ederler,

6- Diğer ilgili ülkelerle olduğu gibi kendi aralarında hem çift taraflı hem de çok taraflı işbirliğinin daha da gelişmesi ve çeşitlendirilmesine ulaşmak, ekonomik, teknolojik ve sosyal süreçlerini ilerletmek ve hür teşebbüsü teşvik etmek konusundaki ortak hedeflerini paylaşırlar,

7- AB ve bölgesel işbirliği gibi uluslararası örgütler de dahil üçüncü taraflara karşı olan yükümlülüklerine itiraz etmeyen ve üçüncü ülkelerle ilişkiler kurulmasını önlemeyen tarzda, Taraf

Devletlerin aralarındaki ekonomik işbirliğinin gelişeceğini kabul ederler,

8- Karadeniz'in barış, istikrar ve zenginlik denizi olmasını gerçekleştirmeyi, dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini geliştirme yönünde gayret sarf etmeyi hedef edinirler,

9- Taraf Devletler arasındaki ekonomik işbirliğinin Helsinki Son Senedi ile onu izleyen AGİK belgelerindeki kararları ve kabul edilmiş olan diğer evrensel uluslararası hukuk prensipleri çerçevesinde gelişeceğini bildirirler,

10- Ekonomik işbirliğinin tedricen ilerleyeceği ve bu süreçteki öncelikleri belirlerken ülkelerin içinde bulunduğu özel ekonomik şartlar, çıkarlar ve ilgileri ile özellikle pazar ekonomisine geçişte ülkelerin problemlerini dikkate alacakları konusunda anlaşırlar,

11- Ülkeleri arasındaki bütün ekonomik işbirliğinin, bu Belgenin şartlarını kabul eden diğer ilgili Devletlerin katılmasına açık olduğunu vurgularlar. Ortak çıkarlar konusundaki projeler, tek tek ülkeler, ekonomik ve mali kurumları, müteşebbisleri ve firmaları ve aynı zamanda bölgesel ve uluslararası ekonomik ve mal" kurumlar tarafından gerçekleştirilecek konular arasına katılabilir,

12- Aşağıda sayıldığı gibi çeşitli faaliyet alanlarını içine alan, kapsayıcı çok taraflı ve iki taraflı Karadeniz ekonomik işbirliğinin geliştirilmesine karar verirler,

13- Ticaret ve sanayi alanındaki işbirliği de dahil olmak üzere ekonomi, bilim ve teknoloji ile çevre konularındaki işbirliğini genişleten ve artıran bütün imkanların ve fırsatların en iyi bir şekilde kullandırmak konusundaki kararlılıklarını vurgulayarak, Taraf Devletler, bu süreçte şu andan itibaren, rekabet eden teşkilatları, müteşebbisleri ve firmaları ile ortak çıkar projeleri ve diğer konular arasında aşağıdaki alanlarda tanımlayan, geliştiren ve yüklenen somut adımlar atacaklarını bildirirler:

- taşıma ve haberleşme, altyapı dahil;
- istihbarat;
- iktisadi ve ticari bilginin değişimi, istatistikler dahil;
- ürünlerin standartlaştırılması ve belgelendirilmesi;
- enerji;

- mineral hammaddelerin çıkarılması ve işletilmesi;
- turizm;
- tarım ve tarım endüstrileri;
- veterinerlik ve karantina koruması;
- bilim ve teknoloji.

14- İşbirliğini ilerletmek için, Taraf Devletler ticaret ve yatırım alanlarını geliştirecek ve müteşebbislerin ve firmaların ilgilendiği alanlarda ferdi ve ortak teşebbüslerini teşvik edecek girişimlerde bulunacaklar; bunlar başlıca:

- iki taraflı görüşmeleri, iş adamlarının ilgilendikleri bölgelere girişini, kalmasını ve serbest hareketini teşvik ve müteşebbisler ve firmalar arasında doğrudan temas kurmalarını cesaretlendirme yoluyla kolaylaştırma;
- küçük ve orta ölçekli müteşebbislere destek verme;
- mal ve hizmetlerde karşılıklı ticaretlerini genişletmeyi sağlayarak ve üçüncü taraflara karşı olan yükümlülüklerine karışmadan her türlü engeli daha da azaltına veya tedricen ortadan kaldırmak yönünde gayretlerini sürdürerek gelişmeye yardımcı olacak şartları oluşturma;
- özellikle yakın gelecekte çifte vergilendirmeden kaçınılması ve yatırımların ilerletilmesi ve korunması konularında anlaşmaları sonuçlandırıp hayata geçirerek, yatırım, sermaye akışı ve sanayi işbirliğinin farklı alanları için gerekli uygun şartları oluşturma;
- Taraf Devletler'de düzenlenen uluslararası ihalelerde bilgi alışverişini teşvik ederek, böylece kendi müteşebbislerine ve firmalarına milli mevzuat ve uygulamalara uygun olarak buralarda yer almaları konusunda fırsat verme;
- serbest ekonomik bölgelerinde işbirliğini teşvik etme.

15- Taraf Devletler, çevre korunması, özellikle Karadeniz çevresinin korunması ve geliştirilmesi ile onun canlı ürün ve potansiyelinin korunması, işletilmesi ve geliştirilmesi konusunda ortak projeleri ilerletme de dahil gerekli adımları atacaklardır.

16- Taraf Devletler, hükümet veya hükümet dışı kuruluşlar düzeyinde uygun kredi ve mali sözleşmelerin sonuçlanmasıyla ilgilenecek veya bunları teşvik edecekler; Karadeniz'de karşılıklı ekonomik ve ticari işbirliğini genişletmek ve ortak çıkar konusu

olan belli projeleri tamamlamak maksadı ile uluslararası kuruluşlar ve üçüncü taraflar aracılığı ile de sermaye hareketinin sağlanmasına çalışacaklar. Bu bağlamda, bir "Karadeniz Dış Ticaret ve Yatırım Bankası"nın kurulmasının çarelerini ve yollarını araştıracaklardır.

17- Taraf Devletlerin Dışişleri Bakanlarının Toplantıları, gelişmeleri gözden geçirmek ve yeni hedefler belirlemek için, rotasyon usulüyle düzenli bir şekilde en az senede bir kere gerçekleşecektir. Farklı alanlardaki işbirliği konusunda gerekli düzenlemeleri yapmak üzere, ortak kararla belli konularda ve sürekli olarak çalışan uzman gurupları oluşturulur. Taraf Devletler, işbirlikleri ile ilgili gelişmelerde, bu safhada kurumsal dönekliği sağlamanın gerekli olduğunu kabul ederler. Pratik tecrübelerinden istifade etmek üzere, iş dünyası temsilcileri bu sürece çağrılacaklardır.

18- Bu belgede belirtilen hususları yerine getirmeyi kendiliklerinden kabul eden Devletler, Taraf Devletlerin uygun bulmasıyla, bütün işbirliği sürecine katılabilirler. Üçüncü tarafların kuruluşları, müteşebbisleri ve firmalarına da ortak çıkar konusu olan projelerle ilgilenmelerine, anlaşma sağlanırsa bunları yürütmelerine imkan verilecektir. Bölgesel ve uluslararası ekonomik ve mali kurumlar da bu projelerin yürütülmesine katkıda bulunabilirler.

İMZA

Süleyman DEMİREL, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı
Sali BERİSHA, Arnavutluk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı
Levon TER-PETROSYAN, Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı
Ebulfez ELÇİBEY, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı
Jelyu JELEV, Bulgaristan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı
Eduard SHEVARDNADZE, Gürcistan Devlet Konseyi Başkanı
Constantin MITSOTAKIS, Yunanistan Cumhuriyeti Başbakanı
Mircea SNEGUR, Moldova Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı
Ion ILIESCU, Romanya Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı
Boris YELTSIN, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı
Leonid KRAVCHUK, Ukrayna Devlet Başkanı

KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ SERBEST TİCARET BÖLGESİ KURULMASI KONUSUNDA NİYET DEKLARASYONU

İstanbul, 7 Şubat 1997

Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Gürcistan, Yunanistan, Moldova, Romanya, Rusya Federasyonu, Türkiye ve Ukrayna Dışişleri Bakanları ve Ekonomiden Sorumlu Bakanları; 25 Haziran 1992 tarihli **Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi** hakkındaki **İstanbul Zirvesi Deklarasyonu**'nda belirtilen ilgili maddelerin bilincinde olarak şunları gerçekleştirme niyetinde olduğunu teyit eder:

- Avrupa sathında bir ekonomik bölge kurmaya ve Taraf Devletlerin dünya ekonomisine daha yüksek bir seviyede entegre olmasına ulaşmasına katkıda bulunmak üzere ekonomik işbirliğini geliştirmek ve

- üçüncü taraflara karşı olan yükümlülüklerine halel getirmeyecek tarzda her türlü engelleri gittikçe azaltmak ve tedrici bir şekilde ortadan kaldırmak üzere gayret sarf ederek karşılıklı mal ve hizmet ticaretlerini genişletmeye ve böyle bir gelişmeyi sağlayacak ortamın oluşmasına katkıda bulunmak;

30 Haziran 1995'te **KEİK Devletlerinin yüksek seviyedeki toplantıları sonucu oluşturulan Bükreş Belgesi**'nde Taraf Devletlerin tekrar ifade ettikleri siyasi niyeti dikkate alarak

- Avrupa ekonomik sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak, Avrupa'nınkilerle kendi menfaatlerini bütünüyle özdeşleştiren Karadeniz bölgesi içerisinde çok taraflı ekonomik işbirliğini teşvik edecek tarzda etkinliklerini sürdürmek ve çeşitlendirmek ve

- Taraf Devletlerin mevcut ticari yükümlülükleri aynen kabul edilmek şartıyla, Karadeniz ülkelerinin ticaret ve iş konularında işbirliği yapmalarını kolaylaştıran bir anlaşma veya anlaşmalar yapmasının imkanlarını araştırmak;

Bölgesel düzeyde ticari konulardaki işbirliğini hızlandırmak üzere 25 Ekim 1996 tarihli **Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi Taraf Devletleri Devlet veya Hükümet Başkanlarının Moskova Deklarasyonu**'nda beyan edilen hususlara inandıklarını kabul ederek, bir kısım KEİK Devletlerinin uluslararası kuruluşlarda yer almalarından kaynaklanan yükümlülüklerini hesaba

katarak, Taraf Devletlerin uygun görülen Bakanlarıyla birlikte yetkili KEİK organları,

- KEİK Devletleri arasında karşılıklı ticari öncelikler rejiminin beyanını hızlandıracak ve

- 1997 yılında KEİK bölgesinde bir serbest ticaret bölgesi oluşturmanın imkanlarını yoklayacak; Bu sonuca ulaşma yolunda bugüne kadar sarf edilen gayretlerin, daha yüksek bir seviyede ekonomik işbirliği ve entegrasyona ulaştıracak etkili mekanizmaların kurulmasıyla daha da arttırılması gerektiğini *dikkate alarak*;

Bir KEİK Mensubu Devletin AB'ye tam üye olduğunun ve bundan kaynaklanan yükümlülüklerinin bulunduğunun ve birinin AB ile Gümrük Birliği'ne ortak üye olduğunun; ikisinin Avrupa Sözleşmelerini imzalamış olduklarının, altısının Üyelik ve İşbirliği Anlaşmalarını imzalamış olduğunun ve birinin AB ile Ticaret, Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmalarını imzalamış olduğunun ve bunlardan üçünün Birlik ile Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmalarının ilgili maddeleri ile aralarında bir serbest ticaret bölgesi kurmak için görüşmeler yapmayı planladığının *farkında olarak*;

KEİK Devletlerinden, birisi üçüncü ülkelerle gümrük birliğine bağlı olması da dahil altısının, Serbest Ticaret bölgesi Anlaşmalarının tarafları olarak aynı zamanda BDT üyesi olduğunu ve bazı KEİK Devletlerinin birinin diğerine karşı tarife öncelikleri hazırladıklarını kayda alarak; Taraf Devletlerin AB'ye, yukarıda zikredilen gümrük birlikleriyle, iki taraflı ve çok taraflı uluslararası ve bölgesel örgütlere üyelik ve bunlarla birlikten kaynaklanan, yükümlülüklerinin *bilincinde olarak*;

KEİK bölgesinde bir serbest ticaret bölgesinin, aynı zamanda KEİK'in temel hedeflerinden biri olan pazar ekonomisine giden reformlar sürecini hızlandıracağı ve tamamlayacağına *inanarak*;

Avrupa Anlaşmaları ile Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmalarının ilgili şartlarını dikkate alarak, AB, Dünya Ticaret Örgütü ve diğer uluslararası kuruluşlar ve anlaşmalardan kaynaklanan yükümlülüklerini gerektiği şekliyle gözeterek, KEİK üyelerinin aralarındaki serbest ticaret anlaşmaları yoluyla, aynı zamanda KEİK ve Avrupa Birliği üyelerinin gelecekteki sözleşmeleri ve mevcut bağları vasıtasıyla Avrupa sisteminin bir parçası olarak

bir KEİK Serbest Ticaret bölgesi'nin kurulmasının yollarını ve araçlarını araştırmaya başlamanın zamanı olduğunu **ilan ederek**;

Bu sonuca ulaşmak için gerekli adımları atmak konusunda anlaşmışlardır.

Bu **Niyet Deklarasyonu** 7 Şubat 1997'de İstanbul'da gerçekleşmiştir.

KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ KONSEYİ ŞARTI

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi'nin Kurucu Üyeleri - Arnavutluk Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Bulgaristan Cumhuriyeti, Gürcistan, Yunanistan Cumhuriyeti, Moldova Cumhuriyeti, Romanya, Rusya Federasyonu, Türkiye Cumhuriyeti ve Ukrayna,

25 Haziran 1992'de İstanbul'da "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi Zirve Deklarasyonu"nu imzalamış **Bulunarak**,

Aynı zamanda, 25 Haziran 1992 "Boğaziçi Belgesi"nde, 30 Haziran 1995 KEİK Devletlerinin Yüksek Seviyedeki Toplantıları Sonucu Oluşturulan Bükreş Belgesi'nde ve 25 Ekim 1996 KEİK Devletlerinin Devlet veya Hükümet Başkanlarının Moskova Deklarasyonu'nda beyan edilen işbirliğinin prensiplerine ve hedeflerine bağlılıklarını **Vurgulayarak**,

Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Son Senedi, Yeni bir Avrupa için Paris Şartı prensiplerine ve aynı zamanda uluslararası hukukun genel olarak kabul edilmiş olan prensipleri ve hükümlerine bağlılıklarını tekrar **Doğrulayarak**,

KEİK bölgesinin devletleri arasında sürekli ve yakın işbirliğini ilerletmeye **Kararlı Olarak**, İlerleyen gelişme ve çağdaş uluslararası hayatın şekillenmesinde bölgesel teşebbüslerin artan rolü ve öneminin **Bilincinde Olarak**,

Halklarının iyiliğinin sürekli gelişimine ortak çabalarla ulaşılacağı konusundaki kararlılıklarını **Tekrarlayarak**,

Karşılıklı faydalı olan ekonomik işbirliğini ilerletme konusunda Kurucu Üyelerin potansiyelinin ve imkanlarının **Farkında Olarak**,

İnsan haklarına, temel hürriyetlere ve ekonomik serbestlik, sosyal adalet ve eşit güvenlik ile istikrar yoluyla refaha dayalı

bölgesel işbirliğinin, Avrupa'da bütünleşme sürecinin bir parçası olarak ortak fikir olduğu, bu işbirliğinin diğer ülkeler, bölgesel teşebbüsler ile uluslararası örgütler ve malî kuruluşlar ile etkileşime açık olduğu gerçeğini **Paylaşarak**,

Ekonomik işbirliğinin, Kurucu Üyelerin dünya ekonomisi ile daha yüksek bir derecede bütünleşmeye ulaşmalarında bir katkı olduğuna **Karar Vererek**,

Ülkelerinin ve halklarının, KEİK bölgesini barış, istikrar ve refah bölgesi haline getirmeleri maksadıyla, ekonomik faaliyetlerin bütün alanlarında yapıcı ve verimli işbirliği konusunda istekli olduklarını **Belirterek**,

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi'nin başlangıçtan itibaren gelişmesinin, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi'nin uluslararası tüzel kişilikle takviye edilmesi ihtiyacını arttırdığını **Kabul Ederek**,

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi'ni bir bölgesel işbirliği teşkilatı haline getirmeye Karar Vererek,

Aşağıdaki konularda **Anlaşmışlardır**:

BÖLÜM I: GENEL KURALLAR

Madde 1: Teşkilatın Kuruluşu

Kurucu Üyeler, bundan sonra KEİK diye atıfta bulunulacak olan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi'ni, bölgesel ekonomik bir teşkilat olarak kurarlar.

Madde 2: Tanımlar

a) "Teşkilat", Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi demektir, "KEİK" diye de atıfta bulunulabilir.

b) "Kurucu Üyeler", 25 Haziran 1992'de, İstanbul'da "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi Hakkında Zirve Deklarasyonu"nun imzalamış olan Devletlerdir.

c) "Gözlemci", KEİK tarafından Gözlemci statüsü tanınan Devletler ve Uluslararası Örgütler demektir.

d) "Uluslararası Örgütler", hükümetlerin katıldığı veya hükümetler dışı örgütler demektir. e) "KEİK bölgesi" Üye Devletlerin ülkeleri demektir.

f) "Bağlı Organlar", Çalışma Gurubu, Uzmanlar Gurubu, Vergi Gurubu, Dışişleri Bakanları Konseyi veya onun yetkisi altında kurulan Komite veya hizmet birimi demektir.

g) "Genel Sekreter", KEİK Uluslararası Daimi Sekreteryası'nın Genel Sekreteri demektir.

h) "dönem Başkanı", KEİK'in dönem Başkanlığı'nı yürüten Üye Devletin Dışişleri Bakanı veya ilgili Devlet Hükümeti'nin bu maksatla görevlendirdiği diğer herhangi Bakan demektir.

i) "Üçlü Yönetim", KEİK'in dönem Başkanı ile önceki ve sonraki dönem başkanlarından veya onların temsilcilerinden oluşan Düzen demektir.

j) "Prosedür Kuralları", KEİK'in Prosedür Kuralları demektir.

BÖLÜM II: İŞBİRLİĞİ PRENSİPLERİ VE ALANLARI

Madde 3: Prensipler ve Hedefler

Aşağıdaki prensipler ve hedefler çeşitli seviyelerdeki KEİK faaliyetleri vasıtasıyla ilerletilecektir:

a) dostluk ve iyi komşuluk ruhu içerisinde hareket etmek ve Üye Devletler arasında karşılıklı saygı ve güven; diyalog ve işbirliğini ilerletmek;

b) uluslararası hukukun prensipleri ve kuralları dahilinde iki taraflı ve çok taraflı işbirliğini daha da geliştirmek ve çeşitlendirmek;

c) ekonomik işbirliği süreci içerisinde iş çevresini geliştirecek, şahıslar ve doğrudan taraf şirketlerin ferdi veya ortak teşebbüslerini ilerletecek şekilde hareket etmek;

d) ekonomik işbirliğini, Üye Devletlerin, uluslararası örgütler ve bütünleştirici yahut diğer doğal kurumlara üyeliklerinden kaynaklanan uluslararası yükümlülüklerine halel vermeyecek ve üçüncü taraflarla ilişkilerini ilerletmeyi önlemeyecek bir tarzda geliştirmek;

e) Üye Devletlerin özel ekonomik şartlarını ve çıkarlarını hesaba katmak;

f) diğer ilgili ülkelerin, uluslararası ekonomik ve mali kurumların ve aynı zamanda müteşebbislerin ve firmaların ekonomik işbirliğinin KEİK sürecine katılmasını daha fazla teşvik etmek.

Madde 4: İşbirliği Alanları

üzerinde anlaşılan prensiplerle uyum içerisinde ve milli ekonomilerini gelişebileceği büyüklüğe ulaştırmak ve halklarının sosyal refahını iyileştirmek için insan unsurundan, doğal kaynaklarından ve diğer imkanlarından daha etkili bir şekilde faydalanmak amacı ile Üye Devletler aşağıdaki alanlarda işbirliği yapacaklardır: ticaret ve ekonomik gelişme; bankacılık ve finans; haberleşme; enerji; taşıma; tarım ve tarım endüstrisi; tedavi ve eczacılık; çevre koruması; turizm; bilim ve teknoloji; istatistik verilerin ve ekonomik bilgilerin karşılıklı olarak değişimi; gümrükler ve diğer sınır yetkilerinde işbirliği; insan ilişkileri; organize suçlar, uyuşturucu, silah ile radyoaktif madde trafiğine ve her türlü terör eylemleri ile kanun dışı göçe karşı ortak mücadele veya Konseyin izleyen bir kararıyla belirtilen diğer herhangi bir alanda.

BÖLÜM III: KATILMA

Madde 5: Üyelik

KEİK Üyeleri bu Şart'a Taraf olan Devletlerdir.

Madde 6: Kabul

KEİK, Üye olmak isteyen ve bu Şart'ta belirtilen KEİK'in prensiplerini ve hedeflerini yerine getirmeye muktedir olan ve bunu isteyen herhangi bir Devlete açıktır.

Yeni üyelik müracaatları, Prosedür Kurallarına uygunluğu ve kabulü için, bundan sonra Konsey diye zikredilecek olan Dışişleri Bakanları Konseyi'ne yapılır.

Madde 7: Üyelikten Çıkma

Herhangi bir Üye Devlet, KEİK'in Uluslararası Daimi Sekretaryası'nın Genel Sekreteri'ne ihbarda bulunmak suretiyle, kendi kararı nedeniyle KEİK'ten çıkabilir.

Üyelikten Çıkma, ihbarda belirtilen tarihten itibaren geçerli olacaktır. Mali yükümlülükler dikkate alınarak, bu şekilde üyelikten çıkma belirtilen tarihin mali yılı sonunda geçerli olacaktır.

Madde 8: Gözlemci Statüsü

KEİK'te gözlemci statüsü, isteğe bağlı olarak, KEİK'in faaliyetlerine faydalı ve değerli katkıda bulunmaya hazır olduğunu

beyan eden herhangi bir devlet veya uluslararası örgüte açıktır. Gözlemci statüsü, Prosedür Kurallarına göre Konsey tarafından verilir, askıya alınır veya iptal edilebilir.

Madde 9: Üçüncü Taraflarla İlişkiler

KEİK, sözkonusu üçüncü taraflarla (devletler, uluslararası örgütler ve kurumlar) çeşitli alanlarda işbirliği yapmak için şu yollarla ilişkiyi ilerletecektir:

a) periyodik değişimler ve istişareler çerçevesi içerisinde diyalog tarafı olma;

b) sektörel diyalog tarafı olma; belirli konularda iştirak toplantıları imkanı;

c) davetlilerin çağrılması; dönem Başkanının davetine ve bütün Üye Devletlerin muvafakatine dayanarak KEİK iştirak toplantıları imkanı. Diyalog tarafı olma ve sektörel diyalog tarafı olma Konseyin kararı ile tasdik edilir.

BÖLÜM IV: ZİRVE TOPLANTILARI

Madde 10:

Üye Devletlerin Devlet veya Hükümet Başkanları gerekli görüldüğü zaman toplanabilirler.

BÖLÜM V: Esas ve Tali Organlar

Madde 11: Dışişleri Bakanları Konseyi

Konsey, KEİK'in temel sürekli karar alıcı organıdır. Konsey, KEİK hedefleri çerçevesinde şunları yapacaktır:

a) KEİK'in fonksiyonları ile ilgili olan her konuda karar alacaktır;

b) Bağlı Organlar tarafından sunulan her konuyla ilgilenecek ve gerekli kararları alacaktır;

c) üyelik ve gözlemci statüsü konusunda kararlar alacaktır;

d) Prosedür Kurallarını düzenleyecek ve değiştirecektir;

e) KEİK bünyesinde Bağlı Organlar kuracaktır; onlara görev verecek, görevlerini tanımlayacak, görevlerini değiştirecek veya sona erdirecektir;

f) gerekli olduğu kabul edilen diğer ilgili konuları görüşecektir.

Madde 12: Bağlı Organlar

Konsey, Bağlı Organlar kurabilir.

Bağlı Organlar, Konsey tarafından tanımlanan görevlerini yerine getirirler, ortak projeler düzenlerler, aynı zamanda kendi alanlarında benzer projeler/faaliyetlerin yürütülmesini gerçekleştirirler.

Bağlı Organlar, Konsey'e kendi faaliyetlerindeki gelişmelerle ilgili raporlar ve aynı zamanda ilgili konuda görüşlerini sunarlar.

Madde 13: Dönem Başkanı

Dönem Başkanı, KEİK çerçevesi içerisindeki bütün faaliyetlerin yürütülmesini koordine edecek ve KEİK metinlerinin uygun tarzda yürütülmesini ve aynı zamanda alınan Kararlar ve Tavsiyelerin gerçekleştirilmesini sağlayacaktır.

Başkanlık, İngilizce alfabe düzenine uygun olarak her altı ayda devredilecektir.

Bir Üye Devletin Başkanlıktan feragat etmesi sözkonusu olduğu zaman, sıradaki diğer üye Başkanlığı alır.

Madde 14: Üçlü Yönetim

Dönem Başkanı'nın isteği üzerine, KEİK'in mevcut ve müstakbel faaliyetleri konusunda ve diğer uluslararası örgütler ve kurumlarla ilişkileri hakkında gerekli düzeyde görüş alışverişinde bulunmak için Üçlü Yönetim toplanır.

Madde 15: Kıdemli Görevliler Komitesi

Üye Devletlerin Dışişleri Bakanlarını temsil eden ve onlar adına hareket eden Kıdemli Görevliler Komitesi, aşağıdaki yetkilerle donatılmıştır:

a) Bağlı Organların faaliyetlerini gözden geçirir, Konsey'in kararlarının ve tavsiyelerinin yerine getirilmesini değerlendirir ve Konsey'e sunulan tavsiye ve teklifleri inceler;

b) KEİK ile ilgili birimlerin koordinasyonu ve işbirliği ile ilgili konulara bakar; Konsey'e bu konularda bilgi verir ve çözüm yolları araştırır; gerekli olduğu takdirde tavsiye ve tekliflerde bulunur;

c) KEİK faaliyetlerinin örgütsel yönleri üzerinde çalışır, yapılacak işler konusunda ilk takvimin ayrıntılı bir şekilde hazırlan-

masına katılır; Konsey ve dönem Başkanı'nın yetkili olduğu hususlar hariç ilgili konularda kararlar alır;

d) KEİK'in yıllık bütçesini tasdik etmesini Konsey'e teklif eder;

e) bütçe hesaplarının kontrolünü yürütmek için özel alt komisyona uzmanlar tayin eder.

Madde 16: Uluslararası Daimi Sekreterya

KEİK'in sekreterlik hizmetleri, bundan sonra UDAS diye zikredilecek olan ve bu maksatla kurulmuş olan Uluslararası Daimi Sekreterya tarafından yürütülür.

KEİK'in UDAS'ı Türkiye Cumhuriyeti, İstanbul'da bulunur.

UDAS, KEİK'in dönem Başkanı'nın yetkisi altında görevini yürütür. Bu yetki Genel Sekreter tarafından kullanılacaktır.

UDAS'ın personeli, uluslararası görevliler olarak, KEİK'in prensiplerine ve hedeflerine uygun bir şekilde görevlerini yerine getirecektir. Onların tavrı, birleşme ve gerektiğinde tarafsızlık prensiplerine daima uygun olacaktır.

UDAS personeli, görevlerini yerine getirirken, herhangi bir hükümetten veya KEİK'in dışında herhangi bir yetkiliden talimat beklemeyecek veya kabul etmeyecektir. Onlar, sadece Örgüte karşı sorumlu olan uluslararası görevliler olarak, bu pozisyonlarına zarar verecek herhangi bir davranıştan kaçınacaklardır.

BÖLÜM VI: KARAR YETER SAYISI VE KARAR ALMA

Madde 17: Karar Yeter Sayısı

Konsey için karar yeter sayısı Üye Devletlerin 2/3'ü olacaktır.

Madde 18: Karar Alma

Karar alma mekanizması Prosedür Kuralları içinde zikredilir. Konsey, bütün bu konular hakkında uzlaşamaya ulaşmak için çalışacaktır. Prosedür Kurallarında tanımlandığı gibi bazı konularda uzlaşma zorunludur.

BÖLÜM VII: KEİK İLE İLGİLİ BİRİMLER

Madde 19: Genel Terimler

Kendi bütçelerine sahip olan KEİK ile ilgili birimler, kendi temel belgelerine uygun olarak ve 25 Haziran 1992 tarihli "Kara-

deniz Ekonomik İşbirliği Konseyi hakkında Zirve Deklarasyonu" ile bu Şart'ta zikredilen ilkeleri dikkate alarak fonksiyonlarını yerine getireceklerdir.

Madde 20: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi Parlamenterler Meclisi

Bundan sonra KEİKPM olarak zikredilecek olan ve Üye Devletlerin kendi parlamenterlerini temsil eden Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi Parlamenterler Meclisi, Karadeniz işbirliğine istişari mahiyette gerekli destek verir.

KEİK, KEİK'in hedeflerinin ilerletilmesinde KEİKPM ile yakın işbirliği yapar.

KEİK-KEİKPM ilişkileri, 25 Haziran 1992'de İstanbul'da imzalanan "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi hakkında Zirve Deklarasyonu", ondan sonraki Zirve Toplantıları kararları ve aynı zamanda 26 Şubat 1993'te, İstanbul'da ilan edilen "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi Parlamenterler Meclisi'nın Kurulması hakkındaki Deklarasyon" prensiplerine dayanacaktır.

Madde 21: KEİK İş Meclisi

Uluslararası hükümet dışı bir örgüt olan KEİK İş Meclisi, KEİK Üye Devletlerinin iş heyetlerinin temsilcilerinden oluşur.

İş Meclisi'nin raporları, bilgi verme ve gerektiğinde uygun tarzda harekete geçmesi için Konsey'e sunulabilir.

Madde 22: Karadeniz Ticaret ve Gelişme Bankası

Üye Devletler, 30 Haziran 1994'te Tiflis'te yapılan "Karadeniz Ticaret ve Gelişme Bankası'nın (KTGB) Kuruluşu Anlaşması" ile KTGB'yi kurarlar.

Banka'nın kuruluşundaki maksat, KTGB'yi Kuran Anlaşma'nın öngördüğü şartlar çerçevesinde, Üye Devletlerin geçiş sürecine, bölge halkının ekonomik refahı yönünde etkin bir şekilde katkıda bulunmak, Üye Devletlerdeki kamunun ve özel sektörün bölgesel projelerini ve Üye Devletler arasındaki ticari faaliyetleri finanse etmek ve ilerletmek ile diğer bankacılık hizmetleri sunmak olacaktır.

Madde 23: Akademik İşbirliği

KEİK, imkanlarının yettiği nispette KEİK'in prensiplerini ve hedeflerini ilerletmek amacı ile Üye Devletlerin akademik topluluk-

ları, araştırmacıları ve bilim adamları arasındaki işbirliğini ilerletecektir.

Madde 24: KEİK Bağlantılı Merkezler

KEİK bağlantılı merkezler, özel işbirliği alanlarında bütün ilgili Üye Devletlere hizmet vermek için Konsey'in uygun bulmasıyla kurulurlar.

Her bir merkez, özel faaliyet alanıyla uygun bir şekilde KEİK'in ilgili Bağlı Organları ile yakın ilişki içerisinde çalışacaktır.

Merkez faaliyetlerinin sonuçları istişari mahiyettedir.

BÖLÜM VIII: MALİ HÜKÜMLER

Madde 25: Teşkilatın Bütçesi

KEİK'in bütçesi Üye Devletlerin, Konsey'in kararlarına uygun bir şekilde belirlenen mali katkılarından oluşur.

Bütçe, yıllık bazda kabul edilecek ve hesaplar kontrol edilecektir. Mali yıl 1 Ocak'tan 31 Aralık'a kadar sürecektir.

Mali yükümlülüklerin yerine getirilmesi konusundaki aksamalar Konsey'in dikkatine sunulacaktır.

Madde 26: Teşkilata Gönüllü Katkılar

Konsey kararlarına dayanarak özel fonlar oluşturulabilir. Bu maksatla, KEİK Üyesi Devletlerden, Devletler gurubundan, Gözlemcilerden gelecek gönüllü nitelikli katkılar, üçüncü tarafların bağışları kabul edilecek, bu gibi gönüllü katkıların KEİK'in prensipleri ve hedefleriyle uyumlu hale gelmesinin gerekleri yerine getirilecek.

Her bir özel fon Konsey tarafından belirlenen özel kurallar ve düzenlemelerle yönetilecektir.

BÖLÜM IX: YASAL HÜKÜMLER

Madde 27: Yasal Yetki

KEİK, tüzel kişiliğe sahip olacaktır. Bu tüzel kişilik şu yetkilere sahip olacaktır.

a) sözleşme yapma;

b) taşınabilir veya taşınamaz kıymetler edinme ve tasarruf etme

c) yasal işlemler başlatma.

Madde 28: İmtiyazlar ve Muafiyetler

KEİK'in, Üye Devletlerinin Görevlileri ve Temsilcileri, Üye Devletlerin ülkelerinde, 13 Şubat 1946'da Birleşmiş Milletler Genel Kuŕulu tarafından kabul edilen "Birleşmiş Milletler İmtiyazlar ve Muafiyeteler hakkında Mukavele"de tanımlanan, KEİK'in prensipleri ve hedefleri ile uyumlu olan fonksiyonlarını bağımsız bir şekilde yerine getirebilmeleri için gerekli olan imtiyazları ve muafiyetleri kullanacaklardır.

Ev sahibi ülkenin vatandaşı veya bu ülkede sürekli mukim durumunda olan UDAS'ın görevlileri ve Üye Devletlerin Temsilcileri, sadece fonksiyonlarını yerine getirirken icra ettiği göreviyle ilgili faaliyetleri konusunda yargılanmadan muafiyet ve kişisel dokunulmazlıktan istifade edeceklerdir. Üyeler, KEİK ve UDAS personelinin imtiyazları ve muafiyetleri ile ilgili olarak bir Ek Protokol hazırlayacaklardır.

Madde 29: Anlaşmazlıkların Çözümü

İki veya daha fazla Üye Devlet arasında, bu Şart'ın yorumu veya uygulanması konusundaki bir anlaşmazlık durumunda Taraflar istişare edecekler ve gerekli olduğu takdirde görüşülmesi ve uygun bir çözüm yolu bulunması için anlaşmazlık Konsey'e getirilecektir.

Madde 30: Değişiklikler

Herhangi bir Üye Devlet, bu Şart'ta bir değişiklik yapılmasını teklif edebilir.

Teklif edilen herhangi bir değişiklik metni UDAS vasıtasıyla Üye Devletlere dağıtılacak, görüşülmesi ve kabul edilmesi için Konsey'e sunulacaktır.

Yukarıda paragraf 2'ye uygun bir şekilde kabul edilen bu Şart'ta yapılacak değişiklikler, Üye Devletler tarafından onaylama, kabul etme veya uygun bulma konusu olacak ve Madde 33'te belirtildiği prosedüre göre yürürlüğe girecektir.

BÖLÜM X: SONU, HÜKÜMLERİ

Madde 31: İmza, Onaylama, Kabul Etme, Uygun Bulma, Ekleme

Mevcut Şart, KEİK'in bütün Kurucu Üyeleri'nin imzasına açıktır.

Bu Şart, KEİK'in imza eden Kurucu Üyeleri tarafından onaylama, kabul etme ve uygun bulmaya bağlıdır.

Bu Şart herhangi bir imza etmeyen devletin, bu Şart'ın öngördüğü gereklere uygun bir şekilde eklemesine açıktır.

Onaylaına, kabul etme, uygun bulma veya ekleme belgeleri arşive tevdi edilecektir.

Madde 32: İhtiraz Kayıtları

Bu şarta ihtiraz kayıtları konulamaz.

Madde 33: Yürürlüğe Girme

Bu şart, dokuz Kurucu Üyenin, onaylama, kabul etme ve uygun bulma belgeleri arşive tevdi edildikleri tarihi izleyen ayın ilk gününden itibaren yürürlüğe girecektir.

Onaylayan, kabul eden, uygun bulan veya yürürlüğe girdiği tarihten sonra bu Şart'a muvafakat eden her ülke için, paragraf 1'de belirtildiği gibi, kabul belgelerinin ilgili devlet tarafından arşive tevdi edildiği tarihte bu Şart yürürlüğe girecektir.

Madde 34: Arşiv

Bu Şart'ın arşivlendiği yer, UDAS olacaktır. Bu Şart'ın orijinal metni, bir nüsha halinde İngilizce haliyle, arşiv olarak UDAS nezdinde arşivlenecektir. İmzalamaya tam yetkili olanların şahadeti ile bu şart imzalanmıştır. Yalta'da beş Haziran bin dokuz yüz doksan sekizde gerçekleşmiştir. [zikredilen devlet ve hükümet başkanlarını imzaları.. Türkiye Cumhuriyeti için "S. Demirel" imzası okunabilmektedir.]

YALTA ZİRVE DEKLARASYONU

1- Bizler, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi'ne (KEİK) Taraf Devletlerin Devlet ve Hükümet Başkanları, Yalta'da 5 Haziran 1998'de, KEİK'in 25 Haziran 1992 İstanbul Deklarasyonu ile başlangıcından itibaren gelişmesini değerlendirmek ve gelecekteki durumunu ve gelişmesini yönlendirmek üzere toplandık. Hepimiz, bugünkü dikkat çekici seviyeye ulaşan çok taraflı ekonomik işbirliğimizin halklarımızın yararına barışı, istikrarı ve güvenliği ilerletici katkıda bulunduğu ve KEİK'in uluslararası tüzel kişilik ile takviye edilmesinin zamanının geldiği inancını paylaşıyoruz. Bu sonuca ulaşmak için, hükümetlerarası mevcut mekanizmayı tam yetkili bölgesel ekonomik teşkilat haline geti-

ren bir belge olan, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi Teşkilatı'nın Şartı'nı imzaladık.

2- Stratejik konumu ve geniş ekonomik potansiyeliyle bağlantılı olarak, 21. asırda Karadeniz bölgesinin rolünün, hem dünya politikaları ve hem de global ekonomi açısından gerçekten artacağı konusundaki ortak görüşü paylaşmaktayız. KEİK kendisini, mevcut işbirliği alanlarını derinleştirirken yeni işbirliği alanları bularak, kapsayıcı bir geçiş ve hızlı değişim dünyasına uyarlamalıdır. Bu durum, globalleşme dönemi ve bilgi toplumunun gereklerini karşılamak, istihdam yaratmak ve ülkelerimiz arasında mevcut bulunan birlikte çalışma duygusunu geliştirmek üzere ilerisi için yeni bir KEİK ekonomik programını gerektirmektedir.

3- Dış ticaret rejimleri konusunda, Dünya Ticaret Teşkilatı'nın (DTT) hükümleri ve uygulamalarıyla uyumlu olacak şekilde serbestlik ve dengenin kurulmasını kabul ettiğimizi tekrar te'yit ederiz. Ayrıca KEİK Taraf Devletleri ile AB arasındaki mevcut anlaşmaların uygulanmasına, aynı zamanda bütün Karadeniz Devletleri'nin DTT'ye geçişine, bu yöndeki ilk önemli adımlar olarak özel önem atfederiz ve AB ile DTT'den KEİK'e bu hedeflere ulaşması için gerekli desteği vermesini isteriz. Şunu da tekrar belirtiriz ki, uzun dönemli bir hedef olarak bizim siyasi arzumuz tedrici bir surette KEİK Serbest Ticarete bölgesi'ni kurmak ve bu sonuca götürecek olan süreç aşamasının bir Hareket Planı'nı ayrıntılı bir şekilde düzenlemektir.

4- Özel sektörün KEİK sürecinin tamamlanmasında itici güç olması gerektiğine kanaat getirmiş bulunmaktayız. Böylece iş heyetleri arasındaki işbirliği ile hükümetler arasındaki tamamlayıcı işbirliği hedefi gerçekleşir. KEİK Taraf Devletlerinin ilgisi dahilindeki somut projelerin geliştirilmesi ve yürütülmesinde özel sektörün devreye girmesini destekleriz.

5- Bu yılın başında, KEİK'in temel mali dayanağı durumunda olacak olan Karadeniz Ticaret ve Gelişme Bankası'nın Selanik'te kurulmasından dolayı derin memnuniyetimizi ifade ederiz ve hemen çalışmalara başlamasını ümit ederiz. Bu banka, faaliyetleri şu anda proje geliştirme safhasından proje uygulama safhasına geçmekte olan KEİK'e yeni bir değer kazandıracaktır. Uluslararası bankacılık ve mali kuruluşlarından KTGB'ye destek

vermelerini ve faaliyetleri içerisinde yer almanın yollarını ve vasıtalarıyla ilgilenmelerini talep ederiz.

6- Proje uygulamasının, KEİK sürecinin tamamlanması ve daha da ilerletilmesi açısından hayati önemi bulunduğunu dikkate alıyoruz. Özellikle paylaşılan yeni değer oluşturan ve ilgilenen ülkeler arasında etkileşim doğuran ve benzeri diğer projelerin hayata geçirilmesi son derece önemlidir. Bu hususta biz, önceliği olan işbirliği alanları ile bu alanlar konusunda belirleyici ülke koordinatörleri fikrini olumlu karşılıyoruz. Bu yeni düzen, Taraf Devletlerin projeleri yürütme icraatları ile proje uygulamasının faydasını arttıracaktır.

7- KEİK, Avrupa Komisyonu, AGİK, DTT, BM/ECE, UNIDO [BM, Uluslararası Gelişme Organizasyonu] ve tamamlayıcı, karşılıklı faydalı ve yardımcı temele dayanan diğer uluslararası örgütler ile halihazırda kurulmuş olan işbirliğini daha da ilerletecektir. Merkezi Avrupa İnisiyatifi (MAİ), Güney Doğu Avrupa'da İstikrar ve İyi Komşuluk hakkında Royaumont Süreci, Güney Doğu Avrupa İşbirliği İnisiyatifi (GAİİ) ile işbirliği için imkanları daha da genişletmelidir ve diğer ilgili bölgesel teşebbüslerle işbirliği kurmanın imkanını araştırmalıdır. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi'nin BM Genel Kurulu'nda Gözlemci statüsünün onaylanacağını ümit ediyoruz.

8- Bu işbirliğinde, KEİK-AB ilişkisinin özel bir önemi sözkonusudur. Biz AB Bakanlar Konseyi'nin son Aralık ayındaki kararlarının, AB'nin KEİK'e ve Taraf Devletlere doğru kapsayıcı stratejisinin genişletilmesi hakkındaki ilk adımı olarak kabul ediyoruz. KEİK-AB işbirliğinin, taşıma, enerji, haberleşme şebekeleri, ticaret, çevre, gelişme, adalet ve ülke meseleleri alanlarında iyi bir gelecek vaat ettiği görüşünü bütünüyle paylaşıyoruz. Nihai hedef AVRUPA-KEİK ekonomik bölgesini ilerleyen bir tarzda şekillendirmektir.

9- KEİK, hem bölgemizden olan devletler için hem de onun ötesindekiler için, işbirliği alanında tedrici bir surette cezbedici taraf olmuştur. Avusturya, Mısır, İsrail, İtalya, Polonya, Slovak Cumhuriyeti ve Tunus'a KEİK'te Gözlemciler olarak yapıcı taraf olmalarından dolayı teşekkür ederiz. Aynı zamanda üyelik veya gözlemci statüsü olmak için müracaatta bulunmuş devletlere memnuniyetimizi ifade ederiz ve onların KEİK ailesinin bi

parçası olma konusundaki arzularını takdirle karşılarız. KEİK Teşkilatı Şartı'nın yürürlüğe girmesinden sonra büyüme konusunu tartışmak konusunda mutabık kalıyoruz. Biz, ülkelere veya bir takım hükümetler dışı teşkilatlara uygun tarzda gözlemci statüsü veya diğer uygun statüyü verme konusunun muhatabı durumunda olacağız.

10- Şu anda KEİK'in bir hedeften fazla konularda hizmet ettiğine inanıyoruz. O da, ekonomik ve sosyal gelişmeyi ilerletmenin ve bundan dolayı ülkelerimizin demokratik kurumlarının hayata geçirilmesinin vazgeçilmez tamamlayıcı unsurudur. O, aynı zamanda 21. yüzyıl birleşik Avrupası'nın bütünleşmesi için hazırlık zeminidir. O, her düzeyde -devlet devlet, bölge bölge, halk halk- karşılıklı işbirliği yoluyla ortak geleceğimizi adım adım inşa etme konusunda tarihi bir fırsat bahşetmektedir. Böylece Karadeniz bölgesi, önümüzdeki yüzyılda yatırım için cazip, zengin ve istikrarlı ekonomik alanlardan birisi olacaktır.

11- Milli Meclislere, KEİK Parlamenterler Meclisi'nin bu konuda da yardım edeceğine inanarak Teşkilatın Şartını mümkün olan en kısa zamanda onaylaması, kabul etmesi ve uygun bulması konusunda çağrıda bulunuyoruz. KEİKPM'nin, tamamının ve burada temsil edilen her birinin refahı için, KEİK sürecinin gelişmesindeki kıymetli katkısını büyük bir takdirle karşılıyoruz.

12- Ukrayna Hükümeti ve halkına, Zirve konusunda sıcak misafirperverlik ve fevkalade organizasyonundan dolayı şükranlarımızı sunarız.

TÜRKİYE'DEN BAKARAK TÜRK-RUS İLİŞKİLERİ

Mensur Akgün

Bazı iyi niyetli politikacılar ve yazarlar Türk-Rus ilişkilerini işbirliğinin tarihi olarak göstermeye çalışsa da aslında ortak tarihimiz birkaç istisna dışında savaşların, acıların, göçlerin ve çilelerin tarihidir. Bu birkaç istisna da Türkiye'de olumlu yönleriyle değil, olumsuzluklarıyla hatırlanır. 8 Temmuz 1833'te imzalanan Hünkar İskelesi Antlaşması bunlardan biridir. Babıali'nin istemeye istemeye de olsa Mısır Valisi Mehmet Ali'nin isyanı sırasında imzaladığı bu ortak savunma prensibine dayanan antlaşma Türk tarihinde Ruslara verilmiş acı bir imtiyaz örneği olarak anımsanır. Bunun dışında Rusların 1878'de Yeşilköy'e kadar gelip dayanmaları, I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'yi paylaşmak için müttefikleriyle yapmış oldukları pazarlıklar, 1945'te Molotov'un Moskova'daki Türk Büyükelçisi Selim Sarper ile görüşmeleri hep Türk-Rus ilişkileri denince hatırlanan örnekler arasındadır.

Ama Türkler benzer sorunların Avrupa'nın hemen her devleti arasında yaşandığını, dünya tarihinin en kanlı savaşlarından birinin 50 küsur yıl önce tüm Avrupa'yı kasıp kavurduğunu unuturlar. Biraz da Batı hayranlığının yarattığı jeopolitik sarhoşluk ve siyaseti Washington'a endeksleme kolaycılığıyla doğal rakiplerini Ruslar olarak görürler. Zamanın içimize işlediği bu değer yargılarından kurtulmak, Rusya Federasyonu'nun Türkiye'nin ikinci ticari or-

Marmara Üniversitesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

tağı haline geldiğini fark etmek, bu ülkenin BM Güvenlik Konseyi'nde Türkiye'yi ilgilendiren pekçok soruna taraf olduğunu anlamak konuyla ilgili insanlar için bile kolay değildir. Görülebildiği kadarıyla pek çoğunun anlaması belli bir süre daha alacaktır.

Oysa bugün Türkiye ile Rusya arasında hayati sayılabilecek hiçbir siyasi sorun kalmamıştır. 1990 yılında imzalanan AKKA Antlaşması'nın kanatlar sorunu çözülmüş, 194 yılında çıkartılan Boğazlar Tüzüğü ile gerilen ilişkiler Mayıs 1998'de Uluslararası Denizcilik Örgütü'nün toplantısında büyük ölçüde yumuşamıştır. Siyasi alanda iki ülke ilişkilerini gölgeleyen tek sorun Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'ne yapılan silah sevkıyatıdır. Özellikle adaya S-300 PMU1 füzelerinin satılması ilişkileri gerginleştirmiştir. Moskova tarafından batı silah pazarına girmek olarak görülen bu satış sözleşmesi, Ankara tarafından Türkiye'nin hayati çıkarlarının gözardı edilmesi diye algılanmaktadır. Buna rağmen sorunun artık gerçek boyutları çerçevesinde değerlendirildiğini söylemek yanlış olmaz.

1993'ten beri petrol boru hatları için bir kaşık suda kopartılan fırtına da dinmeye başlamıştır. Sorunun siyasi olmaktan çok ekonomik bir sorun olduğu artık taraflarca anlaşılmaya, rekabetin sadece Rusya ile Türkiye arasında değil bölgenin diğer ülkelerinin de katılmasıyla çok taraflı bir oyuna dönüştüğü fark edilmektedir. Diğer ülke ve boru hattı seçenekleri bir kenara bırakıldığında, Gürcistan ve İran aradan sıyrılmaktadır. Eğer ekim ayı sonunda AIOC 2000'li yıllarda çıkartmayı planladığı petrol için bir ana ihraç boru hattı üstünde karar verirse, bu alandaki siyasi rekabetin objektif koşulları da ortadan kalkacaktır.

1994'ten beri koz olarak kullanılan Boğazlar ise siyasetin aracı olmaktan çıkmıştır. Tankerlerin geçişinin yaratacağı sorunların en aza indirilmesi amacıyla tedbirler alınmakta, VTS'lerin kurulması için çalışmalar yapılmakta, çatışmayı önleyici pasif tedbirlerin alınması maksadıyla projeler geliştirilmektedir. Bu işin sorumluluğunun Emekli Deniz Kuvvetleri Komutanı Güven Erkaya'ya bırakılmış olması Türkiye'nin konuya verdiği önemin delilidir.

Kısa Tarihin Kısa Özeti

Tarihçiler genellikle Soğuk Savaş'ın, Moskova'daki Amerikan Büyükelçiliği'nde görevli George Kennan'ın 22 Şubat 1946'da yazdığı "Uzun Telgraf'ı" ile başladığını ve kesinlikle 21 Kasım 1990'da Paris Şartı'nın imzalanması ile bittiğini kabul ederler. Ancak ne yazık ki Rus-Amerikan ilişkilerinde 44 yıl süren bu savaş bizim için çok daha uzun sürdü, siyasette değilse de zihinlerde devam etti. Türk dış politika eliti II. Dünya Savaşı sonunda kendisinden toprak ve Boğazlarında üs talep eden Moskova'yı bir türlü affedemedi. Tarihin tutsağı olarak yaşamaya devam etti. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasından ortaya çıkan bağımsız cumhuriyetler üstünde Rusya'yı doğrudan karşısına alan bir siyasi rekabete girdi. Moskova, Ankara'nın hep doğal jeopolitik rakibi olarak görüldü. Ortak çıkarlar, ticari menfaatler arka plana atıldı. Yıllanmış politikacılar Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar bir Türk dünyasının ortaya çıktığını ve gelecek yüzyılın Türk yüzyılı olduğunu iddia ettiler.

Fakat gelecek yüzyılın aidiyetine konan bu erken teşhis ne yazık ki yanlıştı ve sadece Türkiye'nin başını Rusya ile derde sokmakla kalmayıp bölgede Türkiye'ye en yakın olan liderlerin devrilmesine de yol açtı. Haziran 1993'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebülfeyz Elçibey'i Karabağ sorunu karşısında yetersiz kalmakla suçlayan Süret Hüseyinov arkasına Rusya'yı alarak Gence'de isyan bayrağı açtı. Kan dökülmesi ve ülkenin daha fazla kaosa sürüklenmesi Haydar Aliyev'in müdahalesiyle çözüldü. Elçibey Nahcivan'da küçük bir köyde sürgüne giderken, Aliyev Bakü'de iktidarı ele geçiriyor ve böylece Türkiye'nin bölgedeki kısa süren siyasi nüfusu da bitiyordu.

Aliyev ne Elçibey gibi bir Atatürk hayranı ne acemi bir politikacıydı. Yıllarca Komünist partinin yönetim kadrolarında yer almış pişkin bir siyasetçiydi. İktidarını sürdürmesinin önkoşulunun Rusya ile iyi geçinmeye dayandığının farkındaydı. Ayrıca Karabağ sorunu da ancak Moskova'nın katkılarıyla çözülebilirdi. Azerbaycan'ın %20'sine yakın bir kısmını kontrol altında tutan Ermenileri Kremlin'in desteği olmaksızın buradan çıkartmak mümkün olamazdı. 6 Ocak 1992'de Azerilere karşı harekâta başlayan Ermeniler birkaç hafta içinde bütün askeri hedeflerine varmışlar, buna karşılık uluslararası toplum sadece yakınmakla

yetinmişti. AGİT Minsk Grubu'na devredilen sorun Batılıların pek umurunda değildi. Türkiye'nin ise verdiği tüm retoriksel desteğe rağmen Karabağ konusunda yapabilecekleri sınırlıydı.

Aliyev, çok geçmeden elindeki en iyi kozu Rusya'ya karşı kullandı. Hazar Denizi'ndeki üç petrol yatağının işletilmesi için yapılan ürün paylaşım anlaşmasına 1993 aralığında sessizce Rus petrol şirketi Lukoil'i de kattı. Türkiye'ye, yani TPAO'ya, aynı anlaşmada %1.75'lik bir pay verildiği düşünülürse Aliyev'in tercihini Rusya'dan yana yaptığı, Türkiye'nin "Yüzyılın Kontratı" diye adlandırılan sembolik önemi büyük olan bu anlaşmadan dışlandığı anlaşılır. Fakat devreye Aliyev'in girmesiyle ilk raundu Rusya'ya kaptıran Türkiye'nin önünde petrol boru hatlarının güzergahının seçimi vardı. Eğer Hazar petrolü kendi üstünden geçirebilirse, bölge üstünde tekrar etkinlik kurmak imkanına kavuşabilirdi.

Türklere göre Bakü petrolünü dünya pazarlarına ulaştıracak boru hattı mutlaka Türkiye üstünden geçmeliydi. Ceyhan hem sunduğu liman imkanlarıyla, hem de Avrupa pazarlarına yakınlığıyla ideal bir çıkış noktasıydı. Petrol varolan boru hatları dikkate alınarak Novorussisk'e akıtılacak olursa bölgenin Rusya'ya olan bağımlılığı artacak, Ruslar vanayı ellerinde tutacakları için Azerbaycan ve Kazakistan'a istedikleri gibi siyasi şantaj yapabileceklerdi. Bu olasılığın gerçekleşmesi Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin korunması için mutlaka engellenmek zorundaydı.

Türkiye'nin elindeki olayların akışını etkileyebilecek en sağlam kozu Boğazlardı. Türkiye Boğazlarını kapattığı taktirde petrolün buradan geçmesine imkan yoktu. Ankara uzun süredir devam eden bir çalışmayı çabuklaştırarak 11 Ocak 1994'te yeni bir Boğazlar Tüzüğü yayınladı. Tüzük açıkça tanker geçişini yasaklamasa da getirmiş olduğu düzenlemelerle tehlikeli yük taşıyan gemilerin geçişlerini geciktirerek pahalı hale getiriyordu. Ayrıca böylesi bir tüzüğün çıkartılması sembolik açıdan da önemliydi. Türkiye dünyaya, ama aslında Hazar bölgesindeki petrolü çıkartacak petrol şirketlerine, Boğazlarından petrol geçişine engel olmak için elinden geleni yapacağını gösteriyordu.

Bu düzenleme Rusya'nın tepkisini çekmekte gecikmedi. Ruslara göre Tüzük Boğazlardan geçişin temel ilkelerini belirleyen 1936 Montreux Sözleşmesinin hükümlerine aykırıydı. Sözleşme-

nin 2. Maddesi yükü ve bayrağı ne olursa olsun barış zamanında ticaret gemilerine gündüz ve gece hiçbir formaliteye tabi olmaksızın geçiş hakkı tanımaktaydı. Oysa Tüzük getirdiği kısıtlamalarla en az 12 yerde Montreux Sözleşmesi'ni delmekteydi. Ayrıca yeni düzenleme denizcilikle ilgili diğer uluslararası kurallarla da çelişmekteydi. Rusya Tüzüğün öngördüğü yeni trafik ayrım şemalarını Uluslararası Denizcilik Örgütü'nde görüşülmesi sırasında gündeme getirdi ve ardından da konunun takipçisi oldu. İlk bakışta teknik gibi gözüken tartışmalar konunun tarihi bagajı nedeniyle iki ülke ilişkilerini derinden etkileyebilecek potansiyele sahipti.

Bilindiği gibi, Rusların 17. yüzyılda Kerç Boğazı ve Azak Denizi'ne yerleşmesiyle siyasi önem kazanan Boğazlar aradan geçen zaman içinde pekçok kez Türkiye ile Rusya'nın savaşmasına sebep olmuştur. II. Dünya Savaşı sonunda Türkiye'nin dış politika yönelimlerini çizen faktörlerin başında da Boğazlar gelmektedir. 24 Şubat 1945'te Molotov ile görüşen Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in Sovyetler Birliği'nin Montreux Sözleşmesi'ni değiştirmek istediğini öğrenmesi; 19 Mart'ta ise Molotov'un Sarper'e 1925 tarihli Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşmasını fesh edeceklerini söylemesi; nihayet 7 Haziran'da Molotov ile tekrar görüşen Sarper'in antlaşmasının yenilenmesi için öne sürdüğü şartların çok ağır olduğunu öğrenmesi sadece Türk-Rus ilişkilerini değil, savaş sonrası devletlerarası düzenin alacağı şekli de büyük ölçüde belirlemiştir.

Aslında gerçekleştirilmesi düşünülen amaç açısından bakıldığında Boğazlar ve Boğazlardan geçişi düzenleyen Montreux Sözleşmesi, ticaret gemilerine tanıdığı neredeyse sınırsız geçiş özgürlüğüne karşın, Türkiye'ye önemli avantajlar sağlamaktadır. Çünkü bu sözleşme Rusya Federasyonu için hayati öneme sahip bir belgedir. Ruslar sözleşmenin esnek yorumlanmasını yeniden görüşülmesine tercih edeceklerini çeşitli şekillerde belli etmişlerdir. Türkiye'nin tadil taleplerini gündemde tutarak ve ilişkilerin gergin kalmasını göze alarak Boğazlarında istediği gibi tasarrufta bulunması mümkündür. Rusya Federasyonu 1936 tarihli Montreux Sözleşmesi'ni pekçok hükmünün hukuken ve fiilen anlamsız hale geldiğinin bilincindedir. Sözleşmenin herhangi bir maddesi için başlanacak görüşmelerin tüm maddelere sıçraması

olasılığı herzaman için mevcuttur. Yeni bir Boğazlar rejiminin Montreux'ün Rusya lehine getirdiği savaş gemilerinin geçişi ile ilgili kısıtlayıcı düzenlemelerin korunabilme imkanı, günün koşulları ve deniz hukukundaki gelişmeler gözönüne alındığında yok gibidir. Bunun bilincinde olan Türkiye, 1993 yılından başlayarak 1997 Mayıs ayına kadar Rusya'yı Boğazlarda sıkıştırarak petrol boru hatlarının kendi üstünden geçmesi için çaba harcamıştır.

Neyse ki sorun artık aşılmıştır. Dört yıl süren ve Türk-Rus ilişkilerini Soğuk Savaş sonrasında derinden etkileyen Boğazlar konusunun IMO'daki teknik tartışma düzeyinde kalması sağlanmıştır. Türkiye'nin teknik eksikliklerle mâlul ve pekçok yerinde Montreux Sözleşmesi'nin alanına giren 1994 Tüzüğü'nü değiştirdikten sonra sorunun tamamen kapanacağını söylemek yanlış olmaz. Ayrıca, Ankara'nın Boğazlardan geçiş güvenliğini arttıracak VTS'ler başta olmak üzere almakta kararlı olduğu gözlenen tedbirler de Boğazların bir koz olarak kullanılması devrinin sona erdiğinin göstergesidir. Bundan böyle Boğazlardan tehlikeli yük taşıyan gemilerin geçişini sınırlamak için yapılacak düzenlemeler boru hatları için değil İstanbul şehrinin güvenliği için yapılacağa benzemektedir.

Zaten artık petrol boru hatları konusu da karar aşamasına gelmiştir. Karar geciktirilse bile Türk tarafı petrol boru hatlarının kendi topraklarından geçmesiyle Kafkaslarda etki alanı yaratmak arasında doğrudan bir bağlantı olmadığını anlamıştır. Vana kimin elinde olursa olsun açılıp kapatılmasının o ülkenin keyfiyetine bırakılmayacağı, boru hatlarını bir konsorsiyum tarafından yapılacağı ve işletileceği, bu konsorsiyuma Rus şirketlerinin de katılması gereği telaffuz edilmektedir. Mesut Yılmaz hükümeti ile birlikte boru hatları politikası büyük ölçüde ekonominin sınırları içine çekilmiştir. Petrol şirketlerinin yetkililerinin yaptıkları açıklamalardan da Boğazların daha fazla risk göğüsleyemeyeceği gerçeğinin fark edildiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda karikatürünü çıkarttığımız gelişmeler cereyan ederken iki ülke arasındaki ilişkileri bulandıran başka sorunlar da gündeme girdi. Türkiye'nin Çeçenistan'daki savaşa verdiği dolaylı destek iki ülke ilişkilerinin soğumasına yol açtı. Ruslar Çeçenistan'a karşılık PKK'ya destek verdiler. Çeçenistan savaşının

şimdilik kaydıyla da olsa sona ermesi ve Türkiye'de iktidar değişikliğiyle bu sorunun da kapandığını söylemek yanlış olmaz. Benzer şekilde 19 Kasım 1990'da iki kutuplu dünya düzeninin devam edeceği varsayımıyla imzalanan ve önce Varşova Paktı'nın ardından Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle krize giren Avrupa Konvansiyonel Kuvvet İndirimi Anlaşması'nın Kanatlar sorunu da Mayıs 1996'da Viyana'da varılan uzlaşma ile çözüldü.

Şimdilik geriye siyasi sorun olarak Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin Rusya Federasyonu'na ısmarladığı S-300 PMU1 füzeleri kaldı. Bilindiği gibi Türkiye'nin adadaki hava üstünlüğünü kırmak, herhangi bir kriz anında Rum-Yunan askeri doktrinini hayata geçirebilmek amacıyla ısmarlanan bu füzeler Türkiye'nin gösterdiği abartılı tepki yüzünden Kıbrıs sorununun GKRY'nin istediği şekilde çözülmesi yolunu da açtı. Askeri yetenekleri Türk basınınca aşırı derecede abartılan bu füzeler aslında 143 kg savaş başlığı taşıyan bir hava savunma sistemi. Karadan karaya kullanılmaları gereksiz. Türkiye'nin güney sahillerini vurmak için alınabilecek çok daha ucuz sistemler var. Ayrıca bu sorun Türkiye ile Rusya arasındaki bir sorun da değil, Türkiye ile Yunanistan arasındaki bir sorun. Üstelik Türkiye'yi böylesine rahatsız eden bir satışın yapılması, Türkiye'nin hayati diye adlandırdığı çıkarlarının görmezlikten gelinmesi diğer sorunlar yüzünden bulunan ilişkilerin bir sonucu.

Ortak Çıkarlar

Hâlâ tarihi önyargıların aşılabildiği, her iki ülkenin de birbirlerinin çıkarlarına karşı gereken hassasiyeti gösterdiği söylenemez. İlişkilerin daha fazla gelişebilmesi için Türkiye'nin Rusya Federasyonu'nun toprak bütünlüğünü tehdit eder davranışlardan kaçınması, Orta Asya ve Kafkaslarda ilişkilerini Rusya'yı hedef alır bir şekilde yürütmemeye özen göstermesi şarttır. Buna karşılık Moskova'nın da, Türkiye'nin hayati çıkarlarını gözönüne alması, Kıbrıs konusunda daha tarafsız bir tutum takınması, yakında AB üyesi olacak GKRY'nin kendisiyle ilişkileri ABD ve AB ülkeleri ile pazarlık gücünü arttırmak için geliştirmeye çalıştığını görmesi, PKK ile temaslarına dikkat etmesi gerekmektedir.

Aslında iki ülke arasında tarihte hep çatışmaya, zıtlaşmaya yol açmış olsa da stratejik bir bağ mevcuttur. Yukarıda kısaca

özetlenen Boğazlar sorununun üstüne oturduğu Montreux Sözleşmesi günümüzde her iki ülkenin de çıkarlarını korumaktadır. NATO'nun genişlediği, Barış İçin Ortaklık gibi özünde Rusya'nın çıkarlarını tehdit eder projelerin geliştirildiği bir ortamda bu sözleşmenin bekası Moskova açısından önemlidir. Ama aynı şekilde Sözleşmenin bugünkü haliyle kalması Ankara açısından da önemlidir. Çünkü yeni bir sözleşmenin ticaret gemilerinin geçişini daha liberal hale getirmeyeceğinin, Türkiye'nin güvenliği için savaş gemilerinin geçişine getirilen sınırlamaların kalacağının, Türkiye'ye Montreux kadar egemenlik hakkı tanıyacağının hiçbir garantisi yoktur.

Ama hepsinden önemlisi Türk-Rus ekonomik ilişkilerindeki başdöndürücü gelişmelerdir. DEİK'in verilerine göre Rusya, Türkiye'nin Almanya'dan sonra gelen ikinci ticari ortağı haline gelmiştir. 132 müteahhitlik şirketi Rusya'da toplam değeri 10.5 milyar doları bulan 465 projeye imza atmıştır. Türk ekonomisi içinde önemli paylara sahip Koç Holding, Enka, Alarko, Anadolu Holding gibi şirketlerin Rusya Federasyonu'nda ciddi yatırımları vardır. Rus turistler Antalya otellerinin en iyi müşterileri arasındadır. 1998'in ikinci yarısında Rus ekonomisinin girdiği bunalıma rağmen Laleli piyasasının en vefalı müşterileri hâlâ Ruslardır.

ÇOK BOYUTLULUĞU YENİDEN KEŞİF
TÜRKİYE'NİN TÜRK CUMHURİYETLERİYLE İŞBİRLİĞİ ARAYIŞI*

Büşra Ersanlı

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma süreci, değişik halklardan tebaayı uluslaşma yönünde arayışlara sevk etmiştir. Cumhuriyet Türkiye'si ise Soğuk Savaş'ın sonuna kadar geçmişteki çok kültürlü zenginliğinden yararlanma yolunu seçmedi. Genç cumhuriyet Osmanlı geçmişini inkar ediyordu. Bu durum tarih ders kitapları sayfalarından kolayca anlaşılabilir. Türkiye bir taraftan Yunanistan, Bulgaristan ve Kırım'dan kopma sebebiyle teessüfünü dile getirirken, diğer taraftan Atatürk'ün söylemiyle de uyumlu olarak Anadolu sadece siyasi bir toprak parçası olarak dikkate alınmıştır. Bundan dolayı, sınırlar dahilinde etnik, dini ve kültürel homojenliği gerçekleştirme projesi, resmi politikanın ve tarih yazımının temel hedefi olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti için 1930'lardaki milli duygular, esas itibariyle savuma ve infiratçı bir nitelik taşımaktaydı. Osmanlı geçmişini reddetme ve içine kapanmak suretiyle, aydınlar ve yönetici elit, komşularını tanıma ve anlama konusuna çok az ilgi göstermişler ve onları, Türkiye'nin kültürel ve tarihi bağları bulunan bu bölgelerde karşılaştıkları geliş-

---

* Bu makale, *Private View* dergisinin Kış 1997 sayısında yayınlanan "Rediscovering Multidimensionality" adlı makalenin genişletilmiş şeklidir. Makale önce editör tarafından çevrilmiş daha sonra yazarın kontrolünden geçmiş ve genişletilmiştir.

Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve
Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

ınelerden ilgisiz bir şekilde kendi hallerine bırakmışlardır. Eski Sovyet Türk cumhuriyetleriyle son zamanlardaki ilişkilerinde, Türkiye için bu deneyimin olumlu ve olumsuz yönlerinin anlamı belirginleşmiştir. Bu cumhuriyetler Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dır.

1921 ile 1936 yılları arasında, Sovyet Rusya'nın genç Türkiye Cumhuriyeti'ne desteği Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinin gelişmesinde etkili olmuştur. Türkiye'nin sınırları, Ankara'da, 1921'de imzalanan bir anlaşmayla garanti altına alınmış, daha sonraki yıllarda, Sovyetler Birliği ile imzalanan diğer diplomatik anlaşmalar cumhuriyetin coğrafi yapısını güçlendirmiştir.

Bütün bu süreç, Sovyetler Birliği dahilindeki Türk dünyası konusunda Türkiye'nin kültürel gerçeklerden vazgeçmesinin işaretlerini de vermiştir. Soğuk Savaş döneminde, Türk yetkililerinin aşırı anti-komünist tutumları da bu ilgisizliği arttırmıştır.

İlişkilerin Yeniden Kurulması

Cumhuriyetin ilk on yıllarında, mevcut Osmanlı geçmişi, Türk milliyetçileri tarafından bir kenara bırakılmıştı. Geniş çok kültürlü mirasına rağmen, genç Türkiye çok milletli geçmişini reddetti. Sömürgeci geçmişinden dolayı Avrupa, çok uluslu yapısından dolayı Sovyetler Birliği Soğuk Savaş dönemi şartlarında dış politikalarını uygulayabilme tecrübelerine sahip olmuşlardır. Her ikisi de farklı halklar ve kültürlerle kolayca bağlantı kurabilmişlerdir. Cumhuriyet Türkiye'si, Osmanlı mirasına rağmen, mevcut komşuları içerisindeki farklılıkları öğrenmeyi istemedi. Bundan dolayı, Soğuk Savaş dönemi politika geliştirmesi, özellikle dış ilişkiler konusunda, NATO üyeliği ile uyumlu bir şekilde gerçekleşti. Türkiye'nin bu dönemde bölge ve dünya politikalarına aktif katkısı çok az olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Türkiye, dış politika ufkunu genişletme fırsatı elde etti. Oysa o zamana kadar, Türk dış politikasının amaçları askeri ve siyasi ittifaklarla sınırlandırılmıştı. Şimdiki arayış ise, kültürel ve ekonomik bağlar temelinde, Avrupa Birliği'ne üyelik yolundadır. Eşzamanlı olarak pragmatik, realist ve değişik şekillerde, diğer eski Sovyet cumhuriyetle-

rine olduğu gibi, Türk cumhuriyetlerine doğru bir yönelme de başladı.

Daha 1970'lerde Türk kimliği, Türk/İslam tabirleriyle (Türk/İslam sentezi ile) ifade edilmeye başlanmıştı. Bu süreç sağ kanatlı radikal milliyetçi eğilimler tarafından geliştirilirken, Türk ve İslam geçmişiyle ilgili akademik çalışmaları da teşvik etti. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra bu Türkçü eğilimler, Batı dünyası ve bilhassa ABD tarafından desteklendi, hatta teşvik edildi. Amerikan dış politikası, İran'la ve İran'ın Orta Asya ve Kafkaslar'daki muhalif hareketler için verdiği iddia edilen destekle ilişkilendirilen "fundamentalizm" kavramının kapsamı çerçevesinde şekillendi.

Yeni Dönemin Politikaları

Türkiye yeni uluslararası şartlara kendisini uydurma konusunda isteksiz değildi ve bölgedeki ülkelerle yavaş yavaş yeni ilişkiler kurdu. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi (KEİK) 1992'de kuruldu. Bugün KEİK, küçük projeleri yürütme konusunda başarılıdır ve daha büyük taşıma, haberleşme ve çevre projelerini yüklenebilecek kapasiteye ulaşma konusunda çalışmaktadır. Bağımsızlık sonrasında, Türk cumhuriyetleri Türkiye'nin ihraç ürünleri için alternatif pazarlar da oluşturdu.

1960'ların sonunda, önce Türkiye, Pakistan ve İran tarafından kurulmuş olan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO), 1993'te beş Orta Asya devleti, Azerbaycan ve Afganistan'ı üye yaparak genişletildi. Toplam 300 milyon nüfusu ile bu teşkilat, özel sektör bankacılığı, ulaşım ve iletişim kurulması, bilimsel teknik işbirliğinin başlatılması ve gittikçe geliştirilmesi yolunda etkili olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra uluslararası ilişkiler konuları Türkiye'nin iç politikasında daha fazla dikkat çekmeye başladı. Komşu bölgelerdeki gelişmeler artık iç politik gündemin bir parçası haline geldi. Milliyetçilik, göçler, nükleer artış ve ayrılma konuları, yeni gündem maddeleri oldu. Türkiye için dünya, Orta Doğu'yu da içine alarak Avrupa'dan Avrasya'ya genişledi. Bu gelişmelerle birlikte, dışişleri bakanlığı, teşkilat yapısını yeniden düzenledi ve bölgesel işbirlikleriyle ilgilenen yarı resmi bir

ajans kurdu. Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) çok sayıda projeye kaynak desteği verdi ve Kafkaslar, Orta Asya ve Balkan ülkeleri arasında iletişim kurulmasına yardım etti. 1994'te, *Avrasya Dosyası ve Avrasya Etüdleri* beş ayrı dilde yayına başladı. 1995 sonunda, Dışişleri Bakanlığı'nın diğer bir yan kuruluşu, Stratejik Araştırmalar Merkezi kuruldu. Bu merkezin yayın organı SAM/I sayfalarını, genelde uluslararası akademik çalışmalara tahsis etti.

Bu genişleyen iç gündem, dışişleri ile ilgili bakanlıkta ve çeşitli üniversitelerin uluslararası ilişkiler bölümleri için hem fırsatlar ve hem de ciddi problemler ortaya çıkardı. Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya, daha önce Osmanlı bölgesi içerisindeki önemleri veya Osmanlı ile yakın ilişkileri sebebiyle yeniden önem kazandılar. 1989 kargaşasından sonra Türkiye'nin Bulgaristan ile ilişkileri gelişti ve zaman zaman diğer ilişkilere katkısı da oldu. Gürcistan ile de son derece olumlu ilişkiler kuruldu ve geliştirildi. Ermenistan ile dengeli ve çift yönlü ilişki kurulmaya çalışıldı, ancak 1998 Mart ayındaki iktidar değişimi, Kafkaslar dış politikasını olumsuz yönde etkiledi.

Bu gelişme sürecinde, Türk cumhuriyetleri, tabiatıyla özel bir yere sahip olmuştur. Türklerin bölge halklarıyla kültürel ve tarihi bağları, Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası ilişkiler perspektiflerini genişletti ve zenginleştirdi. Başlangıçta birbirine benzer olduğu zannedilen, daha sonra Türkiye'dekinden farklı olduğu anlaşılan kültürler ve halklarla yeni bir tecrübe dönemi başladı. Bu durum Türkiye'nin bölgesel güç statüsünü yeniden kazanması için büyük bir fırsattı. Bununla beraber, ilk yıllarda bu yöndeki hareketler, bölgenin halkları ve politikaları hakkında yetersiz bilgi yüzünden bir takım başarısızlıklarla karşılaştı.

Türkiye'de yok denecek kadar az kişi Rusça okuyup yazabilmekteydi ve sadece Türkoloji enstitüleri uzmanları çeşitli Türk lehçeleri konusunda bilgi sahibi idiler. Çok az dışişleri bakanlığı bürokratı Rusça, Bulgarca, Macarca, Ermenice, Gürcüce veya Özbekçe konuşmuştur. Son zamanlara kadar üniversitelerde ne çağdaş Farsça ne de çağdaş Yunanca öğretilmiştir.

1990'larla birlikte bütün bunlar değişmeye başladı. Türk dünyası konusundaki çalışmalar, günümüz üniversitelerinin yeni bölümleri, SIAR benzeri uluslararası araştırma kuruluşları ve özel

sektör kuruluşları tarafından yürütülmektedir. Türk dünyası konusunda duygusal sağ kanat tekeli kısmen kırılmıştır. Sovyet döneminden kalan "esir Türkler" yaklaşımı biraz olsun terk edilmiştir. Türk cumhuriyetlerinin politikacıları, sanatçıları ve aydınları ile kültürel, ekonomik ve entellektüel işbirliği ve temas yoluyla, ilişkilere yeni boyutlar kazandırılabilmiştir.

İlişkilerin Safhaları

1990-91 yıllarında ve 1992'nin başında, Türkiye bölgede ihtiyatlı bir politika izledi. Böylece, haklı olarak Rusya Federasyonu'nun olumsuz tepkilerinden sakındı. Bağımsızlığını kazanmış olan eski Sovyet cumhuriyetleri ile ilişkiler, Rusya'da tedirginlik yaratmamak için gayet temkinli götürüldü. Soğuk Savaş dönemi zihniyeti bir müddet daha devam etti. Bu dönemde Rusya ve diğer Avrupa devletleri için "fundamentalizm" ile birlikte pan-Türkizm korkulan bir şeydi, aslında "fundamentalizm" korkusu hâlâ da devam ediyor. 1991'in sonunda, nihayet bütün Türk cumhuriyetleri Türkiye tarafından tanındı ve Türkiye 1992 yılında bu ülkelerde arka arkaya büyükelçilikler açtı.

Dağlık Karabağ bölgesinde 1988'den beri sürmekte olan Azeri-Ermeni çatışması, Azerbaycan'a Türk yardımı için bir halk çağrısı niteliğine büründü. Yaygın duygusal Türkçülük, hükümete daha kararlı bir Türkçü tavır izlemesi konusunda baskı yaptı. Başbakan Demirel'in bölgeye ziyareti ve 1992'de düzenlenen Ankara Zirvesi bu hisleri belirli bir dereceye kadar yatıştırdı. Bu ziyaret esnasında birçok iki taraflı ve çok taraflı anlaşmalar imzalandı. Azerbaycan'da Elçibey dönemi öncesinde ve dönem boyunca, Türkiye sürekli olarak nakit ve diğer konularda büyük vaadler yapmaya başlamıştı.

1993, ilk önce, bu ülkeler ile Türkiye arasındaki ilişkilerin en problemli ve en gayretli olduğu yıl olmuştur. Bir model olarak Türkiye, Rus üstünlüğünü dengelemek için Batı'ya yakınlaşmak isteyen Türk cumhuriyetleri açısından çekici idi. Diğer taraftan bu durum Türkiye'nin yeni bir bölgesel güç olarak ortaya çıkması demekti. Kısa bir süre sonra bazı Türk cumhuriyetleri Türkiye'yi de "büyük ağabey" gibi gördüklerini dile getirdiler. Özbekistan, Kazakistan ve Azerbaycan, Cumhurbaşkanı Özal'ın aynı

yılın ilkbaharında gerçekleştirmiş olduğu ziyareti esnasında bu konudaki olumsuz tepkilerini belirttiler.

Tek ekonomik bölgenin oluşturulması ve sınırların güvenliği temeli üzerine kurulmuş olan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), bütün eski Sovyet cumhuriyetleri için son derece kritik bir bölgesel örgütlenme idi. BDT hem karşılıklı ekonomik bağımlılığın devamının bir sembolü, hem de çelişkili bir biçimde pazar ekonomisine geçiş için gerekli bir kuruluş idi. Herbiri bağımsızlığı farklı bir yönüyle benimseyen Türk cumhuriyetleri, beklenmedik bir şekilde kavuştukları bağımsızlıklarını korumak için hem Türkiye ve hem de Rusya Federasyonu'na karşı koymayı denediler. Bir müddet sonra Türkiye kendi ekonomik gücünün bu cumhuriyetlerin taleplerini karşılama konusunda yetersiz olduğunun farkına vardı. Rusya Federasyonu ile Türkiye arasındaki gerginlik esas olarak petrol boru hatları konusunda ortaya çıktı. Türkiye'nin Bakü'den Akdeniz kıyısındaki Ceyhan'a uzanan güzergah teklifine karşılık Rusya Novorosisk-Türk Boğazları güzergahını ileri sürdü. Bu pazarlıklar yıllarca sürdü. Nihayet Bakü-Ceyhan hattı, 1998 başında, başta Türkiye olmak üzere Azerbaycan ve Gürcistan tarafından daha da kuvvetli bir biçimde savunulmaya başlandı.

Türkçülük, yukarıda zikredilen nedenlerden dolayı duygusal olma boyutuyla birlikte, Türkiye hükümeti ve Türk cumhuriyetlerindeki diğer kuruluşların çeşitli faaliyetleri için bir teşvik edici unsur haline geldi. Bu durum 1992-93'te başlamış olan daha çok kültürel ilişkilerde ve orta ve küçük ölçekli müteşebbisler açısından iktisadi alanda verimli oldu. Yabancı ve yerli şirketlerle kurulan ortaklıklar hızla arttı. 1993'te Avrasya Ticaret ve Sanayi Odası kuruldu ve ticaret hacmi artmaya başladı. Dış ticaret hacmi (başta Türkmenistan ve Özbekistan ile olmak üzere) bu iki yıl içerisinde ikiye katlandı. 1995 sonu ile birlikte Eximbank kredilerinin toplamının yarısı (1 milyar Amerikan Doları) bu ülkeler tarafından kullanıldı.

Kültür ve eğitim alanlarında, hem Kültür Bakanlığı ve hem de Milli Eğitim Bakanlığı projeler hazırladılar ve faaliyetlere başladılar. En büyük adım Türk cumhuriyetlerinden 10.000 Türk öğrencinin Türkiye'de eğitim ve öğretim görmeleri konusunda verilen karardı. Bu rakam 1994'te, Özbekistan'la ortaya çıkan bir

takım siyasi problemler sebebiyle 8.500'e düştü. Yüzlerce öğretim elemanı Türkiye ve Türk cumhuriyetleri arasında karşılıklı olarak değiştirilerek çalışmaya başladılar. Kazakistan'ın Çimkent şehrinde bir Kazak-Türk üniversitesi kuruldu. Bugün Ahmet Yesevi üniversitesi, 13 fakültesi ve 75 bölümü ile 6.000 öğrenci, 710 öğretim üyesine sahiptir. Kafkas üniversitesi 5 fakültesi ile açıldı. 1998'de, Kırgızistan'ın başkentinde "Manas" üniversitesi açıldı. Bunlara ilaveten Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı 14 ilk ve orta dereceli okul ve 100'den fazla özel Türk okulu, 1993 yılından itibaren bu ülkelerde eğitim ve öğretime başlamış durumdalar.

Dil projelerinin bir parçası olarak sözlükler birlikte hazırlandı. Bu ülkeler arasında alfabe değiştirmeleri de cesaret verici olmuştur. Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan alfabelerini Kril harflerinden Latin harflerine çevirdiler. Azerbaycan ders kitapları konusunda hayli yol aldı, diğer iki ülke daha tedrici bir alfabe değişimi politikası izliyor. Bu süreçte Türkiye aktif bir rol oynamıştır. Başta edebiyat tarihi ve kültür tarihi olmak üzere ders kitaplarının gözden geçirilmesi, okul kitaplarının yeniden yazılması konusunda, resmi toplantılar ve kongreler düzenlenmesi için hazırlıklar yapıldı. Bu arada Türkiye'deki tarih ve edebiyat ders kitapları, kültürel bölgecilik taleplerine cevap vermek üzere gözden geçirildi. Yaygın kültürel altyapı, Kültür Bakanlığı'nın çok sayıdaki yayınıyla daha da aydınlatıldı. Aynı bakanlık, Türk cumhuriyetlerindeki kültürel/siyasi değişim konusunda araştırma yapacak olan akademik araştırma projeleri için kaynak ayırdı. Yazarlar ve sanatçılar kuruluşları arasında olduğu gibi, bakanlar arasında da düzenli toplantılar tertip edildi.

TRT, Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından hemen sonra TRT Avrasya International yayınına başladı. Bölge için özel programlar hazırlandı. Bu yayınlar, dil problemi yüzünden ve Rus televizyonunun çekiciliği ve çeşitliliği nedeniyle pek de olumlu karşılanmadı. Ancak 1995'ten itibaren bazı iyileştirmeler oldu. Mahalli TRT, yeni Türk devletlerinin benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymaya çok daha fazla zaman ayırdı. Telekomünikasyon (NETAŞ) ve taşımacılık projeleri, adım adım, ülkelerin çoğuna ulaşacak şekilde yaygınlaştırıldı. Gallup, Uluslararası Araştırma Kuruluşu SIAR'a, Türk cumhu-

riyetlerindeki sosyal ve ekonomik gelişmeleri izlemek üzere mahalli bürolar açması konusunda cesaret verdi.

Gelişmelere gerçekçi ve pragmatik yaklaşım, Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerine yardım etmesi konusundaki ABD desteği kesildiği zaman bölgesel ve çift yönlü ilişkiler şeklinde kendini gösterdi. Türkiye, bu ülkelerin birçok isteklerini karşılama konusunda ekonomik bakımdan yetersiz olduğunu fark etti.

Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak, Türkiye'de iç ve dış politika yapımı artık eskisi gibi birbirinden ayrılamazdı. Türk devletlerinin ve topluluklarının temsilcileri, Türkiye'de, "Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği" adı altında yılda bir kere toplanan kongrede düzenli olarak bir araya geldiler. Antalya'da, İzmir'de (iki kere), Ankara'da, İstanbul'da ve Bursa'da olmak üzere bugüne kadar toplam altı kongre tertip edildi. Bu toplantılar ilk defa, Alparslan Türkeş'in lideri olduğu Milliyetçi Hareket Partisi tarafından başlatıldı. Bununla beraber bu kongre hemen hükümetin kontrolü altına alındı. Bu kararda, Türkeş'in aşırı milliyetçi politikalarının kongreyi etkileyeceği görüşü sözkonusu oldu. Özal ve Demirel organizasyonun sorumluluğunu yüklendiler. Bununla beraber, bu kongrelerdeki hava duygusal ve yüzeysel seviyede kaldı. Ne var ki bu toplantılar Türk dünyasından birçok aydın, sanatçı ve politikacının bir araya gelmesine yardımcı olmuştu. Bu kongrelerde ve 1994 Eylül ayında Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen Türk Dünyası Tarihi Araştırma Kongresi'nde, bu alanda çalışan Türk aydınları ve akademisyenleri, Türk cumhuriyetlerin siyasi hedeflerinin birbirinden farklı olduğunu görebildi. Farklılık içinde birlik arama noktasına geldi.

Türk Cumhuriyetlerinin Geleceği Hakkında Düşünceler

Çok yakın zamanlarda, Türk hükümeti yetkilileri ve aynı şekilde Türk özel sektör yetkilileri, kısa dönem ve uzun dönem çıkarları ve projelerini birbirinden ayırmaya başladılar. Devlet sektörü 1992 ve 1993 yıllarında Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerin yolunu açtı, ancak bugün küçük çaplı yatırımlarda daha çok özel sektör görülmektedir. Bunlar arasında en fazla dikkat çekeni küçük marketler, ekmek fabrikaları veya büyük fırınlar, tekstil firmaları, inşaat ve turizmdir. Özel bankalar da şubeler açmaktadır. Türk yatırımcılar ortak şirket (joint venture) kurma konu-

sunda da aktiflerdir. Örneğin Özbekistan'da, Türkiye yüzden fazla gerçekleştirmiş olduğu ortak şirketleri ile, en aktif ortak durumundadır. Türk uzmanlar, bankacılık ve tarım konusunda teknik eğitim sağlamak için genellikle Avrupalı üçüncü taraflarla çalışmaktadırlar. 1994'ten beri gerçekleşmekte olan bu işbirlikleri eğitim yatırımlarına paralel gelişmektedir. Diğer bir ifadeyle özel sektör faaliyetleri kamu sektörünün yerini almaya başladı. Bugün 1998 ortasında Kazakistan'ın yeni Başkenti Astana'nın Türk firmaları tarafından inşa edildiğini öğreniyoruz.

Türkiye tedricen "ülke çıkarı" kavramını "bölgesel çıkar" şekline çevirmeye uğraşmaktadır. Bunu, Türk cumhuriyetlerindeki yatırımlarını ve bu cumhuriyetlerle olan ticaretini, diğer BDT ülkelerindekilerle dengeleyerek gerçekleştirmektedir. Rusya'nın ithalatında Türkiye'nin dördüncü ve ihracatında beşinci sırada yer almasından başka, Gürcistan'la Türkiye'nin ticareti de son yıllarda Azerbaycan'la olanın seviyesine ulaşmıştır. Türkiye, bölgesel dengeyi sağlamak konusuna büyük bir özen gösterirken ülke çıkarının gereklerini yerine getirerek, Türk cumhuriyetleri ile diğer BDT ülkeleri arasında, yatırım konusundaki farklılıkları da dikkate almaya başladı. ECO ve KEİK gibi bölgesel kuruluşlar Türkiye'nin yeni faaliyetleri konusunda aracı zemin haline geldiler.

Sonuç

Son on yılda dünyada gerçekleşen değişiklikler, Türk dış politikasını hem iç ve hem de bölgesel farklılığı değerlendirmek zorunda bıraktı. Başlangıçta, "Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur" şeklinde basit bir özdeyişe dayanan politika yapımının rotası değişti. Savunmanın başlıca ilham kaynağı olarak homojenlik fikri terk edilmek zorunda kaldı. Bu bağlamda, Ukrayna'dan Kazakistan'a eski Sovyet cumhuriyetleri bölgede, etnik guruplar arası, kültürler arası ve dinler arası ilişkiler konusunda bir ilham kaynağı oluşturdu. Türk cumhuriyetleriyle, herbirinin yerel/bölgesel karşı sınırındaki etnik çoğulculuğu ile birlikte, kültürel, linguistik, etnik ve dini ortak temel, Türkiye'yi farklılıkları araştırma konusunda daha fazla cesaretlendirdi. Bağımlılık, bağımsızlık ve karşılıklı bağımlılık hem nazik ve hem de başka şeyleri çağrıştırır bir hale geldi.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kesin bir yenilgi olarak bakış tarzı, acele verilmiş kararlardan biridir. Bu tür bir yaklaşım yüzünden kutup sistemine dayalı soğuk savaş dönemi politikalarına anlamsız göndermelerde bulunulmuştur. Yeterli bilgi ve haber kaynaklarına dayanarak hareket etme, dış politikada daha pragmatik, gerçekçi ve çok boyutluluğu güçlendirmeye yardım etmiştir.

ORTA ASYA'DAKİ EKONOMİK REFORMLAR VE YENİ BÜYÜK OYUN

Dinçer Taşçıkar

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, dünyadaki jeopolitik yapıyı ve güçler dengesini değiştirerek, uluslararası ilişkilerde yeni bir dönem başlatmıştır. Doğu Bloku'nu bir arada tutan bağların çözülmesi sonucunda, Sovyetler Birliği'nden önemli kopmalar oldu. Yeni oluşan bölgelerden biri olan Orta Asya, yetmişbeş yıldır bir avuç akademisyen ve araştırmacı dışında bölgeyle pek fazla ilişkisi bulunmayan ABD ve Avrupa için, Moskova'da meydana gelen önemli olayların gölgesinde kalmış, hakkında pek birşey bilinmeyen ancak sınırlı ilgi gören bir yerdi.

Orta Asya tanımı zaman içerisinde farklı ülke ve alanları kapsamıştır. Sovyet devleti, daha karmaşık ekonomik ve etnik yapısından dolayı Kazakistan'ı hiçbir zaman Müslüman Orta Asya içinde görmemiş, Rusya ve Sibirya'yla yakın bağlantı kurarak, Asyalı olmayan bir kimlik vermeyi tercih etmiştir. Bugün bölgenin dış sınırlarını çizerken coğrafyanın yanısıra kültürel bağlar, tarihi gelişim, siyasi yapı, demografi ve en önemlisi ekonomik bağları dikkate almak gerekir (Ferdinand, 1994:1) Günümüz Orta Asya'sı, bağımsızlığını kazanmış beş eski Sovyet Cumhuriyeti olan Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan'dan oluşmaktadır.

Orta Asya Cumhuriyetleri, bağımsızlıklarını kazanır kazanmaz ilgi odağı olmuştur, çünkü Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, Rusya, Çin ve İslam

Uluslararası Ekonomi Politika Uzmanı

dünyasının merkezinde ortaya çıkan jeopolitik bir boşluk, fazla sayıda aktörce oynanan yeni bir "Büyük Oyuna"[1] yol açtı. Bu seferki oyuncular Rusya, Amerika Birleşik Devletleri. Türkiye, İran, Avrupa Birliği, Çin, Suudi Arabistan, İsrail, Pakistan, Hindistan ve Afganistan olarak sayılabilir.

Sovyet ekonomisine hammadde sağlayan Orta Asya Cumhuriyetleri, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ekonomilerini güçlendirip, dış dünyayla bütünleşmenin yollarını aramaya başladılar. Sonuçta, Orta Asya'daki Büyük Oyun iki farklı fakat içiçe girmiş alanda gelişmeye başlandı. Yazı, tartışmaya bu noktadan başlayıp, jeopolitik ve jeoekonomik gelişmeleri inceleyecektir. Jeopolitik amaçlar devletleri diğer aktörlerle ekonomik bütünleşmeye ve bağlantılar kurmaya iter. Bu tür bağlar kaçınılmaz olarak artan siyasi etkinliğe yol açar (Ahrari, 1994:525-6). Sonuçta devletler arasında artan ekonomik ilişkilerin siyasi etkinliği arttırdığı iddia edilebilir.

Yazının uzunluğu gözönüne alındığında, sadece bölgeyle büyük boyutta ekonomik ve siyasi ilişkileri olan Rusya, ABD, Türkiye ve İran'ın incelenmesi uygun olacaktır. Rusya bölgenin en önemli ticari ortağıdır ve Sovyet döneminden kalma özel bir yeri vardır. ABD yeni dünya düzenindeki tek süper güçtür. Türkiye ise, etnik bağlarının olduğu bölge ülkeleri için model olma iddiasındadır. İran da bölgeye komşu bir diğer potansiyel modeldir.

Orta Asya ve Rusya: SSCB'den BDT'ye

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki birinci dönemde, Orta Asya Cumhuriyetleri ruble sisteminin içinde yer alıp, Rusya'nın ekonomi ve reform politikalarını izlediler. Ulusal paralarını 1993'te kullanmaya başladıktan sonra Moskova'dan bağımsız olarak ekonomik kararlar alıp, dış ticaretlerini geliştirme yoluna girdiler.

Sovyetler Birliği'nin Dağılması

8 Aralık'ta Minsk'te toplanan Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya, Sovyetler Birliği'nin lağvedildiğini ve yeni bir Bağımsız Dev-

[1] 19. yüzyılda, İngiltere ile Çarlık Rusyası arasındaki rekabet. Konu hakkında daha detaylı bilgi için *Promfret, 1995* veya *Fuller, 1993*'e bkz.

letler Topluluğu'nun (BDT) kurulduğunu resmen ilan eden bir antlaşma imzaladıklarında, Slav liderler Orta Asya'daki yoldaş cumhurbaşkanlarına danışmak ve bilgi vermek zahmetine girmeseler de, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin bu oluşuma katılmak istemesinin ardında bir dizi ekonomik neden yatmaktadır.

Birincisi Sovyet ekonomisinin yapısından dolayı cumhuriyetler arası ticaret yüksek boyutlardaydı. Sovyet cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki ticaret, toplam dış ticaretlerinin yüzde 72'sini oluştururken, bu Avrupa Birliği'nde yüzde 60'tı (Kaser ve Mehrotra, 1992:5). Ticaret, Orta Asya ekonomilerinin toplam milli gelirlerinin beşte ikisini oluşturmaktaydı. Bağımsızlıktan önce ihracat ve ithalat, Türkmenistan toplam milli üretiminin yüzde 35'ini oluşturuyordu ve bunun yüzde 92.5'lik kısmı diğer cumhuriyetlerleydi (Türkmenistan, 1994:9). Bu yüksek oranın nedeni, tek bir ekonomik alan oluşturan Sovyet ekonomisinin merkezi planlama teşkilatı Gosplan tarafından cumhuriyetlerin sınırları gözönüne alınmadan yönetilmesidir (Yasin, 1993:139; Mcauley, 1995:259). Belli ülkelere yoğunlaşan ticari ilişkiler de bağımlılık yaratmaktadır.

İkincisi, bölgelerin belli ekonomik alanlarda uzmanlaşması sonucunda, Rusya ile Orta Asya arasındaki ekonomik ilişki, bölge ülkelerinin hammadde ihracatına ve sanayi ürünleri ithalatına dayanıyordu. Sovyet ekonomisine petrol ve doğal gaz sağlayan Orta Asya, tarımda önceliği pamuk üretimine verdiği için diğer tarım ürünlerini ithal etmek zorunda kalıyordu.[2]

Üçüncüsü, bölgenin dünya ile olan ticareti sadece Rusya üzerinden sağlanabiliyordu. Sovyet döneminde bütün demiryolları ve boru hatları Rusya'ya doğru yapıldığı için yenileri inşa edilene kadar dünya pazarlarına ulaşmada bunlara bağlı kalınılacaktır (Ronnas ve Sjoberg, 1994:5).

Dördüncüsü, bölgede ekonomik reformlara geç yönelinmesi, bu ülkelerin dışa açılmasına ve ekonomilerinin kalkınmasına engel olmuştur. 1980'lerin ikinci yarısında Sovyetler çeşitli alanlarda reformlara başlarken, Orta Asya Cumhuriyetleri'nde bu yönde hiçbir çalışına yapılmadı, çünkü var olan sistem bölgedeki yö-

---

[2] Pamuk üretimi ve işlenmesi sektör olarak Özbekistan'ın toplam üretiminin %65'ini oluşturuyordu. Toplam işgücünün %40'ı pamuk sektöründe çalışıyordu (Rumer, 1991:62).

neticilerin lehineydi. Bölgedeki Rus yöneticiler herhangi bir değişimle güçlerini kaybetmekten korkuyorlardı (Pomfret, 1995:41-2). Geri kalmış ekonomik yapı da Moskova'ya olan bağımlılığı arttırıyordu.

Son olarak, bütçe açıklarını kapatmak için Rusya'dan yardım olmaya devam etmek istiyorlardı (Zviagelskaia, 1995:7). Türkmenistan, birlik bütçesinden en çok yararlanan ülkelerden biriydi. Sovyet döneminde yapılan yardımlar toplam milli gelirin yüzde 10'una ulaşıyordu (Turkmenistan, 1994:10).

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Rusya, Orta Asya'ya karşı ilgisiz davrandı. Dışişleri Bakanı Kozirev, Nisan 1992'de bölgeye ilk kez gittiğinde, Amerikalı meslektaşı üçten çok resmi ziyaret yapmıştı. Türkiye, İran, Çin ve ABD, Rusya'dan önce bölgede elçiliklerini açtılar (Bondarevsky ve Ferdinand, 1994:40-1). Üç Slav lider tarafından BDT'nin kurulması için ilk kararların alındığı Minsk'teki toplantıya birlik yanlısı Orta Asya cumhuriyetlerinin davet edilmemesi, bölgenin Rusya için öncelikli olmadığına bir diğer örnektir. Bunun nedeni Rusya'nın ağırlığı siyasi konular yerine, kendi ekonomisine vermesiydi. Ekonomik yapıyı değiştirmek için batının mali yardımına ihtiyacı oluğunu bilen Yeltsin, dış ilişkilerde batı yanlısı politikalar izlemeye başladığından, stratejik planlarında Orta Asya'ya çok az yer kalıyordu. Moskova'nın yaklaşımı, bölgenin Rusya'nın ekonomik ve mali kaynaklarını emdiği ve yük olduğu yönündeydi (Belokrenitsky, 1994:1093-4). Sosyalizmin eşitlik hedefi ve özellikle Sovyet devletindeki geri kalmış bölgelerin geliştirilmesi gerektiği düşüncesi, şimdi Rusya hazinesini boşaltmaktan başka işe yaramayan pahalı bir siyaset olarak görülüyordu.

Eski ticari bağlantıları ve ekonomik ilişkileri korumak için Orta Asya Cumhuriyetleri, bağımsızlıklarını kazandıklarında ulusal paralarını basmak yerine rubleyi ortak para birimi olarak kullanmaya devam ettiler. Ruble, bölgesindeki fiyatlar, dünya fiyatlarına ayarlanmadığı için Rusya dünya fiyatlarının altında mal satarak ticari ortaklarına subvansiyan yapmış oluyordu (Narzikulov, 1993:443).

Ruble sistemi içersinde bulunan Orta Asya Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bile Moskova'nın ekonomi ve fiyat reformlarını izlemek zorunda kaldı (Esentugeloy,

1996:202). Ruble sisteminin en büyük sorunu uygun kurumsal yapının olmamasıydı. Sovyet merkez bankasının yönetimi Rusya'ya geçmişti. Para basımı Rus toprakları üzerinde yapıldığı için para arzının kontrolü de Rusya'daydı. Ruble sisteminde enflasyonun kısa sürede artmaya başlamasıyla. 1992'de bazı cumhuriyetler sistemden ayrılmaya başladılar (Pomfret, 1995:141). Enflasyonu kontrol altına almak için Mayıs 1993'te Kırgızistan, ardından da diğerleri ulusal paralarını basıp sıkı bir para politikası izlemeye başladılar.

1993 Sonrası Rusya Orta Asya İlişkileri

1993 yazında Yeltsin ülke içerisindeki hâkimiyetini güçlendirdikten sonra önceleri bir yük olarak algılanan fakat jeopolitik önemi yeniden kavranan Orta Asya'yla daha yakından ilgilenilmeye başladı. Bu kararında Rusya'nın bölgedeki çıkarlarını oluşturan BDT'nin yaşaması, Rus azınlıklar, Rusya Federasyonu'nun dağılmasının önlenmesi, güvenlik ve ekonomik ilişkiler etkili olmuştur.

Düzensiz gelişimine rağmen çeşitli alanlarda ilişkilerin düzenlenmesi için daha belli bir süre yararlı olmaya devam edecek olan BDT'nin varlığı, Moskova'nın bölgedeki etkinliği için gereklidir (Fuller, 1994a:103). Orta Asya'daki Ruslar, siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal sebeplerden dolayı önemlidir. 1989 Sovyet nüfus sayımına göre bölgede yaşayan 9.500.000 Rus, toplam nüfusunun beşte birini oluşturmaktadır (Tishkov, 1995:290). Konu aşırı sağ tarafından Yelsin'e karşı siyasi malzeme olarak kullanılmaktadır. Rusların bölgeden büyük gruplar halinde göçü, Rusya'yı ekonomik açıdan zor durumda bırakıp, milliyetçiliğin yükselmesine yol açacaktır. Komşu bölgelerdeki çatışmalar ve bunların Rusya'ya sıçramasının önlenmesi, Rusya Federasyonu'nun toprak bütünlüğü için gereklidir (Shashenkov, 1994:173). Etnik ve dinsel çatışmalar kolaylıkla çok uluslu Rusya'ya sıçrayabilir. Etnik milliyetçiliğin yanısıra Ruslar arasında bölgecilik de ayrılıkçılığa sebep olabilir. Güneyden gelebilecek tehlikeleri önlemek için Orta Asya'da var olan askeri altyapının bir kısmını veya tümünü elde tutup bölgeyi Rus askeri-siyasi etki alanına sokmak Moskova'nın politikasıdır (Shashenkov, 1994:174).

1993 yılında Rusya, Orta Asya'da tekrar etkin olmaya karar verdiğinde, ekonomik gelişmeler bölgeyi dış dünyaya açıp, Rusya'ya olan bağımlılığı azaltıyordu. Ulusal paraların basılması, mali ve diğer ekonomik kurumların kurulmasıyla her hükümet Moskova'dan bağımsız olarak ticaret, ekonomik reformlar ve yabancı yatırımlar üzerine karar alabilecek hale gelmişti.

Örneğin, 15 Kasım 1993'te ulusal paranın basılması ve beraberinde Kazakistan Merkez Bankası'nın kurulmasından sonra yapılan, para ve kur politikalarının modernizasyonu, makroekonomik stabilizasyon, yeni vergi ve banka kanunları, dış ticaret ve yabancı yatırımlardaki düzenlemelerle reform programı Kazakistan'da ciddi ilerlemeler kaydetti. 1994 yılında yapılan büyük boyuttaki özelleştirmeyle de serbest pazar ekonomisi için gerekli altyapı kurulmaktaydı (Phelps ve Olcay, 1995:4; Esentugelov, 1996:203).

Sosyalist ekonomiden pazar ekonomisine geçiş ve ekonomik gelişmeyi kolaylaştırmak için Orta Asya Cumhuriyetleri yabancı yatırımları çekmeye çalışıyordu. 1994 Kasım'ında Kazakistan yabancı yatırımları yabancı uzmanların da katılımıyla kanun çıkararak koruma altına aldı (Rumer ve Asanbaev, 1996:234). Petrol Kanunu'nun çıkartılmasıyla, yapılan yabancı yatırımlar 1993'ten sonra artmaya başladı ve iki yıl içersinde 3.3 milyar dolara ulaştı (Kazakistan Country Profile, 1996:16).

Özbekistan'ın da Mayıs 1994'te yabancı yatırımcılar için gerekli düzenlemeleri yapmasıyla, Özbekistan'da petrol, doğal gaz, madencilik ve otomotiv üzerine yoğunlaşan yabancı yatırımlar, 1995 yılında toplam yatırımların yüzde 17'sine ulaştı (Deik Bülteni, Mayıs 1996:1; Uzbekistan, 1996:6). 1994 Eylül'ünde Kırgızistan, Aralık'ta Türkmenistan yabancı yatırımları arttırmak için aynı yönde girişimde bulundular (Deik Bülteni, Ağustos 1995:4-5).

Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra aldıkları ekonomik kararlarla yabancı yatırımları arttıran Amerika, Avrupa ve Doğu Asya ülkeleriyle ticareti geliştiren Orta Asya Cumhuriyetleri'nin, Rusya'ya olan ekonomik bağlılığının bir ölçüde azalmasına rağmen Rusya hâlâ bölgenin birinci ticari ortağı olmaya devam ederek, bölge üzerindeki siyasi etkisini devam ettiriyordu. Örneğin Kazakistan'ın diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri'yle olan ticareti

azalırken, Rusya'yla olan ticareti 1994 yılında toplam dış ticaretinin %38'i iken bu rakam 1995 yılında %43'e çıkmıştır. Kazakistan'ın eski Sovyet cumhuriyetleri dışındaki en büyük ticari ortağı olan Almanya'nın 1995 yılında Kazakistan'ın dış ticaretindeki payı ihracatta %10 iken ithalatta %5 idi (Kazakistan, 1996:46). Moskova, ekonomik bağlar ve enerji konusunda baskıyla bölgeyi Rusya'ya bağımlı kılmaya çalıştığından enerji sektörü bu yeni çekişmenin en önemli kısmını oluşturmaktadır.

ABD ve Orta Asya

ABD Dışişleri Bakanı James Baker'ın 1992 baharında Orta Asya'ya yaptığı geziyi, Avrupalı meslektaşlarının ziyaretleri izlemiştir. Bu diplomatik girişimlerin temposunu da batılı hükümetler değil de, çok uluslu petrol ve doğal gaz şirketlerinin belirlemesi, ekonomik çıkarların önceliğini kanıtlamıştır (Rashid, 1994:223). Şu an Amerika'nın bölgede önemli bir siyasi ağırlığı vardır. Orta Asya cumhuriyetlerinin liderleri, alacakları kararlara bölgede önemli çıkarları olan ABD'nin göstereceği tepki için çok hassastırlar.

ABD, Orta Asya'daki ekonomik reformları, doğuracağı siyasi sonuçlardan dolayı desteklemektedir. Reformların başarısızlığı sonucunda ortaya çıkabilecek bir ekonomik kriz, ABD'nin kontrol altında tutmak istediği köktendinci hareketlerin ve nükleer silahların yayılması için uygun bir ortam yaratacaktır.

Kötü ekonomik koşullarda köktendinciliğin yayılmasının sebebi, radikal çözümler arayan toplum için bir tepki aracı olmasıdır. Bölgede köktendinci hareketlerin güçlenmesi, Orta Asya'nın batıyla olan ilişkilerini zayıflatıp, İran'ın etkisini arttıracaktır. Ekonomik istikrarı radikal akımlara karşı en iyi önlem olarak gören ABD, ekonomik reformları destekleyerek köktendinciliği engellemek istemektedir (Cullen, 1994;136).

Kriz ve karmaşanın ortaya çıkarabileceği ikinci bir tehlike ise nükleer silahların ve ilgili teknolojinin kontrolden çıkıp yayılmasıdır. Sovyetler Birliği dağıldığında önemli sayıda stratejik nükleer füze Kazakistan topraklarında bulunuyordu. Başta Kazakistan ve Özbekistan olmak üzere, Orta Asya'da nükleer fizikçi ve mühendis bulunmaktadır. ABD'nin endişesi, göçle bu teknolojinin

başka ellere geçmesi veya karmaşa dönemlerinde bölgedeki nükleer silahların çalınması ve satılmasıdır (Fuller, 1994b:136).

Doğal Kaynaklara Yabancı Yatırımlar

Bulunan rezervler, Orta Asya'nın önemli petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip olduğunu göstermektedir. En önemli petrol sahası Chevron'un kırk yıl işletmeyi planladığı 25 milyar varil, bir diğer deyişle Alaska'dakinin iki misli, petrolün bulunduğu Tengiz havzasıdır (Olcott, 1995:180). Kazakistan, bölgenin petrol rezervlerinin %85'ine ve eski Sovyetler Birliği'ndeki en geniş ve en kaliteli hidrokarbon kaynaklarına sahiptir (Phelps ve Olcay, 1995:16).

Büyük doğal gaz ve petrol kaynakları olan eski Sovyetler Birliği'nin en önemli enerji üreticilerinden Türkmenistan, şu an dünyadaki dördüncü en büyük doğal gaz üreticisi durumundadır (Turkmenistan, 1994:147). Nüfusun az olması ve gelişmemiş sanayisinden dolayı enerji tüketiminin düşük olması, Türkmenistan'ı petrol ihracatçısı konumuna getirmektedir.

Bulunan rezervlerin değerlendirilip, petrol ve doğal gaz üretiminin arttırılmasında bölge ülkelerinin elindeki teknoloji yeterli olmadığından en yeni teknolojilerin kullanımı için büyük miktarda yabancı yatırıma ihtiyaç duyulmaktadır (Reznikova, 1996:70).

Orta Asya Cumhuriyetleri uygun ortam yaratarak yabancı yatırımları çekmeye çalıştılar. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Temmuz 1995'te petrol ve doğal gaz çıkarımı ile ilgili olarak yabancı yatırımcıları memnun eden bir kararname yayınlattı (Phelps ve Olcay, 1995:17). Kurumsal reformlarla oluşturulan daha kolay ve açık yeni sistem, sözleşme işlemlerinin daha verimli ve düzenli yapılması sağladı. Sonuçta, petrol şirketleri ve yabancı sermaye, Kazakistan'da uygun bir yatırım ortamı bulduğu için bu ülkedeki projelere yapılması planlanan yabancı yatırımlar 42 milyar dolara ulaşıyordu (Reznikova 1996, 70-1).

Chevron'un 40 yılda yapacağı yatırımlar 28 milyar dolara ulaşacaktı. Orta Asya'daki petrol ve doğal gaz kaynaklarına en büyük yatırımı yapanların Amerikan şirketleri olmasının arkasında ekonomik kârlar olduğu kadar siyasi çıkarlar da vardır. Amerika bu sektörlere yatırım yaparak, başka güçlerin sektöre girip böl-

gede güç kazanmasını önlemek istiyordu. Petrol üretimi ve boru hatlarıyla taşınmasında söz sahibi olarak bölgedeki en etkin dış güç olmayı hedefliyordu.

Petrol Boru Hatları

On yıl içerisinde dünyanın en önemli üreticilerinden biri olabilecek kadar petrol rezervine sahip olan Kazakistan'ın tüm kalkınma planları, doğal kaynaklarının işletilmesine dayanmaktadır. Buradaki en büyük sorun çıkarılacak petrol ve doğal gazın nasıl uluslararası pazarlara ulaştırılacağıdır. Var olan boru hatları bölgenin gelecekteki ihtiyacını karşılamaktan uzaktır (Atukeren, 1997:7). Kazakistan cumhurbaşkanı yardımcısı olan Erik Asanbaev, ülkesinin en önemli hedefinin dünya pazarlarına ulaştırmak için kendi boru hatlarına sahip olmak olduğunu açıklamıştır (Kazakistan, 1996:30; Rumer ve Asanbaev, 1996:223).

Boru hatlarının hangi ülkelerden geçeceğinin belirlenmesinde pekçok ülkenin ve büyük petrol şirketlerinin çıkarları çatışma halindedir. Şu bir gerçektir ki, birçok ülkenin kendi topraklarından geçmesini sağlamaya çalıştığı boru hattını kontrol etmek bölge üzerinde de önemli bir etkinlik sağlayacağından, ABD yönetimi petrolün çıkartılması kadar taşınmasında da belirleyici rol oynamak istemektedir.

Petrol sahalarından denize kadar ulaşacak uluslararası bir boru hattının hangi yollardan geçeceğini belirlemek kolay olmayacaktır. Rusya üzerinden Karadeniz'deki Novorossisk limanına ulaşacak hat, birinci alternatiftir. İkincisi Kafkasya vc Türkiye üzerinden Akdeniz'e ulaşmaktadır. En kısa rota ise güneyden İran üzerinden Basra körfezine inmektedir. Bu alternatiflere karşı ABD'nin farklı yaklaşımı ve tercihleri vardır.

Petrol ihracatında Sovyet döneminden kalma boru hattının kullanılması sonucunda Rusya'ya bağımlı kalınmasını önlemek için Kazakistan cumhurbaşkanı yardımcısı Asanbaev üç ayrı boru hattının yapımını önermektedir (Rumer ve Asanbaev, 1996:233). ABD, Rusya'nın Orta Asya'nın doğal kaynaklarını ve boru hatlarını kontrol altına alıp, bölgede egemenlik kurmaya çalışmasına karşı çıktığından bölge ülkelerinin başka alternatiflere yönelmesini istemektedir. Amerika'nın politikası, bölgenin petrol ihracatındaki Rus kontrolünün kırılması yönündedir (Ru-

mer, 1996:11-2). 1995 yılında, Chevron'un 1.2 milyar dolar değerinde Rusya'dan geçecek bir boru hattının yapımına katılmaktan vazgeçip diğer alternatifleri incelemeye başlaması, Amerikan hükümeti tarafından desteklenmiştir (Phelps ve Olcay, 1995:19).

ABD'nin izole edip, kontrol altına almak istediği İran'ın, boru hattı yapımında yer almaması siyasi nedenlerden dolayı batının çıkarınadır. ABD, aralarındaki düşmanca ilişkiler devam ettiği sürece, İran'ın bölgede etkinlik kurmasını önlemeye çalışmaya devam edecektir. İran'dan geçecek bir boru hattının tercih edilmesi durumunda batının bölgeye yapacağı mali ve ekonomik yardımların gözden geçirileceği Orta Asya hükümetlerine bildirilmiştir (Cullen, 1994:143-4). İran üzerinden boru hattının yapılmasının karşılaşacağı diğer sorunlar ise, ABD'nin İran'a uyguladığı yaptırımlardan dolayı Amerikan şirketlerinin yapımda yer alamaması ve uluslararası finans kuruluşlarıyla olan ilişkisi ABD tarafından engellenen İran'ın projeyi finanse edecek güçte olmamasıdır.

Kafkasya ve Türkiye üzerinden Ceyhan'a ulaşacak projenin en büyük avantajı batının desteğini almış olan Türkiye'nin, Orta Asya'nın petrol ihracatını kontrol altına almak gibi bir amacının olmamasıdır. Boru hattının kendi müttefikleri olan bir ülkeden geçmesi batlı devletler ve ABD için en güvenilir olanıdır.

Türkiye'nin Orta Asya'yla İlişkileri

Orta Asya'yla olan kültürel bağları, batının bölge ülkeleri için model olarak sunması ve önemli miktardaki yatırımlarıyla Türkiye de Büyük Oyun'daki yerini almıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'nin Orta Asya politikası, yeniden şekillendi ve bölgeyle olan ekonomik ve siyasi ilişkileri kısa sürede gelişti.

Sovyetler Birliği'nin Dağılması ve Türkiye

Soğuk Savaş döneminde, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı dış politikası, güvenliğin korunması, iyi komşuluk ilişkilerinin devamı ve sınırlı siyasi ve ekonomik ilişkiye dayanıyordu. Pan-Türkist bir görüntü çizmemek için, Türkiye sıkı bir şekilde Orta Asya'ya karışmama politikası izleyip, büyük ölçüde bölgeden uzak durdu (Karpat, 1994:1-9; Sungur, 1994:221-2).

Atatürk laik cumhuriyeti kurduğundan beri Türkiye yüzünü batıya dönmüştü. Çift kutuplu soğuk savaş döneminde güvenlik ve dış işleri politikasıyla başta Amerika olmak üzere batı dünyasının yanında yer alıp, Rusya'nın Ortadoğu'ya sarkmasına karşı bariyer görevi yapan Türkiye'nin jeostratejik önemi büyük ölçüde NATO'nun güney kanadındaki rolü ve yeriyle sınırlıydı (Deringil, 1992:1-4; Eralp, 1993:24-5).

Soğuk Savaş'la birlikte çift kutuplu dünya düzeninin sona ermesi Türkiye'nin uzun süredir donup kalmış jeopolitik konumunu sona erdirdi. Türkiye, Sovyetler Birliği'ne komşu olmaktan dolayı Amerika için taşıdığı önemi kaybetse de, değişen jeopolitik düzen içerisinde Orta Asya'nın dünyadaki yerini alması Türkiye'ye yeni bir stratejik önem kazandırıp, politik ve ekonomik açıdan tarihi fırsatlar sunuyordu. Doğu Bloku dışındaki hiçbir ülkenin stratejik durumunun Soğuk Savaş sonrasında Türkiye kadar değişmediği söylenebilir. Sovyetler birliği'nin dağılmasıyla Türkiye, Moskova merkezli politikasını bırakıp, Orta Asya Cumhuriyetleri'yle yakın ilişkiye girmiştir.

Türkiye'nin Orta Asya'daki Çıkarları

Türkiye'nin Orta Asya'ya yaklaşımında beş iç ve dış faktör etkili olmuştur. Birincisi, komünizmin sona ermesiyle ortaya çıkan jeopolitik ve ideolojik boşlukta İran tipi köktendinciliğin yayılması, batının bölgedeki çıkarlarını tehlikeye sokacağından, ABD Türkiye'yle işbirliğine yöneldi (Robins, 1994:63). ABD, İran modeline karşı batı dünyasının yanında yer alan, laik Müslüman bir devlet olan Türkiye'yi bölge için bir model olarak sunup, Orta Asya'da rol almasını en çok destekleyen ülke olmuştur. Çünkü Türkiye bir Müslüman ülkenin çok partili laik demokrasi içinde bağımsızlığını koruyup ekonomisini geliştirip devlet yapısını çağdaşlaştırabileceğini kanıtlamaktaydı (Malik, 1994:273; Sander 1994:40). Dil, tarih, din ve kültürde paylaşılan ortak noktalar ve göreceli olarak coğrafi yakınlık Ankara'ya bölgede özel bir yer veriyordu. Bölge liderleri için, kendilerinin de yakınlaşmak istediği batı dünyasıyla uzun zamandır yakın ilişkiler içerisindeki NATO üyesi Türkiye'nin sunduğu model daha çekicidir.

İkinci önemli faktör ise değişen Türk ekonomisidir. 1980'lerin sonlarında Türk ekonomisinin ihracata yönelmesi, yeni pa-

zarlar aranması, Orta Asya'yı büyük bir fırsat olarak sunmaktadır. Türkiye, Orta Asya'yla bağları kuvvetlendirerek önemli ekonomik çıkarlar elde etmeyi bekliyordu. Özel sektör, devletin de desteğiyle bölgede önemli yer edinmiştir.

Üçüncü faktör ise politik sebeplerdir. Azerbaycan'dan Orta Asya'ya uzanan bölgede Türki cumhuriyetlerin ortaya çıkmasıyla, Avrupa'ya tam olarak kabul edilmemiş Türkiye, uluslararası alanda yalnızlığının sona erip, konumunun güçlendiğini hissetmişti (Fuller, 1993:48). Türkiye'de atık bir Türk'ün Balkanlar'dan Çin'e kadar kendi soyundan insanlarla Türkçe konuşarak serbestçe seyahat edebileceği konuşuluyordu.

Dördüncü faktör ise dış ilişkilerde daha aktif politika izlemeyi tercih eden dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 30 Ekim 1992'de Türki Cumhuriyetlerin liderlerinin katıldığı Ankara zirvesinde ticari, ekonomik ve kültürel ilişkileri arttırmak isteğini söyledi ve bunun ekonomik konulardan başlamasını istedi (Bilge, 1995:89).

Son faktör ise Orta Asya liderlerinin Türkiye'ye yaklaşımıdır. Daha Sovyetler Birliği resmen dağılmadan önce, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, Tükmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Türkiye'yi ziyaret edip, ekonomik ve sosyal alanda şimdi kendilerinin yapmak istediklerini 10 yıl önce yapıp kapalı ekonomisini dışa açmış Türkiye'yi takip etmek istediklerini açıklamışlardı (Malik, 1994:270; Smolansky, 1994:293). Bağımsızlıktan sonra, Türkiye Orta Asyalı seçkinler için en çekici ülkeydi. Varlıklı laik, batılaşmış, ABD'ye yakın, aynı zamanda Müslüman ve Türk nitelikleriyle bu ülke, istediklerini sunmaktaydı. Ankara ekonomik yardım, siyasal destek ve Batı'ya ulaşmak isteyen Orta Asyalı liderlerin uğradığı ilk yabancı başkent olmuştu. Moskova'ya güçlü bir dış hamileri olduğunu göstermek isteyen liderler için Türkiye bir koz oluyordu (Rashid, 1994:210).

İlişkilerin Gelişmesi

1992 Ankara zirvesinden sonra Türki Cumhuriyetler arasında ikinci toplantı 1994 Ekim'inde İstanbul'da yapıldı. Ağustos 1995'te Bişkek'te yapılan zirvenin özelliği ilk kez bu toplantıların Orta Asya'da yapılmasıydı. Bu zirvede Türkiye, Azerbaycan ve

dört Orta Asya Cumhuriyeti katıldılar. Bu zirvelerin önemi, ilişkilerin güçlendiğinin ve üst seviyede teyit edilip dayanışmanın sergilenmesiydi. Ayrıca bu zirveler bölgesel ve uluslararası konuların tartışılması ve işbirliği için uygun ortam sağlıyordu (Bilge, 1995:89-97).

Türkiye'nin, bölgeye yapılan yüksek düzeyde resmi ziyaretler ve çok sayıda anlaşmayla siyasi ilişkileri geliştirmeye çalışması özel sektör için büyük fırsatlar yarattı. 29 Nisan 1992'de Başbakan Süleyman Demirel'in Kazakistan ziyareti esnasında, Almati'de imzalanan anlaşmaya göre Türk şirketleri petrol arama çalışmalarında, petrol rafinelerinin ve elektrik santrallerinin inşasında, boru hattının döşenmesinde, Aktou limanının yenilenmesinde Kazakistan'a yardım edecekti. Türkiye ayrıca 2000 Kazak uzmanın eğitimini üstlendi (Smolansky, 1994:296). Taşkent'te ise bankacılık ve taşımacılıkta işbirliği ve Özbekistan'daki Türk yatırımlarının hukuki korunması için anlaşmalar imzalandı (Vassiliev, 1994:142). Türkiye'nin yardımlarını koordine etmek için 1992 yılında kurulan Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), Orta Asya'yla ticari, teknik, eğitim, kültürel ve sosyal alanlardaki işbirliğini düzenleyip, ekonomik ilişkileri koordine ediyordu.

Hükümetin yaptığı en önemli çalışma ise bölgeye kredi açmak ve yardım sağlamaktı. Cumhuriyetlerin ihtiyaçlarına göre yapılan yardımlar küçük kalıyordu, fakat verilen krediler, miktarları açısından olmasa da zamanlamaları açısından önemliydiler. Başbakan Süleyman Demirel 1992'de bölgeye yaptığı ziyaret sırasında ihtiyaç içersinde olan cumhuriyetlere 1.1 milyar dolar kredi açtı (Aydın, 1996:163). Türkiye uzun dönemde bölgede etkili olabilmek için her alanda bağları kuvvetlendirmeye çalışmaktadır. Şu anki çalışmalar ulaşım, iletişim ve bankacılık bağlantılarının kurulmasıyla ilişkinin altyapısını oluşturmaya çalışmaktır. Ankara tarafından finanse edilen bölgedeki ilk dijital servis, Türk firmaları tarafından yapılmıştır.

Büyük miktardaki petrol ve doğal gaz rezervlerini gözönüne alarak, Türkiye, Kazakistan ve Türkmenistan'la daha yakın ilişkiler kurmak istemektedir. Ekonomik potansiyeli ve bölgedeki siyasi gücünden dolayı Özbekistan da önemli bir ortaktır (Winrow, 1996:145). Türk yatırımcılar bölgede en fazla sayıda yaban-

cı yatırım yapanlardı. Toplam 746 yatırımdan 120 kadarı onlara aitti (Deik Bülteni, Eylül 1996:3). Türk özel sektörü bölgeye devletten önce gitti. Türk-Kazak İş Konseyi 1992'de, Türk-Özbek İş Konseyi ise 1993'te kuruldu (Deik Bülteni, Mayıs 1996:8). Türk şirketleri inşaatçılıkta ve tekstil gibi hafif sanayide bölgede yatırımlar yapmaya başladı. 200'den fazla şirketle Türkiye, Kazakistan'daki en fazla yabancı yatırıma sahipti. Türkmenistan'daki 221 yabancı yatırımcıdan 54'ü Türkiye'dendi (Türkmenistan Ülke Raporu, 1996:129). Türk işadamlarının başarısı ve coğrafi yakınlıktan dolayı, batılı hükümetler ve şirketler, bölgeye Türkiye üzerinden gitmeyi tercih ediyorlardı. Büyük boyutta yatırımın gerektiği doğal gaz ve petrol sektörlerinde ise Türkiye rekabete girecek güçte değildi. En önemli yatırımları Chevron, British Gas, Agip, Lonhro ve Mercedes Benz gibi batılı şirketler yapmaktaydı.

Rusya'nın bölgedeki büyük etkinliği ve bir ölçüde de İran'ın rekabeti, Türkiye'nin bölge ile daha yakın ilişkiler kurmasına engel olmuştur. Rusya, bölgedeki tek gerçek büyük güç, siyasi, ekonomik ve askeri alanda en önemli oyuncudur. Rusya'nın avantajları, büyüklüğü, kaynakları, siyasi mirası, coğrafi yakınlığı ve bölgedeki Rus nüfusudur. Kısa bir süre ilgisizlikten sonra Rusya'nın tekrar bölgede egemenlik kurmak istemesinden dolayı, Türk politikasının bölgedeki başarı şansını değerlendirirken Rus faktörü gözönüne alınmalıdır. Türkiye'yi Orta Asya'da egemenlik kurmaya çalışmakla suçlayan Rusya hâlâ bölgedeki en büyük güç olduğundan Türkiye, Pan-Türkçü akımlara karşı hassas olan Moskova'yı karşısına almak istememektedir (Aydın, 1996:166).

İran'ın Orta Asya'yla İlişkileri

Coğrafi konumu ve kültürel bağlarından dolayı Orta Asya'daki önemli oyunculardan biri olan İran, kendine komşu bu bölgenin beklenmedik oluşumu ile yeni fırsatlar yakalamaktaydı. Bölgeye ideolojisini ihraç etmek yerine, İran ekonomik ilişkilerle bölgeye girip coğrafi konumunu ve bölgesel organizasyonları ön plana çıkartmayı tercih etti.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasını dikkatle izleyen Tahran, eski Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanımak için aceleci davranmadı (Vassiliev, 1994:130). Başlarda İran, bu cumhuriyet-

lerin bağımsızlığını kazanması karşısında heyecandan çok kararsızlık içerisindeydi. Sovyet döneminden kalma çok sayıdaki önemli ticari bağların varlığın, İran'ı yeni duruma kısa sürede uymaya zorladı. Sonuçta, Türkiye'nin arkasından İran da bağımsızlıkları tanıyıp diplomatik ilişkiye girdi (Hooglund, 1994:116). İran'ın, yeni cumhuriyetlerle siyasi ilişkilerini geliştirmek istemesinin sebebi, kendi siyasi yalnızlık ve izolasyonunu kırmak istemenin yanısıra jeopolitik konumunun yarattığı durumdan kaynaklanmaktadır (Robins, 1994:67).

Yıkılan komünist ideolojiden doğan boşluğun İran tarafından radikal dini ideolojiyle doldurulmasından korkulduğundan, Tahran sadece karşılıklı ticari çıkarları vurgulayarak bu şüpheleri dağıtmaya çalıştı (Israeli, 1994:25). Resmi devlet ideolojisinin dine dayandığı bir ülkenin temsilcileri olmalarına rağmen İranlı diplomatlar, Orta Asya cumhuriyetlerinin laik hükümetleriyle ilişkilerin geliştirilmesinde dinin merkez alınması uygun olmayacağı için açıklamalarında dinden bahsetmekten kaçındılar. Resmi toplantılarda, ticaret ve bölge öğrencilerinin İran teknik okullarında ve üniversitelerinde eğitimi gibi konuları ele almayı tercih ettiler (Hooglund, 1994:117-24).

İran'ın Orta Asya'yla olan ilişkilerindeki ekonomik çıkar ve hedefler, genel dışişleri politikasına paraleldir. İşbirliğinin yararları vurgulanırken, ekonomik ve politik ilişkilerle, bölgesel güven ve istikrarın geliştirilmesi arasında yakın bağ kurulmuştur.

Orta Asya'daki Büyük Oyun'da yabancı yatırımların önemli bir yeri vardı. Bölge ekonomilerindeki çeşitli farklılıklara rağmen, hepsinin ortak hedefi özelleştirme ve pazar ekonomisine geçişti. Bağımsızlıklarından beri, yeni cumhuriyetler ekonomilerini geliştirip, doğal kaynaklarını işletmek için dışarıdan büyük boyutta yatırım ve mali yardım almaya çalışıyorlardı. Yeterli mal ve ekonomik gücü olmayan İran'ın, büyük yatırım ve yardım yapması mümkün değildi. İran özel sektörünün belli bir yatırım gücü olmasına rağmen hükümet tasarruflar için gerekli mali ve ekonomik ortamı yaratamamıştır. Uzun dönemde İran ekonomisi istikrara kavuşursa bölgede önemli yatırımlar yapabilir. İran'ın mali alandaki zayıflığı onu başka alanlara yönlendirmiştir. Doğal gaz ve petrol sektörleri işbirliği için büyük bir potansiyeldi. Orta Asya'nın ve İran'ın büyük petrol kaynakları ile karşılıklı yararla-

nabilecekleri teknik bilgi ve birikimleri vardır. Tahran, Kazakistan ve Türkmenistan'la ortak petrol arama, çıkartma ve işleme anlaşmaları imzalamıştır. İran ve Türkmenistan'ın ortak olduğu iki petrol şirketi Türkmenistan'da petrol çıkartıp dünyaya pazarlayacaktır (Herzig, 1995:36).

Ekonomi ve diğer alanlarda işbirliğini geliştirmek ve düzenlemek için önemli bir araç olarak görülen Ekonomik İşbirliği Örgütü' (EİÖ)nü Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeniden canlandırmak için 1992 yılında Tahran'da yapılan toplantıda Orta Asya Cumhuriyetleri de üyeliğe alındı. EİÖ'ye üyelik sayesinde bölgenin denize çıkışı sağlanıyordu (Hyman, 1993:298; Dieter, 1996:380). İran'ın, Hazar denizine kıyısı olan ülkelerle işbirliğini arttırmak için 1992 yılında yapılan beş günlük bir konferansta yapılan anlaşmalarla İran'la Türkmenistan arasında deniz yolları hattı kuruldu ve Uzakdoğu'ya transit ihracat için Kazakistan'ın Aktou limanı İran mallarına açıldı.

Orta Asya'nın yeniden dünyadaki yerini almasıyla Avrupa, Ortadoğu, BDT ve Güney Asya'yı birbirine bağlayan İran, kuzey-güney, doğu-batı yönündeki tarihi jeoekonomik fonksiyonuna yeniden kavuşmuştur. Denize çıkışı olmayan Orta Asya Cumhuriyetleri'yle dünya pazarları arasında ekonomik köprü olmak isteyen İran'ın otoyol, boru hattı, liman, demiryolu altyapısı bunun için yeterliydi (Hooglund, 1994:118). Mayıs 1992'de Cumhurbaşkanı Rafsancani, Maşhad'la Taşkent arasındaki demiryolu inşaatını ve iki ülke arasındaki karşılıklı uçuşları başlattı (Robins, 1994:73). 1992 yılında Tahran'la Alınatı arasında da karşılıklı uçuşlara başlandı.

İran kendi topraklarını Türkmenistan doğal gazının dünya pazarlarına ulaşması için en uygun yol olarak görmesi karşısında böyle bir gelişmenin İran'ın etkisini arttıracak olmasını bölge için tehlikeli bir gelişme olarak değerlendiren Washington, İran yerine Hazar denizinin altından geçecek bir doğal gaz boru hattını tercih etmektedir (Hooglund, 1994:118-20).

Sonuç

Bu yazıda, Orta Asya'daki yeni Büyük Oyun'un jeopolitik ve jeoekonomik boyutlarının ilişkisi incelenmeye çalışıldı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra oluşan güç boşluğunun yeni etki

alanları arayan çok sayıdaki ülke tarafından ekonomik ilişkiler ve yatırımlarla doldurulmaya çalışıldığı görüldü.

Sovyet ekonomik sistemi, işlevi hammadde sağlamak olan Orta Asya'yı Moskova'yı bağımlı kılmıştı. Çünkü cumhuriyetler arası ticaretin büyük boyutta olduğu sistem bir üretim bandı gibi işlemekteydi. Bağımsızlıktan sonra Moskova'nın ilgisizliğine rağmen ekonomilerinin zayıflığından dolayı Rusya'yla yeniden bütünleşmenin yollarını arayan Orta Asya Cumhuriyetleri'nin ekonomileri 1993'te ruble sisteminden çıkıncaya kadar tümüyle Rusya'ya bağlı kalmaya devam etti.

1993'ten sonra ekonomileriyle ilgili kararları kendileri almaya başlayarak, Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmak için diğer ülkelerle olan ticari ilişkilerini geliştirip, yabancı yatırımları çekmeye çalıştılar. Bu gelişmelerle ve bölgede yeni oyuncuların belirmesiyle Moskova'nın etkinliği bir ölçüde azalsa da bölgenin en önemli ticari ortağı olmaya devam eden Rusya hâlâ bölgedeki en büyük güçtür. Hava ulaşımında Moskova'ya bağımlılık sona erse de, demiryolları ve boru hatları Rusya'dan geçmektedir.

Bölge için Türk ve İran modelleri rekabet içerisindeydi. Başbakan Demirel, 1993 Nisan'ında Orta Asya'ya yaptığı gezi sırasında, ev sahiplerine, üstü örtülü olarak eğer Batı ve Türkiye'nin yardımını istiyorlarsa İran'dan uzak durmaları gerektiğini bildirdi (Rashid, 1994:211). Türk özel sektörü çok sayıda küçük ve orta boy yatırım yaparken, İran'da bölgeyi dünyaya bağlayaraktan rol oynamak istemiştir. Her iki ülke de kendi ekonomik sıkıntıları yüzünden bölgeye en büyük yatırımları yapan ülkeler olamamışlardır. Amerika ise petrol sektöründeki dev yatırımlarıyla bölgede özel bir yer edinmiştir. Yeni boru hatlarının belirlenmesine de siyasi açıdan yaklaşıp, İran'ın bölgede egemenlik kurmasını önlemeye çalışmıştır.

Kaynakça

Ahrari, M.E. (1994), "The Dynamics of the New Great Game in Muslim Central Asia", *Central Asian Survey* 13(4), s.525-539.

Atukeren, Erdal (1997), *Central Asia: a Newly Emerging Region*. Zurich: Union Bank of Switzerland.

Aydın, Mustafa (1996), "Turkey and Central Asia: Challenges of Change" *Central Asian Survey* 15(2), s.157-77.

Belokrenitsky, Vyacheslav (1994), Russia and Greater Central Asia", *Asian Survey* 34(12), s.1093-108.

Bilge, A. Suat (1995), "Commonwealth of Independent States and Turkey" *Eurosian Studies* 1(4), s.63-100.

Blank, Stephen (1995), "Energy, Economics and Security in Central Asia: Russia and its Rivals", *Central Asian Survey* 14(3), s.373-406.

Bondarevsky, Grigory ve Ferdinand, Peter (1994), "Russian Foreign Policy and Central Asia", Peter Ferdinand, eds. *The New Central Asia and its Neighbours*, s.36-54. London: Pinter Publishers Limited.

Cullen, Robert (1994), "Central Asia and the West", Michael Mandelbaum, eds. *Central Asia and the World*, s.130-46. New York: Council on Foreign Relations Press.

Deringil, Selim (1992). "Turkish Foreign Policy Since Ataturk", Clement H. Dodd, eds. *Turkish Foreign Policy,* s.1-8. Huntingdon: The Eothen Press.

Devlet, Nadir (1995), "The Historical, Geographical and Ethnic Problems of the Borders of the Independent Turkish Republics", *Eurosian Studies* 1-4, s.30.

Dieter, Heribert (1996), "Regional Integration in Central Asia: Current Economic Position and Prospects", *Central Asian Survey* 15(3/4), s.369-86.

Eralp, Atilla (1993), "Turkey and the European Community in the Changing Post-War International System", Canan Balkir and Allan M. Williams, eds. *Turkey and Europe*, s.24-44. London: Pinter Publishers Ltd.

Esentugelov, Arystan (1996), "Kazakhstan Problems and Prospects of Reform and Development", Boris Rumer, eds. *Central Asia in Transition Dilemmas of Political and Economic Development*, s.198-226. London: M.E. Sharpe.

Ferdinand, Peter (1994), "Introduction", Peter Ferdinand, eds. *The New Central Asia and its Neighbours*, s.1-3. London: Pinter Publishers Limited.

Fuller, Graham (1993), "Turkey's New Eastern Orientation", Graham Fuller and Ian Lesser, eds. *Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China,* s.37-97. Boulder: Westview Press.

Fuller, Graham (1994a), "Russia and Central Asia: Federation or Fault Line?", Michael Mandelbaum, eds. *Central Asia and the World*, s.94-129. New York: Council on Foreign Relations Press.

Fuller, Graham (1994b), "Central Asia and American National Interests", Hafeez Malik, eds. *Central Asia.* Its Strategic Importance and Future Prospects, s.129-42. New York: St. Martin's Press.

Herzig, Edmund (1995), *Iran and the Former Soviet Union.* London: Royal Institute of International Affairs.

Hooglund, Eric (1994), "Iran and Central Asia", Annoushiravan Ehteshami, eds. *From the Gulf to Central Asia Players in the New Great Game,* s.114-28. Exeter: University of Exeter Press.

Hyman, Anthony (1993), "Moving out of Moscow's orbit: the outlook for Central Asia" *International Affairs* 69, s.289-304.

Investor Information: The Kyrgyz Republic. The State Property Fund of the Kyrgyz Republic, Bishkck, July 1995.

Israeli, Raphael (1994), "Return to the Source the Republics of Central Asia and the Middle East", *Central Asian Survey* 13(1), s.19-31.

Karpat, Kemal (1994), "Turkey's Foreign Policy: Some Introductory Remarks", *Internaitonal Journal of Turkish Studies* 6/1-2, s.1-10.

Kaser, Michael and Mehrotra, Santosh (1992), *The Central Asian Economies After Independence.* London: Royal Institute of International Affairs.

Kazakistan (1996), The Economist Intelligence Unit Country Profile 1996-97, London.

Kazakhstan Country Profile (1996), EBRD Annual Meeting, Sofia, Bulgaria.

Malik, Hafeez (1994), New Relationships between Central and Southwest Asia and Pakistan's Regional Politics", Hafeez Malik, eds. *Central Asia. Its Strategic Importance and Future Prospects*, s.249-281. New York: St. Martin's Press.

Mcauley, Alastair (1995), "The Economies of Central Asia: The Socialist Legacy", Yaacov Ro'i, eds. *Muslim Eurosia Conflicting Legacies,* s.255-68. London: Frank Cass.

Narzikulov, Rustam (1993), "The Central Asian Republics", John Williamson, eds. *Economic Consequences of Soviet Disintegration,* s.429-453. Washington: Institute for International Economics.

Olcott, Martha Brill (1995), "Nursultan Nazarbaev and the Balancing Act of State Building in Kazakhstan", Timothy J. Colton and Robert C. Tucker, eds. *Patterns in Post-Soviet Leadership*, s.169-89. Oxford: Westview Press.

Phelps, Peter and Olcay, Margot (1995), *Investment Guide to Kazakhstan Global Securities' Country Research*, Istanbul: Global Kazkommertz

Secuities Inc. Pomfret, Richard (1995), *The Economies of Central Asia*, Princeton: Princeton University Press.

Rashid, Ahmed (1994), *The Resurgence of Central Asia. Islam or Nationalism.* Karachi: Oxford University Press.

Reznikova, Oksana (1996), "Transnational Corporations in Central Asia", Boris Rumer, eds. Central Asia in Transition Dilemmas of Political and Economic Development, s.67-105. London: M.E. Sharpe.

Robins, Philip (1994) "The Middle East and Central Asia", Peter Ferdinand, eds *The New Central Asia and its Neighbours*, s.55-74. London: Pinter Publishers Limited.

Ronnas, Per and Sjoberg, Orjan (1994), "The Transition from Central Planning to the Market: the Record", *Per Ronnas and Orjan Sjoberg*, eds. *Economic Transformation and Employment in Central Asia*, s.1-13. Ankara: International Labour Office.

Rumer, Boris (1991). "Central Asia's Cotton Economy and Its Costs", William Fierman, eds. *Soviet Central Asia the Failed Transformation Dilemmas of Political and Economic Development*, s.62-89. Oxford: Westview Press.

Rumer, Boris (1996), "Disintegration and Reintegration in Central Asia: Dynamics and Prospects", Boris Rumer, eds. *Central Asia in Transition Transformation Dilemmas of Poltical and Economic Development*, s.1-65, London: M.E. Sharpe.

Rumer, Boris and Asanbaev, Erik (1996). "An Alternative Perspective on the Economic Development of Kazakhstan", Boris Rumer, eds. *Central Asia in Transition Fransformation Dilemmas of Political and Economic Development*, s.227-36, London: M.E. Sharpe.

Sander, Oral (1994), "Turkey and the Turkish World", *Central Asian Survey* 13(1), s.37-44.

Shashenkov, Maxim (1994), "Russia in Central Asia: Emerging Security Links", Annoushiravan Enteshami, eds. *From the Gulf to Central Asia Players In The New Great Game*, s.168-87. Exeter: University of Exeter Press.

Smolanksy, Oles M. (1994), "Turkish and Iranian Policies in Central Asia", Hafeez Malik, eds. Central Asia,Its Strategic Importance and Future Prospects, s.283-310, New York: St. Martin's Press.

Sungur, Nesrin (1994), "Yeniden Yapılanma Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Geçiş Dönemi Sorunları", Büşra Ersanlı Behar, ed. *Bağımsızlığın İlk Yılları*, s.221-41. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

Tishkov, Valery A. (1995), "The Russians in Central Asia and Kazakhstan", Yaacoc Ro'i, eds. *Muslim Eurosia Conflicting Legacies*, s.289-310. London: Frank Cass.

Turkmenistan (1994), A World Bank Country Study. *Washington: The World Bank.*

Türkmenistan Ülke Raporu / Turkmenistan Country Report (1996), Ankara: TICA.

Uzbekistan (1996), UNDP Development Cooperation Report.

Vassiliev, Alexei (1994), "Turkey and Iran in Transcaucasia and Central Asia", Anoushiravan Ehteshami, eds. *From the Gulf to Central Asia. Players in the New Great Game*, s.129-145. Exeter: University of Exeter Press.

Winrow, Gareth (1996), "Turkey's Relations with Transcaucasia and Central Asian Republics" *Perceptions* 1/2, s.129-145.

Yasin, Evgeni (1993), "The Economic Space of the Former Soviet Union, Past and Present", John Williamson, eds. *Economic Consequences of Soviet Disintegration*, s.13-37. Washington: Institute for International Economics.

Zviagelskaia, Irina (1995), *The Russian Policy debate on Central Asia*. London: The Royal Institute of International Affairs.

Bültenler

DEİK Bülteni

Eylül 1996, Kazakistan ve Türkiye İlişkileri

Mayıs 1996, Özbekistan Ekonomisi ve Türk-Özbek İlişkileri

Ağustos 1995, Türkmenistan ve Türkiye ile İlişkileri

TÜRK CUMHURİYETLERİNİN SİYASİ GELİŞİMİ

Alâeddin Yalçınkaya

Giriş

Sovyetler Birliği'nin 1991 sonunda dağılması aşamasında 15 cumhuriyet bağımsızlıklarını ilan etmiş ve geçen süre zarfında bu cumhuriyetler bağımsızlıklarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Sovyetler Birliği bünyesinde olmadığı halde, eski Doğu Bloku mensubu olan Balkan ve Doğu Avrupa ülkeleri de bu yıllarla birlikte Rusya'ya olan ekonomik, askeri ve siyasi bağlarından kurtulmaları nedeniyle, eski Sovyet cumhuriyetleri gibi bağımsızlığını kazanmış bir ülkenin problemlerini yaşamışlardır. Öte yandan Rusya Federasyonu içerisinde olan Tataristan, Başkurdistan gibi özerk cumhuriyetler de önemli ölçüde SSCB dönemindeki Moskova kontrolünden kurtulmuş, hatta bir dereceye kadar bağımsızlık gereklerine sahip olmuşlardır. Ukrayna'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olan Kırım'a, II. Dünya Savaşı'nda sürgün edilmiş olan Tatar Türkleri geri dönerek belirli bir siyasi güç oluşturmaya başlamışlardır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Hazar çevresi ve Kazakistan'da bulunan petrol ve doğal gaz yatakları ile bölgenin diğer yeraltı ve yerüstü zenginlikleri nedeniyle dış dünyadan büyük bir ilgi gündeme gelmiştir. Rusya çarlık döneminden kalan ve SSCB yıllarında şiddetlenerek kurumsalla-

---

Sakarya Üniversitesi, İ.İ.B.F.
Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

şan bölgeyi sömürme alışkanlığını 1991 sonrasında da sürdürmek istemiştir. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte oluşturulan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Rusya ekonomisinin ihtiyacı olan bu sömürüyü devam ettirecek bir zemin olarak düşünülmüştür. Eski cumhuriyetlerin Moskova ile aralarında bulunan birçok organik bağları ve kurumlaşmaları yüzünden, Rusya'nın bundan sonraki arzularına da boyun eğecekleri beklenmekteydi.

Diğer Sovyet cumhuriyetleri gibi Türk cumhuriyetlerinin de bağımsızlıkları başta Türkiye olmak üzere dünya ülkeleri tarafından hemen tanınmakla beraber, Rusya faktörü dikkate alınarak ilişkilerde belirli bir ihtiyat payı önemli ölçüde varlığını korudu. Türk cumhuriyetlerinin sahip olduğu petrol ve doğal gazın dünya pazarlarına ulaştırılması konusu, ilk yıllarda önemli ölçüde Rusya'nın arzuları ve tercihleri yönünde değerlendirildi. Başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerini belirli bir dereceye kadar ve öncelikli olarak Rusya penceresinden kurma yönündeki tercihleri gündemi işgal etti.

I- Gerçek Bağımsızlık Yönündeki Gelişmeler

Türk cumhuriyetleri açısından siyasi gelişmeyi iki açıdan ele alıyorum: Birincisi, ülkenin emperyalist veya hegemonyacı güce karşı siyasi bağımsızlığını kazanmasından sonra, bu bağımsızlığını iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel gelişme ve yapılanmalarla pekiştirmesi; yeniden emperyalist gücün kontrolüne girme ihtimalinin her geçen gün azalmasıdır. İkincisi ise ülkenin iç siyasi durumuyla ilgilidir. Ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmesi ve yapılanmasının, insan hakları, sosyal adalet, teşebbüs hürriyeti, inanç ve düşünce hürriyeti gibi çağdaş demokrasilerin temel unsurları açısından her geçen gün iyileşmesidir. Bu çalışmada, Türk cumhuriyetlerinin gerek dışa dönük yani bağımsızlıklarını güçlendirme yönündeki, gerek içe dönük yani siyasi oluşumlarının insan haklarına, düşünce özgürlüğüne, katılımcı demokrasinin gereklerine uygun şekilde gelişmelerini ele alacağım.

Türk cumhuriyetlerinin, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla kaçınılmaz olarak kendilerini bağımsızlığın kucağında bulmaları ile, iktisadi ve siyasi bakımdan gerçek bağımsızlığa kavuşmaları veya bu yönde mesafe almaları için zamana ihtiyaç vardır. Herşeyden önce Rusya Federasyonu ile uzun vadede dahi koparıla-

mayacak SSCB döneminden miras kalan organik bağlar sözkonusudur. Yeni cumhuriyetlerin reşit olabilmesi için göbek bağı durumundaki bu çeşitli ilişkileri tamamen koparmasını bekleyemeyiz. Esasen bu tür ilişkiler coğrafi yakınlıkla birlikte, iktisadi ve sosyal ihtiyaçlara göre diğer bağımsız ülkeler arasında da görülebilir. Daha doğrusu, bu gibi ilişkiler veya karşılıklı bağımlılıklar her ne kadar uluslararası ilişkilerde zaman zaman bir ülkenin bağımsızlığı konusunda baskı unsuru olabilmekte ise de günümüzde hiç bir ülke az veya çok bu tür bağımlılıklardan kendisini kurtaramaz. Bununla beraber, SSCB sonrası dönemde önemli olan konu, ilişkilerin varlığından çok mahiyetidir. Yani Rusya ile mesela Türkmenistan arasındaki iktisadi ilişkilerde geçerli olan şartlar, benzer ilişkileri sözkonusu olan diğer bağımsız ülkelerdekine ne kadar benzemektedir. Özellikle zayıf ülkeler yani Türk cumhuriyetleri açısından bu tür bağımlılıkların ne derece Rusya dışındaki başka ülkelerle telafi edilebilirliği son derece önemlidir.

Eski Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlık sonrasında bu bağımsızlıklarını kendisine karşı pekiştirecekleri en önemli ülke şüphesiz Rusya'dır. Cumhuriyetlerle Rusya arasındaki bağlardan çok, bu bağların özü veya siyasi alana yansıması konusunda şu soruların cevabı, cumhuriyetlerin siyasi rüştü konusunda fikir verebilecektir: Bu cumhuriyetler, Rusya'ya karşı, Rusya'nın istek veya tehditlerine rağmen, Rusya'nın çıkarlarına aykırı olarak ne dereceye kadar politika izleyebilmektedirler? Bu politikalarında ne kadar başarılı olabilmektedirler? Rusya'ya rağmen izledikleri politikaları yüzünden cumhuriyetler veya yöneticileri için bir takım cezalar söz konusu mudur?

Bu tür cezaların infaz edilebilirliği veya infazdaki başarıları ne durumdadır? Bu cumhuriyetlerin Rusya ile birlikte Batılı ülkelerin çıkarlarına aykırı politikaları da söz konusu olmuş mudur? Rusya'nın çıkarlarına aykırı olduğu halde, mesela ABD çıkarlarına uygun olan bir siyaseti uygulayabilmek, yarı rüştünü ispat etmek olarak kabul edilebilir. Ancak sözkonusu siyasette eğer Batılı ülkelerin çıkarları sözkonusu olmamakta ise veya bu siyaset aynı zamanda ABD'nin de çıkarına veya politikasına karşı olup, bu konuda belirli bir başarı sağlanmış ise artık ilgili ülkenin gerçek bağımsızlığını ispat ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Türk Cumhuriyetlerinin Siyasi Güven ve Cesaret Aşamaları

Şeklen bağımsızlığını ilan etmiş cumhuriyetlerin, bağımsızlıklarını pekiştirme ve bunun gereklerini yerine getirme yönünde cesaretlendiren en önemli olay Rusya'nın Çeçenistan çıkmazıdır. Rusya federasyonu, aldığı önemli siyasi ve mali desteğe rağmen, diğer cumhuriyetler gibi hukuki bağımsızlığı dahi olmayan Çeçenistan'nın kendisine karşı hareketini bastıramamıştır. Diğer cumhuriyetlere göre Moskova'nın yanı başında bulunan ve orta büyüklükte bir vilayet kadar yüzölçümü ve nüfusu bulunan bu ülke dört yıl gibi uzun bir savaşa rağmen ayakta kalabilmiştir.

Çeçenistan 1998 başı itibariyle Rusya'yı birçok konuda zorlamaktadır. Son olarak Çeçenistan'dan geçen petrol boru hatlarıyla ilgili Rus-Çeçen tarafları arasında, 9 Eylül 1997'de yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamadı. Yapılan görüşmelerden sonra, Rusya Başbakan I. Yardımcısı Boris Nemtsov, Çeçenistan'ı by-pass edecek yeni boru hattı için teşebbüse geçtiğini açıkladı ve şöyle dedi: "Çeçenlerin bizi esir almasına izin veremeyiz. Yeni boru hattının proje çalışmalarına derhal başlayacağız."İki ülke arasındaki sorunların, statü konusunda kesin anlaşma yapılmadan çözülmesine imkansız gözüyle bakılıyor. Petrol anlaşmasının da Çeçenlerin elinde önemli bir siyasi koz olduğu ve her an bozulma tehlikesi bulunduğu yorumları yapılıyor.[1]

Dış dünyadan destek bulamadığı halde Çeçenlerin askeri başarısı veya Rusya'nın bu direnişi kırma yönündeki başarısızlığı, Sovyetler Birliği sonrasında Rusya'nın eski dönemlere benzer bir şekilde Kafkaslar ve Türkistan'da yeniden yapılanma yönündeki ümitlerini ortadan kaldırmıştır. Herhangi bir askeri çatışma sözkonusu olmadan fakat toprak anlaşmazlığı olduğu Rusya'ya rağmen siyaset takip eden diğer bir ülke Kazakistan'dır. Diğer cumhuriyetlerden miktar ve yüzde bakımından çok daha fazla Rus nüfusuna sahip olan Kazakistan'ın yaklaşık yüzde 80'e varan Rus nüfusuyla meskûn olan ve zengin maden kaynaklarına sahip olan Kuzey Kazakistan'ı Rusya'nın istemesi ve bu konudaki hukuki gerekçelerini ileri sürmesinden sonra Kazakistan başkentini

[1] *Yeni Yüzyıl*, 11 Eylül 1997, s.15. 1998 baharı itibariyle Rusya Azeri petrolünü bölgeden geçirterek Novosrossisk Limanı'na ulaştırabilmiştir. Ancak yukarıdaki ifadeler, Çeçenistan karşısındaki Rusya'nın durumu konusunda önemli bir gerçeği ortaya koymaktadır.

bu bölgeye taşıyarak cevap vermiştir. Batılı finans çevrelerinin bu konudaki isteksizliğine rağmen özellikle Türkiye'nin desteği ile başkent konusundaki süreç sonuca ulaşmıştır. Kazakistan'ın ilk bakışta bir iç meselesi olan fakat gerçekte Rusya'nın uzun vadeli planlarını bozan ve Batılı ülkelere rağmen bu siyasetindeki başarısı, siyasi gelişme yolunda önemli bir aşama kabul edilebilir. Bu uygulama, Kazakistan'ın bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve geleceği açısından son derece yerinde ve önemlidir. Bu uygulamanın diğer bir sonucu, Türk cumhuriyetleri içerisinde, coğrafi yakınlık, nüfus yapısının nezaketi ve iktisadi şartları sebebiyle Rusya karşısında en zor durumda bulunan, toprakları oldukça geniş fakat nüfusu son derece az olan Kazakistan'ın Rusya karşısında, Rusya'ya rağmen izlediği politika ile rüştünü ispatlamış olmasıdır. Bunun, Çeçenistan konusunda olduğu gibi, diğer cumhuriyetler üzerinde, Rusya'dan bağımsız politikalar oluşturmada cesaretlendirici etkisi olmuştur.[2]

Eski Sovyet cumhuriyetleri içerisinde, Rusya ve ABD'nin çıkarlarına ve politikalarına karşı atılmış ve başarılmış olan diğer önemli bir adım olarak Türkmenistan'ın İran'la doğal gaz anlaşması yapması ve 1998 başı itibariyle bu hattın devreye girmesini kabul ediyoruz. Türkmenistan'ın bu başarısı sonucu, Rusya'nın eski cumhuriyetlerden dünya piyasalarının altında fiyatla ürün alma devrinin kapandığı söylenebilir. Öte yandan bu gelişmenin sonucu olarak ABD'nin İran'a uyguladığı ambargo politikası bir anlamda iflas etmiş ve ABD yöneticilerini bu politikadan vazgeçirme konusunda önemli baskılar gündeme gelmiştir. Kazakistan'ın başkenti konusunda ABD tarafsız olduğu halde, bu olay, ABD'nin 1979'dan beri uygulanan ve Clinton döneminde devam ettirilen ambargo eksenli İran politikasının bir bakıma başarısız kalmasına yol açarak Orta Doğu politikasını gözden geçirmeye zorlamıştır. Bundan dolayı gelişme, Türkmenistan'ın dolayısıyla Türk cumhuriyetlerinin siyasi gelişmesi yolunda önemli bir adımdır.

---

[2] Bu konuda bir çalışmamız için bkz., *Almatı'dan Akmola'ya Kazakistan'ın Başkenti* (Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1997). 6 Mayıs 1998'de Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev "Kazakistan Cumhuriyeti'nin başkenti Akmola kentinin adının "ASTANA" olarak değiştirilmesi ve "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Başkenti Astana'da Sarı Arka ve Almatı semtlerinin oluşturulması"na ilişkin bir kararname yayınladı; *Avrasya Dosyası*, Sayı 99, Mayıs 98/2,

İsmini gizleyen *The Wall Street Journal* yazarı, ABD'nin, zamanla ve iyi enformasyon yardımıyla, ortak çıkarlar konusunda resmi tahmincileri davet edebileceğini ya da İran'a gönderebileceğini; ABD'li liderlerin akıllıca davrandıkları takdirde, İran terorizmi meselesini bir kenara atıp, önce iki ülkenin en önemli endişelerini oluşturan Irak ve Orta Asya'ya odaklanacağını söylemektedir. Böylece, ABD'nin ve İran'ın çıkarları Orta Asya'da da buluşacaktır. ABD, Orta Asya devletlerinin petrol ve doğal gaz hazinesinin Rusya'nın eline geçmesini önlemeye çalışacaktır. Türkmenistan'ın ambargoyu delmesinden sonra, yazara göre bu petrolün ve doğal gazın yabancı piyasalara ulaştırılmasının en hızlı ve pratik yolu da İran'dan geçmektedir. Yazara göre, İslam dünyasının en eğitimli ve laik özelliğe sahip olan Orta Asya'daki üyelerini Orta Doğu'yla kaynaştırmak da iyi bir fikir olabilir.[3]

İstenilmeden Elde Edilen Bağımsızlığın Güçlenmesi

1991 yılı sonuna doğru diğer Sovyet cumhuriyetleri ile birlikte Türk cumhuriyetleri de beklenmedik bir şekilde, hatta isteksizce bağımsızlıklarını ilan etmek durumunda kalmışlardı. Bununla beraber, geçen süre zarfında Rusya birçok yönden dağılma aşamasındaki durumundan daha kötü hale gelirken, Türk cumhuriyetleri genç ve dinamik nüfusu, ekonomik ve stratejik avantajlarıyla uluslararası arenada sağlıklı ilişkiler kurmuş, bağımsızlığın geçici veya görünüşte kalmayacağını anlamaya başlamışlardır.[4]

The Economist, Sovyetler Birliği'nin 1992'de dağılmasının ardından "öksüz" kalan Türk cumhuriyetlerinin, zengin doğal kaynakları ve potansiyelleri sayesinde büyük ölçüde toparlanarak kalkınma yoluna girdiğini belirtmiştir. Türk cumhuriyetlerini

---

[3] The Wall Street Journal (*Milliyet*), 26 Mayıs 1997; editörün, "bu yazının yazarının ismini özellikle saklı tutuyoruz" notu vardır.

[4] "İsteksizce bağımsızlık" (reluctantly independent) tabiri, Paul Henze'ye aittir, *Whither Turkestan* (Santa Monica, Rand, 1992), s.8. Nitekim, Özbekistan muhalefet "Erk Partisi" lideri Muhammed Salih, Özbek yönetimi için şöyle demektedir: "Birbuçuk asırdır ülkemizin elini kolunu bağlayan müstemleke zincirlerinden kurtulduk. Ne yazık ki, Özbekler bu şansa sizin yardımınızla değil, bilakis sizin isteğinize karşı olarak ulaştılar. Zira siz ve sizin gibi komünist yöneticiler Sovyet İmparatorluğu'nu son ana kadar sürdürmek için uğraştınız. Halkımız bu gerçeği henüz unutmuş değil"; A. Ahat Andican, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası* (İstanbul, Emre, 1996); s.358.

"Beş Küçük Öksüz" diye zikreden dergi, gelişmiş ülkelerin bölgenin potansiyelini çoktan keşfetmiş olup, beş başkentte Alman bankerler, Koreli otomobil firmalarının temsilcileri, İsrailli tüccarlar, İsviçreli işadamlarının oluşturduğu firmaların hızlı bir trafiğin yaşanmasına sebep olduğunu belirtir. Bu ülkeler içerisinde en istikrarlı büyüme Özbekistan'da yaşanmıştır. İstikrarlı ve yavaş bir şekilde piyasa ekonomisine geçen Özbekistan'ın bölgenin ekonomik merkezi olma iddiası sözkonusudur. Bu ülkelerden ekonomisini düzeltebilmiş olanlar, kendisini hâlâ "büyük ağabey" olarak gören Rusya'ya karşı seslerini yükselterek eşit muamele istiyorlar ve Moskova'nın kendisini hâlâ bölgenin merkezine oturtmasını "hayalcilik" olarak nitelendiriyorlar.[5]

Beş Türk cumhuriyetinin herbirinin sosyal yapısı ve dinamikleri diğerlerinden farklıdır. Basın ve muhalefet genellikle suskun veya yer altında gelişiyor. IMF ile beş cumhuriyetin her biri değişik düzeylerde anlaşmış durumda. Hiç birisinin durumu mükemmel değil. Cumhuriyetler içerisinde Kazakistan en büyük alana sahip. Aynı zamanda petrol ve maden bakımından da en zengin olanı. Kırgızistan siyasi bakımdan en hür ülke, IMF'nin ağır reçetelerini de uygulayan bu ülke Türk cumhuriyetlerinin en fakir olanı durumundadır. Türkmenistan kötü düşüşü durdurmuş durumda, fakat ülkenin başındaki devlet başkanının durumu Stalin'inkine benzemeye başladı. Özbekistan'ın sahip olduğu doğal gaz, petrol, altın ve diğer madenleriyle zenginliği henüz yer altındadır. Ülke coğrafi olarak Türkistan'ın merkezinde yer alır. Başkent Taşkent, bölgenin ticaret merkezi olma iddiasında. Özbekistan da, Türkmenistan, Tacikistan ve Kazakistan'da olduğu gibi eski resmi komünistler tarafından yönetilmektedir. Bununla beraber bu liderlerin gücü ideolojiden çok mensup oldukları geleneksel boylardan gelmektedir. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un bir danışmanına göre, Moskova hâlâ kendisini merkez kabul eder ve Özbekistan'a eşit ülke muamelesi yapmaz. Moskova'da hâlâ eski bölgeleri yeniden kazanma rüyasını görenler var. Rusya, Taliban tecrübesini kullanarak, Orta Asya'da İslamî fundamentalizm tehlikesini öne sürerek, eski arka bahçesinin kaynaklarını kullanmak istemektedir.

---

[5] "The Five Young Orphans", *The Economist*, 25 Ekim 1997; s.72

Şartlar aynı kaldığı takdirde, Rusya bölgenin doğal gaz ve petrol ihracatı üzerindeki kontrolünü sürdüreceğine inanmaktadır.[6]

Orta Asya'da, istikrarlı bir siyasi yapılaşmanın oluşmaması istikametinde Moskova'nın teşebbüsleri olduğunu, birçok karışıklıkta Sovyet yetkililerin rolleri bulunduğu görülmekte, halklar arasındaki anlaşmazlıkların geniş çaplı çatışmalara dönüşmesi yönünde Rusların manipülasyonları bulunmaktadır. Konuyu ele alan bazı araştırmacılar, Rusların Türkistan cumhuriyetlerini "Orta Doğulaştıracak" bu tür faaliyetlerinin öncelikle ABD'nin ve diğer Batılı ülkelerin aleyhine olacağına işaret ederler. Kendisi eski bir sömürge olan ABD, bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra bu ülkelerde demokrasinin yerleşmesi için yardımda bulunmuş, uluslararası diplomatik topluma girişte desteklemiştir. Yeni devletlerde açık toplumun oluşturulması ve temel insan haklarının korunması yönünde cesaret vermiştir. ABD, benzeri yardımları Rusya Federasyonu'na da verirken Rusya'nın bölgede tekrar hakimiyet kurmasını engellemesi beklenmektedir. ABD geniş çaplı ekonomik kalkınma için Dünya Bankası ve IMF gibi önde gelen uluslararası kuruluşların teşebbüslerini de desteklemiştir.[7]

BDT'yi yeni Rus İmparatorluğu'nun iskeleti olarak kabul edip, Rusya'nın diğer cumhuriyetler üzerindeki baskısını yeniden tesis etme yönündeki politikalar, Rusya'nın demokrasiye ve pazar ekonomisine geçişini geciktirmekten başka bir işe yaramayacaktır. Rusya'nın Çeçenistan'a müdahalesinin maliyeti bir hesaba göre 6 milyar dolar olup bu miktar Rusya'nın 1995'te IMF ve Dünya Bankası'ndan aldığı borçların toplamına eşittir. Yeni bir Rus İmparatorluğu sadece bölge için değil fakat bütün dünya barışı ve istikrarı için tehlike arz edecektir.

Sovyetler Birliği sonrasında, siyasi ve toplumsal çevre açısından ihmal edilmemesi gereken, fakat siyaset bilimi laboratuarlarında bugüne kadar test edilme imkanı bulunamadığından nereye varılacağı kestirilemeyen bir yapı sözkonusudur. Eski Sovyet cumhuriyetleri, bütün iktisadi ve sosyal olumsuzluklara rağmen,

---

6 Aynı yer.

7 ABD'nin tavrı hakkındaki bu görüşleri Paul B. Henze'den naklediyorum, "Boundaries and Ethnic Groups in Central Asia and the Caucasus, Cause of Conflict and Change?", Yayınlanmamış Makale, 1996, s.18, 21.

Orta Doğu ülkelerinden farklı olarak ileri derecede okur-yazar nüfusa sahiptir. Bu insanlar, toplu taşıma, değişik vasıtalarla haberleşme gibi teknolojinin birçok ürünleriyle içli-dışlı bir surette yetişmişlerdir. Demirperdenin de yıkılmasıyla dünyada olup bitenlerden daha hızlı bir şekilde haberdar olabilmekte, kendi ülkelerindeki siyasi rejimi ve iktidarı tenkit edebilmektedirler. Bavul ticaretiyle başlayan dış dünyaya açılma, sadece hür teşebbüs ruhunun emeklemesi olarak algılanmamalı, fakat aynı zamanda ekonomik, sosyal ve siyasal bilinçlenmelerin, tecrübelerin habercisi olarak görülmelidir.

Hazar petrollerinin taşınması konusunda, Rusya'nın Ermeni meselesini kullanılışlı bir engel olarak Bakü-Ceyhan'ın ortasında tutmasına karşılık Türkiye'nin Karabağ'ı by-pass eden diğer alternatifleri devreye sokması gündeme yerleşmiştir. Bunlardan birisi Gürcistan üzerinden geçirilen bir hattır. Ayrıca Türkmen doğal gazı için İran'ı kullanmak, Türkiye'nin alternatifleri ve önemi açısından zenginleştirici bir gelişmedir. Başta Türk cumhuriyetleri olmak üzere Sovyetler Birliği sonrasında bağımsızlığını kazanan ülkeler, siyasi rüştlerini ispat etmelerine örnek olarak yukarıda belirttiğimiz Kazakistan'ın başkentini değiştirmesi ve Türkmenistan'ın İran'a doğal gaz satmasına benzer örnek olayları bir dereceye kadar Azerbaycan, Gürcistan ve diğer cumhuriyetlerde de bulabiliriz. Rusya'nın Çeçenistan çıkmazı ise bütün cumhuriyetler hatta federasyon dahilindeki halklar için cesaret verici, Rusya'nın bundan sonra da başını ağrıtacak bir örnek olaydır.

Rusya'nın Çeçenistan'daki başarısızlığı, SSCB'nin dağılmasından sonraki beklentilerle ilgili en önemli işaretlerden birisini vermiştir. Yaygın bir beklentiye göre, eski SSCB yeniden toparlanamazsa bile BDT ile Rusya yeni cumhuriyetlerle kuvvetli bağlar kuracak, bu bölgeleri iktisadi, siyasi ve askeri bakımdan kontrolü altında bulunduracaktı. Ancak Rusya'nın, uluslararası desteğe rağmen Çeçenistan'da hakimiyetini kuramaması, bağımsız cumhuriyetler için önemli bir cesaret kaynağı olmuştur. Bu yönüyle Rusya Federasyonu'nun Çeçenistan müdahalesini, Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'a saldırmasına benzetmek mümkündür.

SSCB'nin dağılması aşamasında oluşturulan BDT, SSCB'den daha az merkezi, fakat SSCB'nin devamı olarak Rusya merkezli

askeri ve ekonomik birliği sürdüren ve değişen dünya şartları altında hayatta kalabilecek olan bir imparatorluk olarak düşünülmekteydi. Böylece daha 1992 yılından itibaren, eski Sovyetler Birliği ülkelerini kapsayan, 1917 öncesi Rus Çarlığı'nın ve 1917-1991 arasındaki SSCB'nin belli başlı ortak özelliklerini taşıyacak olan "modern bir imparatorluk" kurulmasının çalışmalarına başlandı. Esasen böyle bir projenin gerçekleşmesi için SSCB'den miras kalan oldukça zengin bir altyapı da bulunmaktaydı. Bağımsızlığını ilan etmiş olan cumhuriyetlerde birbirleriyle rekabet eden gruplar bulunmaktaydı. Özellikle zayıf durumda olanlar Moskova'nın yardım ve desteğini isterken bunun karşılığında birşeyler vermeye hazırlardı. Cumhuriyetlere dağılmış olan askeri, iktisadi, petrol ve maden gibi birçok alanda kilit görevleri işgal eden yönetici ve teknik kadroların büyük kısmı Rus olup, Moskova ile ilişkilerini sürdürmekteydi. Bu altyapıyı kullanarak gerçekleştirilecek oluşumun temel ve başlıca hedefi, Hazar ve civarındaki petrol ve doğal gaz rezervlerinin Rusya'nın kontrolünde tutulmasını teminat altına almaktı.[8]

Rusya, petrol ve doğal gaz boru hatlarını kendi kontrolünde tutma yönündeki arzusuna rağmen, geçen süre zarfında siyasi ve iktisadi istikrarını sağlayamadığından bu konuda gereken hazırlıkları yapmamıştır. Mesela daha önce Rusya üzerinden dünya pazarlarına çıkarılması planlanan Kazakistan petrolleri ile ilgili anlaşma yapıldıktan sonra, ilgili konsorsiyum boru hatlarının geçeceği bölge valiliklerinden izin alma işini Rus Lukoil şirketine vermişti. Ancak şirket "projeyi eline yüzüne bulaştırmış", 1997 sonuna kadar kendi ülkesindeki idari mercilerden alması gerekli izni almamıştır.[9]

Bununla beraber, Rusya, Bakü-Ceyhan hattının gerçekleşme şansının gittikçe artmasını kabullenmekte zorlanmaktadır. Son olarak 1998 Mart ayında Azerbaycan'ı ziyaret eden Rusya'nın dışişleri bakan yardımcısı, Aliyev'e Bakü-Novorossisk hattının kapasitesinin 30-40 milyon tona çıkabileceğini, bu durumda Bakü-Ceyhan'a gerek kalmayacağını söylemiştir. Aliyev, buna karşılık Bakü-Ceyhan hattının kapasitesinin 40 milyon ton olarak

8 Ariel Cohen, "The New 'Great Game': Oil Politics in the Caucasus and Central Asia", *Backgrounder*, The Heritage Foundation, 25 January 1996; s.8.

9 *Türk Dünyası Haber Bülteni*, Şubat 1998, T.C. Başbakanlık; s.9.

hesaplanmış olduğunu, gerekirse 70 milyon tona çıkarılabileceğini belirttikten sonra Rus bakanı son derece üzen şu bilgiyi ilave etmiştir: "Bizim kendi planlarımız var. Bakü-Ceyhan mutlaka gerçekleşecek. Bu hattan sadece Azeri petrolü değil, Kazak ve Türkmen petrolü de nakledilecek." Öte yandan, Rusya'nın "siyasi nüfuz hakkını" kullanarak bölgenin iktisadi kaynaklarını sömürmeyi devam ettirmek istemesine karşılık, Türk cumhuriyetleri de iktisadi kaynaklarını serbestçe değerlendirip güçlendirerek, Rusya'nın siyasi nüfuzundan kurtulmayı hedeflemektedir.[10]

II- Türk Cumhuriyetlerinde İç Siyasi Gelişmeler

SSCB dağılmadan önce dünyada çift kutuplu sistemin varlığı kabul ediliyordu. Bu iki kutup içerisinde demokratik, insan haklarına saygılı, düşünce ve inanç hürriyeti, hür teşebbüsün ve mülkiyet hakkının sözkonusu olduğu Batılı ülkeler veya bu patenti kullanan bir kısım Avrupa, Amerika dışı ülkeler vardı. SSCB ile Varşova Paktı'na mensup diğer ülkeler Doğu Bloku'nu veya yaygın adıyla demirperde ülkelerini oluşturmaktaydı. Diğer bir üçüncü sınıf ise, birinci kategoride sayılan özelliklere sahip bulunmadığı halde, Doğu Bloku'na da mensup değillerdi. Bu grupta yer alan ülkelere genellikle "Üçüncü Dünya Ülkeleri" adı verilmekteydi. İlk iki sınıf için "Birinci dünya" ve "ikinci dünya" adları kullanılmadığı halde, NATO ve Varşova Paktı'nın dışındakiler için yaygın bir şekilde "Üçüncü Dünya" adı kullanılmaktaydı. Orta Doğu ülkeleri ise "Üçüncü Dünya" içerisinde bir takım başka özellikleri olan bir grubu oluşturmaktaydı. 1990'larda Doğu Bloku'nun dağılmasıyla birlikte, bağımsızlığını kazanan Asya ve Avrupa'daki cumhuriyetler, değişen şartlar altında kendilerine yeni bir adres aramışlardır. Avrupa'da bu bloka mensup olan ülkelerin önemli bir kısmı, NATO ve AB ile kurdukları temaslar ile uzun vadede gidecekleri adresleri belirlemişlerdir. Ancak, Asya ve Kafkaslardaki cumhuriyetlerin geleceği, bu bakımdan belirsizlikler içerisindedir.

---

10 Japonya'yı ziyaret eden Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, petrol ve doğalgazın, Hazar Denizi'nin altından geçtikten sonra Bakü-Ceyhan hattı ile pazarlanması sonucu Kazakistan ve Türkmenistan'ın da Rusya'ya olan bağımlılıktan kurtulmak istediklerine işaret etmiştir; *Nihon Keizai Shimbun*, 28 Şubat 1998, Tokyo; *Dış Basın ve Türkiye*, 3 Mart 1998, T.C. Başbakanlık.

Daha önce Sovyetler Birliği'ni oluşturan Kafkaslar ve Türkistan'daki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra geçen yaklaşık altı yıllık süre, bu devletlerin bundan sonraki yönleri hakkında önemli ipuçları vermiştir. Mevcut gelişmelerin ve yapılanmaların tek kişinin kontrolünde olduğu görülmekle beraber, uzun vadede bu ülkelerde demokratik veya totaliter rejimlerin kökleşmesindeki asıl etkenlerin, ülkelerin fiziki ve beşeri şartlarından çok dışarıdan yapılan müdahaleler veya yönlendirmelerden kaynaklandığı ortaya çıkmıştır.

Zengin petrol, doğal gaz, maden ve diğer endüstriyel ürünleriyle beraber dünyanın son derece stratejik bir mevkiini oluşturan bölge ülkelerindeki çıkarları sebebiyle, buradaki siyasi gelişme ve oluşumlara Batılı ülkelerin kayıtsız kalabilecekleri ihtimalini düşünmüyoruz. Bu zenginliklere sahip ülkelerle ilgili, uzun vadeli tahmin ve araştırma imkanlarına, değişik stratejileri test etme ve kendi çıkarları açısından en uygununu gerçekleştirme vasıtalarına sahip olan Batılı ülkelerin işi şansa bırakacakları beklenemez.[11]

Türk cumhuriyetlerinin yer aldığı bölge, Orta Doğu ile benzerlikleri olan siyasi ve toplumsal yapısının azgelişmiş olmasının yanında, zengin yeraltı kaynaklarının cazibesinden dolayı bölge dışı ülkelerin müdahalesine açık durumdadır. Bu müdahalenin yönünü veya bileşkesini tespit etmeye çalışırken, her bir ülkenin derinlemesine siyasi, iktisadi ve sosyal özellikleri ile son yıllarda kaydedilen gelişmeler, daha geniş araştırmaların konusudur. Sözkonusu ülkelerin, siyasi geleceklerinin demokrasi mi yoksa baskıcı bir yönetim istikametinde mi gelişeceği konusunu burada, genel hatlarıyla ele almak durumundayız.

Türk Cumhuriyetleri Orta Doğulaşıyor mu? Hazar Havzası, Yeni bir Basra Körfezi mi?

Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Kazakistan ve Rusya tarafından çevrilmiş olan Hazar Denizi, doğusunda ve batısında bu-

[11] SSCB'nin dağılmasından sonra geçen süre zarfındaki gelişmeler, bölgenin maden, petrol ve doğalgazıyla ilgilenen ülke ve kuruluşların önemli ölçüde bölgedeki siyasi gelişmeleri de kontrol altında bulundurmak durumunda olduğunu bir Rus şöyle ifade etmektedir: "Daha önce buraya gelen yabancı müteşebbislerin düşündükleri şey 'ceplerimi ne kadar çok doldurabilirim', idi; şimdi ise 'bunları nasıl yönetebilirim?' sorusunu sormaktadırlar"; Andrew Meier, *Time*, 29 Aralık 1997, s.76.

lunan zengin petrol ve doğal gaz yatakları ile yeni bir Basra Körfezi olarak sanayileşmiş ülkelerin ve çok uluslu şirketlerin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Şimdiye kadar tespit edilen petrol ve doğal gaz rezervleri, bölgenin 21. yüzyılda önemini artırarak koruyacağını göstermektedir.

Kafkaslar, halklarının sahip olduğu etnik ve dinî farklılıklar itibariyle dünyanın en karışık bölgelerinden biri sayılır. Burada bulunan zengin kaynaklarla beraber, bölgenin stratejik konumu da son derece önemlidir. Çarlık Rusya'sı devrinde, ancak Kafkasların işgalinin tamamlanmasından sonra Türkistan'ın Rusya'nın kontrolü altına girebilmiş olması, Rusya açısından bölgenin önemi konusunda bir göstergedir. Rusya bir taraftan bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan üzerindeki nüfuzunu artırınaya ve sürdürmeye çalışırken, diğer taraftan halen Rusya Federasyonu içerisinde bulunduğunu iddia ettiği Çeçenistan ile Dağıstan, Inguş, Osetya ve diğer bölgelerdeki Rus hakimiyetini sürdürmek istemektedir.

Gerek Rusya'nın Çeçenistan müdahalesi sonucu gerekse Azeri-Ermeni ve Gürcü-Abhaza çatışmaları sonucu bölgede 2.000.000 civarında insan evlerini, yurtlarını terk ederek göçmen durumuna düşmüştür. Kafkaslar, Rusya ve diğer komşu ülkelere dağılan bu göçmenlerin problemleri güncelliğini korumakta olup, Orta Doğu ve diğer birçok ülkelere dağılmış olan Filistinliler gibi, bulundukları zeminlerde vatanlarına dönüş mücadelesi vermektedirler. Bu durum ilgili ülkelerde Rusya'nın federasyon ülkeleriyle ilişkilerini tartışma konusu haline getirmektedir.

Arap-İsrail Anlaşmazlığının Kafkaslar'daki Benzeri: Azeri-Ermeni Çatışması

19. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan, sahip olduğu petrol rezervleri sebebiyle, sadece Rus Çarlığı veya SSCB için değil, fakat bütün sanayileşmiş ülkeler için son derece önemli bir ülke olmuştur. Nobel ve Rothschild gibi uluslararası aileler yanında Hitler gibi yayılmacı için de cazibesine dayanılmaz bir bölgeydi. Rusların bölgede petrol işletmeye başlamasından 100 yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen bugün hâlâ Azerbaycan dünyadaki petrol rezervlerinin önemli bir kısmına sahip olma vasfını korumaktadır. Hazar Denizi kıyısında, belki de dünyanın en eski

petrol kuyularına sahip olan Azerbaycan'da, Orta Doğu'da rastladığımız bütün olumsuzluklar görülebilir. Azerbaycan, zengin petrol yatakları ve kurulu petrol boru hatları ve rafinerileri sayesinde 1998 başı itibariyle petrolünün bir kısmını ihraç edebilmesinden dolayı, başta Rusya olmak üzere bölge ülkeleri, sanayileşmiş ülkelerin ve çok uluslu şirketlerin ilgi odağı haline gelmiştir. Rusya, Azerbaycan'ın, kendi kontrolü dışında gelişmesini ve petrolünü pazarlamasını engellemek, ihraç ettiği petrolden daha fazla hisse ve boru hattı kirası alabilmek için Ermenistan'ı bu ülke karşısında desteklemektedir.

Rusya'nın Çeçenistan dönüşünden sonra, 1997 yılındaki gelişmeler, Azerbaycan petrolünün Kafkaslar'dan Karadeniz'e, oradan da Boğazlar yoluyla dünya pazarlarına çıkmasının uzun vadede emniyetli olmadığı kanaati hasıl olmuştur. Haydar Aliyev'in 1997 sonunda gerçekleştirdiği Amerika ziyaretinin ardından petrol boru hatları için en uygun güzergâhın Bakü-Ceyhan olduğu yolunda Türk cumhuriyetleri liderleri ile birlikte, ABD yetkilileri ve petrol şirketlerinin temsilcileri görüş bildirmeye başlamışlardır. Bu gelişmelerden de Rusya olumsuz yönde etkilenmiştir. Azerbaycan petrollerinin taşınması için son hazırlıkları yapılan Bakü-Ceyhan hattı inşasının, üretici ve son durak ülkeleri olan Azerbaycan ve Türkiye dışındaki güzergâhında yer alan muhtemel ülkelerden Ermenistan ve Gürcistan'da beklenmedik olaylar yaşandı. Türkiye ve Azerbaycan'la iyi geçinmeyi ilke edinmiş olan Gürcistan Devlet Başkanı Edvard Şevardnadze, kendisine karşı düzenlenen suikasttan, daha öncekilerde olduğu gibi kıl payı kurtuldu. Gürcistan, Ermenistan'ın uzlaşmaz tutumu yüzünden Bakü-Ceyhan güzergâhı için biraz uzun olmakla birlikte tek alternatif olarak düşünülmekteydi. Olaydan sonra yapılan açıklamalarda, suikastın, Rus çıkarlarına aykırı politika takip eden Şevardnadze'yi devirmek için Rusya tarafından hazırlandığı ileri sürüldü.

Öte yandan, bağımsızlıktan sonra bölgede adeta Rus çıkarlarının temsilcisi durumunda bulunan Ermenistan'ın, bu politikasının ülkesinin ve halkının menfaatiyle bağdaşmadığı kanaati yaygınlaşan ve bunu açıklayan Cumhurbaşkanı Leon Ter Petrosyan baskılardan bunalarak istifa etmek zorunda kaldı. Petrosyan'ın, ülkesinin işgali altında bulunan Azerbaycan toprakların-

dan çekilmek, Karabağ konusunda kalıcı bir barış yapmak ve diğer bölge meseleleri konusunda diyaloga yönelen tutumları, şahsına yönelen iç ve dış baskıların artmasına yol açtı. İstifasından sonra yapılan seçimlerde uzlaşmaya yanaşmayan Koçaryan cumhurbaşkanlığına seçildi.

Orta Doğu'da II. Dünya Savaşı'ndan sonra İsrail'in bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte yeni bir bölgesel problem odağı ortaya çıkmıştır: İsrail Devleti. Bu devlet, her ne kadar yüzölçümü küçük ve nüfusu az olsa da başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerde Musevi kuruluşları ve lobileri aracılığıyla Araplar lehine olabilecek çözüm yolunu kapatmıştır. ABD kongresindeki lobisi, bu ülkenin Orta Doğu politikasını önemli ölçüde etkilemiştir. Bugün de ABD'nin Orta Doğu politikasının en önemli belirleyicisi veya etkileyicisi bu lobidir. Musevi lobisi kadar olmasa bile Ermenilerin de ABD'de sahip oldukları lobiler, özellikle Türkler sözkonusu olduğu için Rum lobisiyle yaptıkları işbirliği sonucu, Batı ülkeleri ve dünya politikasındaki etkinliği, Ermenistan devletinin ülkesini ve nüfusunu çok daha fazla aşmış durumdadır.[12]

Orta Doğu'da, İsrail'in taviz vermesiyle elde edilecek barış, İsrail dışındaki Yahudiler tarafından ne kadar olumsuz karşılanıyorsa, Kafkaslar'da Ermeniler'in taviz vermesiyle elde edilecek barışa, Rusya kadar, ABD ve diğer ülkelerdeki Rumlar ve Ermeni çevreler de karşı çıkmaktadır. Bu yönüyle, arkasını Rusya'ya dayamış olan, ülkesinde AKKA'ya rağmen Ruslar'a üsler vermiş olan ve önemli ölçüde ABD ve diğer diyasporadaki Ermeniler'le bağları bulunan Ermenistan'ın Kafkaslar ve stratejik önemi dolayısıyla Türk dünyası için bir problem kaynağı olmaya devam edeceği anlaşılmaktadır. Türk dünyasının ortasında, özellikle Türkiye ile Türk dünyasını bölen bu ülkenin Arap dünyasının İsrail'i gibi Batı'dan da destek görmeye devam edeceği tahmin edilmektedir.

Azerbaycan'ın gerek kendi ülkesinde üretilen petrolün, gerekse diğer Hazar sahildarı ülkelerin ürettikleri petrol ve doğal gazın nakli konusunda önünü tıkayan en büyük engel Ermenis-

[12] Yaptığımız araştırmalar sonucu ABD'de Ermenileri kışkırtanların Rumlar olduğu, Rumlar olmasa Ermenilerin kendiliklerinden Türkler aleyhine bir harekette bulunmalarının veya bölücü terör örgütünü desteklemelerinin beklenemeyeceği kanaatine ulaştık.

tan sorunudur. Kafkaslar'daki Ermeni meselesinin, başta İngilizler olmak üzere bölge dışı güçlerin Ruslarla uzun vadeli işbirliklerinin bir parçası olduğu bilinmektedir. Kırım Savaşı'nda İngiltere, Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katıldığı halde, savaştan sonra yapılan 1856 Paris Antlaşması'nın boşluklarından istifade eden Rusya, Kafkasları işgal etmiştir. Bu esnada İngiltere'nin Kafkasya'nın Rus işgaline açılmasını teşvik eden tutumu, en azından kararlı sessizliği daha sonraki olaylarda da görülebilir.[13]

Türk dünyasını bölme projesinin önemli bir safhasını Kafkas Türklerinin Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan olarak ikiye bölünmesi oluşturur. Güney Azerbaycan İran'a bırakılarak, buradaki Türkler, İran'da değişen rejimlere rağmen etkinliğini sürdüren "Farslılaştırma"ya tabi tutulmuştur. Kuzey Azerbaycan'da oluşturulan Ermenistan, Karabağ ve işgal altındaki Azeri toprakları ile Türkiye ve bölge arasındaki coğrafi geçişler daha fazla kapatılmıştır. Anadolu Türkleri ile irtibatı kesme projesinin bir safhası da, II. Dünya Savaşı sonrasında Mesket Dağları'nda yaşayan Türklerin hiçbir gerekçe gösterilmeksizin yurtlarından kovularak Asya'ya sürülmesidir.[14]

Osmanlı döneminde başlayan Kafkaslarda bir Ermeni yurdu oluşturma projesine Rusya büyük destek vermiştir. Burası, I. Dünya Savaşı'nda Anadolu Ermenileri'ni Osmanlı'ya karşı ayaklandırmak için eğitim, mühimmat ve hareket merkezi fonksiyonunu ifa etmiştir. Günümüz Azeri-Ermeni anlaşmazlığının te-

[13] Bu konuyu işleyen kaynaklardan bazıları için bkz., Sir H. Mortimer Durand, "Sir Alfred Lyall and the Understanding with Russia", *J.R.C.A.S.*, Vol I, 1914; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, (Haz., Ü. Miroğlu), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979; Paul B. Henze, *The North Caucasus: Russia's Long Struggle to Subdue the Circassians* (The Rand Corporation, 1990).

[14] Tek suçları Türkiye sınırına yakın olmak olan bu insanlara, her ne kadar Mesket veya Ahıska Türkü denmekte ise de bu isimler birer coğrafi yer ismi olup bu insanlar her yönüyle Kars veya Erzurum Türkü ile müşterektirler. Sürgünlerine gerekçe olarak Hitler'le işbirliği yapmış olmalarının hiçbir delili olmadığı gibi, böyle bir işbirliği suçlaması tarihi gerçeklere de aykırıdır. Çünkü Hitler bunların sakin olduğu bölgeye gelememiştir, dolayısıyla işbirliği ortamı da ortaya çıkmamıştır. Hitler'le gerçekten işbirliği yapan Ermeni ve Gürcülere dokunulmamış, en azından toplu sürgünlere konu olmamışlardır. Bu konuda bkz., Alâeddin Yalçınkaya, *Sovyetler Birliği Döneminde Moskova Türk Toplulukları İlişkileri* (Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1997); ss.132-135, 147-148, 169-170, 187-188 ve orada zikredilen kaynaklar.

melini oluşturan Karabağ, Azerbaycan'ın ortasında bulunup önemli miktarda Ermeni ile sakin bir bölgedir. Bununla beraber, Hazar Denizi'nden Türkiye'ye döşenecek petrol boru hattı için en uygun güzergâhın üzerinde bulunmaktadır. Bölge 1921 yılında Bolşevik Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasındaki görüşmelerden sonra Azerbaycan'ın kontrolüne bırakılmıştır. 1988'de, SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle Ermenilerle Azeriler arasında sürtüşmeler yeniden patlak vermiştir. 1992 yılında Ermenilerin Karabağ'a tam bağımsızlık veya Ermenistan'a ilhakını talep etmeleriyle savaş çıkmıştır. Mayıs 1994'te başlayan ateş-kes görüşmelerinde Ermeniler bağımsız Karabağ'da ısrar ettiler, Azerbaycan bunu tanımadı. 1998 yılı başı itibariyle Azerbaycan'ın yaklaşık beşte biri Ermeni işgali altında bulunmakta ve yaklaşık bir milyon Azeri mülteci olarak başka bölgelerde yaşamaktadır. Rusya bu savaşta açıkça Ermenileri desteklemiştir. AGİK (sonradan AGİT) çerçevesinde sürdürülen Rusya, ABD, Türkiye, Fransa, İsveç ve İtalya'nın katılımıyla oluşturulan "Minsk Grubu" görüşmelerinden sınırlı başarılar elde edilebilmiştir. Birinci derecede Azerbaycan petrollerinin, ikinci derecede bütün Hazar petrollerinin nihayet üçüncü derecede Kazakistan ve Türkmenistan petrol ve doğal gazının Azerbaycan ve Ermenistan yoluyla Türkiye'ye ulaştırılması, öncelikle Türkiye'nin iç tüketiminde kullanılması, Ceyhan'dan veya Anadolu'dan geçen bir hatla Avrupa'ya ulaştırılması için Ermeni-Azeri çatışması konusunda bir an önce barışçı bir çözüm sağlanması gerekmektedir. Ancak görünen o ki, böyle bir barıştan birinci derecede Ruslar zarar görecektir. Bunun için Rusya, çatışmanın başından beri Ermenilere her türlü silah, mühimmat, asker ve diğer yardımlarda bulunmaktadır. Ermenileri, Türkiye ile barış yapıldığı takdirde daha müreffeh ve huzurlu bir geleceğin beklediği gerçeğine rağmen, yukarıda belirttiğimiz gibi, bunun farkına varan Ermenistan'ın eski devlet başkanı Leon Ter Petrosyan gibilerine hayat hakkı tanınmamaktadır. Tıpkı Filistin'le sınırlı da olsa barışa razı olan İsrail devlet adamlarının başına gelenler gibi. Bütün bunlardan sonra Karabağ'ı kaybettiği gibi yıllardan beri ülkesindeki işgali kaldıramayan Azerbaycan'ın durumu da bir dereceye kadar işgal altındaki Filistin'e benzemektedir. Bununla beraber, ülkesinde

bulunan petrol sebebiyle Azerbaycan'ın durumu bir dereceye kadar, Irak'ın işgaline uğrayan Kuveyt'inkine de benzemektedir.

Türkmenistan

1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra, yukarıda belirttiğimiz gibi ABD ve Rusya'ya rağmen kendi siyasi iradesiyle politika geliştirebilen ülkelerin başında Türkmenistan gelmektedir. Saparmurad Türkmenbaşı (Niyazov)'nın önderliğindeki Türkmenistan, bölgenin etnik gerçeğinden hareketle komşularını rahatsız edici politikalardan kaçınmıştır. Özellikle Kuzeydoğu İran'ın nüfusunun büyük kısmının Türkmen olduğunu dikkate alırsak bu gerçek daha iyi anlaşılır. İran da bu ülkede dinî propagandadan kaçınmıştır. Karşılıklı dostluk ve menfaat ilişkileri geliştirilmiş, Türkmenistan demiryolu ağı ile İran'ınki birleştirilmiş, böylece İran limanlarına ve Hint Okyanusu'na ulaşılır olmuştur.

SSCB döneminde Türkmenistan Komünist Partisi Genel Sekreteri olan Saparmurad Niyazov, 1990'da cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan ettikten bir müddet sonra devlet başkanının soyadı muhtemelen Atatürk'ten esinlenerek Türkmenbaşı olarak değiştirilmiştir. Ülkesinin her köşesine "Türkmenbaşı" isimleri verilirken, caddeler, sokaklar da Türkmenbaşı'nın posterleri ve heykelleri ile donatılmaktadır. Ülkesinin yönetimini her alanda kontrolü altında tutan Kaddafi'yi hatırlatan Türkmenbaşı'nı Stalin'e benzetenler de vardır.[15]

Temel hak ve hürriyetler bakımından, diğer Türk cumhuriyetleri gibi Türkmenistan'ın durumunun iyi olmadığı görülmektedir. Uluslararası Af Örgütü'nün istatistiklerine göre, 1996 yılında idam şampiyonluğu bakımından Türkmenistan, Çin, Ukrayna ve Rusya'dan sonra, 123 idamla dördüncü sırada yer almaktadır. Bununla beraber, Uluslararası Af Örgütü'nün bu sıralaması her ülkedeki toplam idam miktarına göre düzenlenmiştir. Eğer, 1.000.000 kişiye düşen idam miktarı açısından durumu incelersek, Türkmenistan, 27.91 ile nüfus miktarına göre en fazla idam cezasının uygulandığı ülke olduğu görülmektedir. Diğer idam şampiyonu ülkelerde, nüfuslarının fazlalığından dolayı bu

[15] "Central Asia, The Five Young Orphans", *The Economist*, 25 Ekim 1997, s.72.

nispet oldukça düşüktür: Çin, 3.66; Ukrayna, 3.21 ve Rusya, 0.94.[16]

Kazakistan

1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Kazakistan, iktisadi, siyasi ve askeri alanlarda bu bağımsızlığını pekiştirecek bir dizi atılımlar ve programlar ortaya koymuştur. Bunlardan biri de başkentinin Almatı'dan Akmola'ya (Astana'ya) taşınmasıdır. Konu üzerinde yapmış olduğumuz bir araştırmamızın sonunda, Kazakistan'ın başkentini değiştirmesinin gerçek nedenlerinin önem sırasına göre şunlar olduğunu ortaya koyduk: Kuzey bölgesinin ekonomik, özellikle yeraltı zenginlikleri; bu bölgenin Rusya Federasyonu ile bütünüyle sınırdaş olması; bölgedeki Rus nüfus oranının, Kazakistan'ın diğer bölgelerinden hayli fazla olması, dolayısıyla bu bölgedeki Kazak nüfusunun ve oranının az olması; ülkenin verimli ve nispeten ılıman ikliminin egemen olduğu güneydeki nüfus birikimini ülke çapına yaymak, daha doğrusu kuzeye taşımak; son olarak resmi açıklamalarda da belirtildiği gibi, mevcut başkentin oldukça geniş olan ülkenin sınıra yakın bir bölgesinde olmasından kaynaklanan dezavantajları ortadan kaldırma. Ancak benzeri durum, yani, başkentin ülkenin ortasında değil de, sınır veya sahil bölgesinde yer alması başka birçok ülke için sözkonusu olduğu halde başkent değiştirme gibi bir durum gündeme gelmemektedir. Bütün bu coğrafi, demografik ve iktisadi gerekçelerle beraber, başkentin değişmesinin en önemli ve gerçek sebebi, dağılma aşamasına giren Rusya'nın önde gelen devlet ve düşünce adamlarının, Kuzey Kazakistan'ın Rusya'ya bırakılması yönünde istekte bulunmaları, bu konuda ciddi makaleler yazmaları, tarihi gerekçeler ileri sürmeleridir.[17]

Yaklaşık bir milyon Kazak, Doğu Türkistan'da yaşamaktadır. Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra birkaç bin Çinli Kazak, Kazakistan'a göç etmiştir. Kazakistan'da, Ruslardan başka, Ukraynalılar, Almanlar, Koreliler, Özbekler, Uygurlar ve diğer milletler bulunmaktadır. Bunlardan sonra Kazak oranı %45'lerde olup, henüz toplam nüfusun yarısına ulaşmamıştır. Stalin döneminin katliam ve sürgünlerinden sonra Kruş-

[16] "Çin İdam Şampiyonu", *Yeni Yüzyıl*, 1 Nisan 1998.
[17] Yalçınkaya, *Almatı'dan Akmola'ya Kazakistan'ın Başkenti.*

çev döneminde uygulamaya konan "Bâkir Bölgeler Projesi" sonucunda Kazak nüfusun oranı Kazakistan'da Ruslardan sonra gelirken günümüzde Ruslar hızla azalmakta olup %35 civarına düşmüştür. Bir taraftan Ruslar kendi ülkesine göç ederken, diğer taraftan Kazakların yüksek doğum oranları yüzünden bu nispet her geçen gün Kazak lehine değişmektedir. Bununla beraber, Kazakistan'ın etnik mozaiği uzun yıllar iç ve dış politikasında önemini koruyacaktır. Rusya'nın Kazakistan sınırına yakın, Ural dağlarının güney bölgelerinde sayısı bir milyonu bulan Kazak nüfus yaşamaktadır. Kazakistan yöneticileri, bu bölgenin daha önce Altın Orda'ya ait olması gerçeği ve Kazak nüfusun sakin olması delillerine rağmen toprak talebinde bulunmamakta, fakat ülkesindeki Ruslara karşın bu Kazakların karşıt rolleri olacağını hesaba katmaktadırlar.

Kazakistan'ın durumu bir yönüyle, en zengin petrol rezervlerinin bulunduğu ülkelerden birisi Irak'ı andırmaktadır. Bununla beraber Irak, gerek bu zenginliğinin verdiği çekicilik, gerekse nüfusunun etnik yapısından kaynaklanan "kriz çıkarılabilir" özelliği ile 1991'den beri fiilen bölünmüş durumdadır. Ülkede hakim olan Arap ırkçılığının bir aşaması durumundaki Baas rejimi yıllarca süren baskıcı yönetimine rağmen, ülke mozaiğindeki bir taraftan Arap, Kürt ve Türkmen ile diğer taraftan Sünni ve Şii unsurlar arasında bir kaynaşma sağlayamamış; bu unsurlar ülkenin uzun vadede bölünmesinin potansiyel kaynağı durumunda kalmıştır. Kazakistan'ı bu yönleriyle Irak'la karşılaştırdığımızda nispeten daha şanslı görmekteyiz. Her geçen yıl, diyasporadaki Kazakların gelmesiyle ve nüfus artış hızının yüksekliği sebebiyle Kazak yüzdesi daha fazla artmakta ve Ruslar azalmaktadır. Öte yandan, Rusların yoğun olduğu Kuzey bölgesi ile ilgili olarak, başkent değiştirme projesinin sonucu bu yoğunluğun azalması beklenmektedir. Bu yönüyle Irak'taki farklı unsurların çeşitli bölgelerde yoğunlaşması durumu Kazakistan'da daha azdır.

Özbekistan

Özbekistan Türk cumhuriyetleri içerisinde en fazla nüfusa sahip ülke durumundadır. Bir diğer özelliği ise, Türk ve İslam tarihinde önemli yeri olan kültür, sanat ve ilim merkezlerinin birçoğunun halen Özbekistan sınırları içerisinde bulunmasıdır.

Siyasi coğrafya açısından da Türk Dünyası'nın veya Türkistan'daki Türk cumhuriyetlerinin ortasında yer almaktadır. Birçok yönüyle bölgenin lideri olmaya hak kazanacak özelliklere sahiptir veya bu konuda Kazakistan'ın en büyük rakibidir. Özbekistan, Kazakistan'ın aksine nüfusunun %71'i Özbek olup, sadece %7'si Rus'tur. Ayrıca doğurganlık oranı %3.5 gibi son derece yüksektir. Mevcut nüfusunun yarısının 19 yaşından küçük olması toplumsal dinamizmi açısından fikir vermektedir.[18]

Özbekistan doğal gaz, altın ve pamuk ürünleri bakımından son derece önemlidir. SSCB döneminde Rusya'nın pamuk deposu olarak kabul edilen ve SSCB'nin dağılmasından sonra da ürettiği pamuğun önemli bir kısmını Rusya'ya satmak durumunda kalan Özbekistan, yavaş yavaş ürününü dünya piyasaları şartlarında satmanın yollarını bulmaya başlamıştır. Önemli ölçüde Türkiye'nin tekstil sektörüyle işbirliğini geliştiren Özbekistan, aynı zamanda Gürcistan ile yaptığı bir anlaşma ile, ürününü Poti limanından dünya pazarlarına ulaştırmayı hedeflemiştir.[19]

Bölgenin ortasında olup, en fazla nüfusa sahip olması sebebiyle Özbekistan, Arap dünyasının ve Orta Doğu'nun liderliği konusunda Mısır'a benzemektedir. Tıpkı Nil nehri ve kıyısındaki yerleşim yerleri ile Mısır gibi, Özbekistan'ın Amuderya ve Sırderya boyundaki şehirleri tarih boyunca birer siyaset, ilim, ticaret ve kültür merkezleri olmuştur. Özbekistan'ın bölge liderliğindeki rakibi Kazakistan'dır. Kazakistan'ın nüfusu Özbekistan'dan az olmakla beraber, ülkesinin yüzölçümü oldukça geniş olup, altın dışındaki diğer madenler, petrol ve doğal gaz bakımından Özbekistan'dan daha zengindir. Arap Dünyasındaki İhvan-ı Müslimin hareketinin önce Mısır'da ortaya çıkmasının arkasında başta tarihi El-Ezher olmak üzere bir takım kuruluşlar bulunmaktadır. Özbekistan da SSCB zamanında Orta Asya ile alakalı dinî işleri yürüten müftülük merkezini ve Mir Arap Medresesi'ni bünyesinde bulundurmaktaydı. SSCB'nin dağılmasından sonra da "fundamentalizm" hareketinin çıkış yeri olacağı beklendi.

---

18 *Uzbekistan, An Agenda for Economic Reform* (Washington D.C., The World Bank, 1993), s.3.

19 Eski Sovyet cumhuriyetleri içerisinde en büyük sebze ve meyve üretici olan Özbekistan, dünyanın en büyük dördüncü pamuk üreticisi ve üçüncü pamuk ihracatçısı durumundadır; *Aynı kaynak*, s.5.

Beklenen şekliyle bir fundamentalizm hareketi gerçekleşmemekle beraber, muhalefet ve insan hakları konusunda Mısır'daki Hüsnü Mübarek rejimine benzer katı tutum ve bu yöndeki yapılanma, Özbekistan'da İslam Kerimov yönetimi ile yerleşmiş durumdadır.

Kırgızistan

Kırgızistan ekonomisinin temelini önemli ölçüde tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Ürettiği hidroelektrik enerjinin büyük bir kısmını da Özbekistan, Kazakistan ve Tacikistan'a satmaktadır. Halen inşaatı devam etmekte veya planlanmakta olan hidroelektrik santrallerinin faaliyete geçmesiyle ülke ekonomisine önemli katkı sağlaması beklenmektedir. Zengin doğal kaynaklara sahip bulunmayan bu ülkenin, uzun vadede daha büyük ve zengin kaynaklara sahip olan diğer Türk cumhuriyetlerinin yardımına veya etkisine gireceğini tahmin etmekteyiz. Kırgızistan, bağımsızlığın ilk yıllarından beri, bir "Orta Asya Devletleri Birliği"ni savunmaktadır. Bugün için Orta Asya Devletleri Birliği'ne Kırgızistan'la birlikte Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan katılmıştır.[20]

Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan ve Çin işgali altındaki Doğu Türkistan'a komşudur. Nüfusunun azlığına rağmen etnik yapısı büyük ölçüde karışık bir ülke olan Kırgızistan biraz Ürdün'ü hatırlatmaktadır. Nüfusu ve yüzölçümü küçük olan ve ekonomik bir zenginliği olmayan Ürdün için, burada yaşayan Filistinlilerin potansiyel bir problem olduğunu hatırlayalım. Kazakistan'da olduğu gibi Kırgızistan'daki Ruslar da yavaş yavaş Rusya'ya dönmektedirler. Bununla beraber ülkede kalanlar Rusya için Kırgızistan üzerinde potansiyel bir baskı unsuru olabilecektir. 1994 yılı itibariyle 4.472.000 olan Kırgızistan nüfusunun %52.4'ünü Kırgızlar oluştururken, %20.9'u Ruslardan meydana gelmekteydi.[21]

Öte yandan Kırgızistan, dış ticaretini komşu Türk cumhuriyetlerinden çok daha fazla Doğu komşusu Çin ile yapmaktadır. Çin ile uzun sınırları bulunan Kırgızistan, her geçen gün bu dev

[20] *Kırgızistan Ülke Raporu* (Ankara, TİKA, 1996); s.7.
[21] *Aynı yer*; s.45.

ülkenin iktisadi ve ticari, dolayısıyla siyasi etkisine girmektedir. Bütün bu yönleriyle Kırgızistan'ın komşusu Çin, Ürdün ile komşu olan, Çin gibi coğrafi ve nüfus bakımdan büyük olmasa bile siyasi ve malî bakımdan dünyada büyük etkinliği olan İsrail'i hatırlatmaktadır. Ürdün yönetimi komşusu İsrail ile ilişkilerinde önemli ölçüde Filistin meselesi ve Filistinliler konusunda sıkışmış bir durumda olduğu gibi, benzer problemleri Kırgızistan, Çin ile Doğu Türkistan ve Doğu Türkistanlılar konusunda yaşamaktadır.[22]

Tacikistan

Özbekistan, Kırgızistan, Çin ve Afganistan arasında yer alan Tacikistan, Türkistan cumhuriyetleri içerisinde nüfus ve yüzölçümü bakımından küçüklerden sayılır. Ekonomik bakımdan ise, eski Sovyet cumhuriyetleri içerisinde durumu en kötü olan ülkelerden birisidir.

Tacikistan ve komşuları arasında yer alan ve sınırları son derece girift olan Fergana Vadisi, Türkistan'ın en önemli bölgelerinden kabul edilir. Burası, yoğun nüfusu, verimli toprakları, tarihi ve kültürel zenginlikleriyle dikkati çeker. Üç cumhuriyet arasında çizilen sınırların her birinin arkasında diğer cumhuriyetin etnik grubundan önemli miktarda vatandaşı bulunmaktadır. Bunlardan başka Kırım Tatarları ve Mesket Türkleri de vardır. Fergana Vadisi'nin Rusya döneminden beri yaşanmakta olan çevre kirliliği problemi gündemdeki yerini korumaktadır. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde bölgede daha çok ürün almak için kullanılan kimyasal maddeler sebebiyle bölgenin iklimi bozulmuş, bitki örtüsü tahrip edilmiştir.

Tacikistan, komşularıyla müşterek problemlerinden başka, SSCB'nin dağılmasından sonra ülkede yaşanan iç savaşla dikkat çekmektedir. Ülkede etnik ve siyasi gruplar arasında yıllardan beri süren çatışmalara karşı, BDT'yi kuran mantıkla Rus barış gücü konuşlandırılmış, çatışmalar bir dereceye kadar durdurulmaya çalışılmıştır. Bu olayla birlikte, Rusya'ya eski Sovyet cum-

[22] Baymirza Hayit Tacikistan'ın Türk cumhuriyetleri dışında sayma konusundaki değerlendirmemize şiddetle karşı çıktı ve Tacikistan'ın Stalin'e kadar Özbekistan'ın bir parçası olduğunu söyledi. 14 Eylül 1994'te yapılan görüşme.

huriyetleri üzerinde yeniden nüfuz kurma konusunda önemli fırsat ve tecrübe verilmiştir.

Orta Doğu'da, etnik yapısından kaynaklanan özelliklerinin yanısıra, İsrail'le komşu olması sebebiyle ve İsrail ile İran'dan kaynaklanan hareketlerden dolayı yıllarca süren iç savaşa rağmen huzur bulamayan Lübnan benzeri problemleri Tacikistan da yaşamaktadır. Tacikistan, Lübnan'daki İsrail-İran çatışmasından farklı olarak, ülkesinde Rusya-İran çatışmasını değil de belki Rusya-tam bağımsızlık çatışmasını yaşamaktadır.

Tacikistan nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan Taciklerin ve Tacik dilinin, Türklerden ve Türkçe'den çok Farisilere ve Farsça'ya yakın olup, ülkede İran'ın kültürel ve siyasi etkisi bulunmaktadır. Genellikle Türk cumhuriyetleri sayılırken Tacikistan'ın ismi geçmez. Türkiye merkezli Türk devletlerinin çeşitli alanlardaki faaliyetlerine de pek katılmamaktadır. Bununla beraber, TİKA'nın faaliyet alanında yeralıp, başkent Duşanbe'de TİKA'nın bir koordinatörü bulunmaktadır.[23]

Doğu Türkistan

Rusya'nın ve Sovyet sonrası bağımsız cumhuriyetlerin geleceği konusunda dikkate alınması gereken en önemli ülke Çin'dir. Milyarı aşan nüfusu ve sınırlarını zorlayan Deng sonrası baskıcı rejime dayanan ekonomik kalkınması ile Çin, bütün dünya ve bölge ülkeleri için endişe kaynağı durumundadır. Çin'in parçalanması veya hayatta kalması ihtimallerine göre, Rusya Federasyonu'nun, Türkistan'ın ve Kafkasların siyasi geleceği farklı açılardan ele alınabilir. Rusya benzeri, kansız ve olaysız bir parçalanma, Türkistan cumhuriyetleri için de iktisadi, sosyal ve siyasal istikrarın asgari etkilenmesi demek olacaktır. Ancak bu ihtimal çok zayıf görülmektedir.

Türk cumhuriyetleri için Çin, Ermenistan'dan sonra, bir bakıma Arap dünyasının diğer bir İsrail'i durumundadır. Şu farkla

[23] Patric McGowan, "Problems in the Construction of Positive Foreign Theory", James N. Rosenau, ed., Comparing Foreign Policies: Theories, Findings, and Methods (Beverly Hills, Calif., Sage Publications, 1974), s.36; aynı yazar, *The Adaptation of National Societies: A Theory of Political System Behaviour and Transformation* (New York, McCaleb-Seiler, 1970); zikreden: Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi* (İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995), s.200.

ki, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Çin'in geniş ülkesi ve nüfusuna karşı, İsrail'in batılı ülkeler nezdinde, çok uluslu şirketler, malî kuruluşlar ve medya organları kanalıyla önemli etkisi sözkonusudur. İsrail yönetimi altındaki Filistin nüfusuna benzer bir problem, Çin yönetimi altındaki Doğu Türkistan için sözkonusudur. Doğu Türkistan'ın nüfusunun büyük kısmını Uygur Türkleri oluşturmaktadır. Bu yüzden bölgeye Uyguristan da denmektedir. 200.000'den fazla Uygur Türkü de eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. SSCB'nin dağılmasından sonra bunlar Çin tarafındaki akrabalarıyla temasa geçmişler ve Çin ile sınır ticaretini başlatmışlardır.

1950'lerle birlikte Çin'deki komünist liderler Doğu Türkistan'ı kontrol altına aldıktan sonra buraya büyük bir Çinli göçü başlatmışlardır. Bugün bölgede nüfusun hemen hemen yarısını Çinliler oluşturmaya başlamıştır. Filistin topraklarındaki her geçen gün artan Yahudi iskân alanlarının bir benzeri de burada görülmektedir. Urumçi gibi merkezi yerlerde ise Çinliler çoğunluk durumuna gelmişlerdir. Gelen Çinliler devlet kurum ve kuruluşlarında, fabrikalarda, merkezi işletmelerde istihdam edilmekte, lojmanlarda ikamet etmekteyken, Türkler genellikle işsiz, evsiz, sefil bir hayat sürmektedir. Ayrıca Çin, bölgenin kaynaklarını sömürmeye devam etmekte, mesela Tarım Basın petrolünün bütün gelirini almaktadır. Bununla beraber, Araplar, Filistin meselesine bütün Arapların milli bir davası olarak bakarken, Türk cumhuriyetleri açısından Ermeni işgali altında olan Azerbaycan toprakları gibi Doğu Türkistan için de henüz böyle bir yaklaşım sözkonusu değildir. Esasen, Çin'in siyasi, askeri ve ekonomik gücü bütün Türk cumhuriyetlerini ürkütmektedir. Son yıllarda Türk cumhuriyetleri pazarlarını dolduran Çin malları ve her tarafta görülmeye başlayan Çinli işçiler yöneticileri düşündürmektedir.

III- Batı Açısından Türkistan'ın Orta Doğu'nun Doğulaşması

İç politika ile dış politika arasındaki ilişkiler, belirli bir bölge hakkında izlenen politikaların geleceği açısından dikkate alınması gereken önemli bir husustur. Devlet-uluslararası sistem etkileşiminden hareketle iç-dış politika ilişkisi düzeyinde açıklama

getiren yaklaşımlardan birisi de J. Rosenau tarafından geliştirilen adaptasyon davranışı'dır. Yöneticilerin aldıkları kararlar ile çevre arasındaki ilişkiler, adaptasyon davranışı yaklaşımının esasını oluşturur. Rosenau'nun sınıflandırdığı dış politikada karar alıcıların izlemek zorunda olduğu dört stratejiden özellikle birisi konumuz açısından önemlidir. Bu stratejiye göre karar alıcılar, iç yapıdaki temel ögeler ve dışarıya yönelik politikaları, dış çevrenin gereklerine göre ayarlamaya çalışırlar (acquiescent strategies). Bu tür stratejiyi ise daha çok kapalı ülkeler uygularlar. Demokratik bakımdan gelişmiş ülkelerin, dış çevrenin etkisiyle iç ve dış politikasını yönlendirme ihtimali en düşük seviyededir. Bu tür ülkelerde karar alıcıların, dış çevreyi kendi içsel yapılarının temel ögelerinin gereklerine göre değiştırmeleri daha çok sözkonusu olabilmektedir.[24]

Orta Asya'da, Rusya Federasyonu'nun kontrolü dışında istikrarlı bir siyasi yapılaşmanın oluşmaması istikametinde Moskova'nın teşebbüsleri olduğunu, birçok karışıklıkta Sovyet görevlilerin rolleri bulunduğu, halklar arasındaki anlaşmazlıkların geniş çaplı çatışmalara dönüşmesi için Rusların manipüle ettikleri bilinmektedir. Konuyu ele alan bazı araştırmacılar, Rusların Türkistan cumhuriyetlerini "Orta Doğulaştıracak" bu tür faaliyetlerinin öncelikle ABD'nin ve diğer Batılı ülkelerin aleyhine olacağına işaret ederler.[25]

Sömürgecilik yıllarından beri sanayileri için enerji ve hammadde ile ürünleri için pazar arayan ülkeler, satın aldıkları maddelerin fiyatını düşük tutmak ve kendi ürünlerini kolayca ve yüksek fiyattan pazarlamak için ilgili ülkelerin içişlerine müdahale etmişlerdir. Bunun için de genellikle, yönetimde kendi çıkarlarına hizmet edecek, en azından çıkarlarını zedelemeyecek kişilerin bulunmalarını temin etmişlerdir. Bağımsız bir ülkenin başında, bir başka ülkenin çıkarlarının bekçisi, demokratik bir toplumda uzun ömürlü olmaz. Bunun için hammadde kaynağı ve kârlı pazar konumundaki ülkelerde bütün kurumlarıyla işleyen demokratik bir yönetimin kurulması ile Batılı ülkelerin çıkarları

---

24 Paul B. Henze, "Boundaries and Ethnic Groups in Central Asia...", s.18.

25 Duygu Bazoğlu Sezer, "View From Turkey, Turkey's New Security Environment, Nuclear Weapons and Proliferation", Camparative Strategy, V.14, s.150-151.

genellikle çakışmıştır. Günümüzde bazı Orta Doğu ülkelerinin Batılı ülkelerle fazla problemi olmadığı, son derece önemli iktisadi, siyasi ve kültürel ilişkilere sahip bulundukları, fakat içişlerinde tamamen despotik yönetimler kurdukları bilinmektedir. Orta Doğu'daki Suudi Kralları, Kral Hüseyin, Hüsnü Mübarek gibi liderlerin ve kralların, genellikle ancak hayatları sona erdiğinde ülkelerindeki iktidarları sona ermektedir. Veya başka bir diktatör adayı tarafından darbeyle devrilmeleri sözkonusudur. Demokratik bir şekilde yöneticilerin görevlerinden ayrıldıkları pek görülmez. Bununla beraber, bu liderlerin, Batılı ülkelerin veya onların çok uluslu şirketlerinin çıkarları doğrultusunda politika izledikleri görülmektedir. En azından, Batılı ülkelerle aralarında anti demokratik rejimlerinden veya insan haklarına karşı kayıtsızlıklarından dolayı pek problem çıkmamaktadır. Bazı ülke veya liderler aleyhinde zaman zaman gündeme gelen tutumlar genellikle geçiştirilmekte, bütün tehditlere rağmen aynı liderler iktidarını önemli ölçüde Batılı ülkelerin dolaylı veya dolaysız destekleri ile yıllarca veya ömür boyu sürdürebilmektedirler. Böyle bir Orta Doğu yapısının Orta Asya'da da oluşması, kendi ülkelerinin menfaatlerini ön planda tutmayan, açık toplum, serbest rekabet, hür teşebbüs gibi konularla ilgisi olmayan despotik liderlerden yana desteklerini sürdüren çok uluslu şirketler ve bu şirketlerin mensup olduğu Batılı ülkelerin tercih ettikleri bir durum olacağı düşünülebilir.

Eski Sovyet cumhuriyetlerinin aralarındaki anlaşmazlıkları sürdürmesi, Kafkaslar ve Türkistan'da siyasi istikrarın yerleşmemesi öncelikle Rusya Federasyonu'nun arzusudur. Türkistan'da Tacikistan, Kafkaslarda Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki çatışmalar, Rusya'ya bu ülkeler nezdinde yeniden önderlik yapma fırsatını gündeme getirmiştir. Ermenistan, cumhuriyete adını veren etnik nüfusun en yoğun olup, ülke içinde önemli bir etnik problemi bulunmadığı ve diğer ülkelerden Ermenistan toprağı üzerinde iddiası bulunan olmadığı halde, bu ülkenin diğer komşu ülkeler, özellikle Türkiye ve Azerbaycan üzerinde iddiaları sözkonusudur. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'da olduğu gibi belirli bir Kürt azınlığına sahiptir. Sovyetler Birliği döneminde bunlar Türkiye ve İran'a karşı kışkırtıcı unsurlar olarak kullanılmıştır. Kışkırtıcı fikirleri geliştirmek üze-

re, Moskova yönetimi Kafkaslarda yaklaşık 4.000 Kürt için bir enstitü açtığı halde mesela nüfusu yüzbinleri aşan Ahıskalılar için böyle bir eğitim kurumunun açılmasına izin vermemiştir. Rusya'nın bu tür etnik faktörleri kaşıyarak gelişmeleri yönlendirme alışkanlıklarını, SSCB sonrasında da görmekteyiz.[26]

Gürcistan'daki Ermeni azınlık, Ermenistan'dan gelen kışkırtıcı hareketlerin odağı durumuna gelmiştir. Azerbaycan'daki Ermeni azınlık ise 1989-1992 yıllarında Ermenistan'a göç etmişlerdir. Bu arada birçok Azeri, Ermenilerin askeri operasyonları ile eski yurtlarını terk etmek zorunda bırakılmışlardır. 1998 yılı başı itibariyle Dağlık Karabağ ve Ermeni işgali altındaki Azeri toprakları meselesi çözümsüz olarak beklemektedir. Gerek bir kısım Ermeniler gerekse Azeriler, Rusların her iki tarafı da çatışmaya teşvik edip, çözüm yönündeki bir gelişmeyi engellemek ve böylece bölge ülkeleri arasındaki liderlik pozisyonunu sürdürmek istedikleri kanaatindedirler.[27]

Sömürgecilik dönemiyle birlikte, başta Portekizliler ve İspanyollar olmak üzere, İngilizler, Hollandalılar ve diğer Avrupalı güçler Asya, Afrika ve Amerika'nın muhtelif bölgelerinden olabildiğince daha fazla ürünü ülkelerine taşımak için yarışmışlardır. Rusya, sömürgecilik kervanına son katılan ülkelerden birisi olarak kendisine Türkistan'ın kaldığını görmüştür. 1864 yılında Prens Gorçakof deklarasyonu ile İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de yaptığı "medenileştirme" "kutsal görevini" kendilerinin de Türkistan'da yapacaklarını belirtmiştir. Batılı başkentlerin bu deklarasyona cevabı ikrar yerine geçen sükût olmuştur. 1856 Paris Antlaşması ile Kafkaslar'da Osmanlı'nın elinin kolunun bağlanması sonucu Ruslar uzun yıllar başa çıkamadığı Şeyh Şamil'i esir almıştır. Bundan sonra, önce Kafkaslar, bir kaç on yıl içerisinde de bütün Türkistan, Rus Çarlığı hakimiyeti altına girmiştir. Ruslar bu işgal hareketi esnasında öncelikle düzenli devlet örgütlerinin kurulmuş olduğu şehir merkezlerine saldırmış ve bu saldırılar için zaman zaman dağlarda ve steplerde bulunan eşkıya ile işbirliği yapmıştır. İşgal yıllarında Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgarya'nın yıkılması için Rusya ile bir-

[26] Henze, aynı makale, s.16.

[27] Mesela bkz., Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1942); s.376.

likte İngiltere de büyük destek vermiştir. İngiliz görevlilerin ifadesiyle "Doğu'nun Hollandası" durumundaki bu zengin ve medeni Türk devletine hayat hakkı tanınmamıştır. Türkistan ve Kafkaslar'da bağımsız ve medeni Türk devletlerinin gelişmelerinin engellenmesi yönünde Ruslara verilen İngiliz ve Amerikan yardımlarını Bolşevik İhtilali yıllarında da görebiliriz.[28]

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda ortaya çıkan durum ile 1917 yılında Çarlık Rusyası'nın yıkılmasından sonraki yaşananlar arasında benzerlik kuranlar, Rusya'nın yeniden toparlanıp bölgenin hakimi olacağını ileri sürenler, geçen süre zarfında kanaatlerinin yanlış olduğunu fark etmeye başlamışlardır. Bu dönüşün en büyük delili, Batılı şirketlerin Azeri, Türkmen ve Kazak petrol ve doğal gazı için Rusya yerine Türkiye ile işbirliği yapmaya teşebbüs etmeleri, 1997 sonu itibariyle Bakü-Ceyhan hattına sıcak bakmaları olmuştur. 20. yüzyılın başındaki Rusya'nın sosyal dinamizmi ile yüzyılın sonundaki yaşlı Rus toplumunun içinde bulunduğu çıkmazları mukayese etmek, bunun yanında Türk topluluklarının genç nüfusu ve nisbi dinamizmini gözönünde bulundurmak, hareket noktası bakımından önemlidir.

Yüzyılın başında, İngiltere ve Amerika açısından, Kafkaslar ve Türkistan'da nüfuz sahaları kurmuş olan bir Sovyetler Birliği, kendi menfaatleri açısından daha uygun olabilirdi. Belki de diğer nüfuz alanları paylaşımının bir sonucu olarak, yahut, Güney Asya, Orta Doğu ve Afrika'da kendi çıkarlarının devamı açısından bölgede söz sahibi bir Rusya gerekmekteydi. Benzeri ince hesapların bugün de Rusya'nın eski gücüne erişmesinin Batılı ülkeler açısından gerekli olup olmadığı başlı başına bir inceleme konusudur. Ancak, Çeçenistan çıkmazı ile orta vadede Rusya'nın toparlanması istikametinde ümitler ortadan kalkmıştır. Hatta, Rusya'nın uzun vadede dahi eski gücünü toparlaması beklenmemektedir. Bununla beraber, Rusya ve eski Sovyet cumhuriyetleri içerisinde bir kısım çevreler, kendi içlerinde veya birbirleri arasındaki sürtüşmeleri, anlaşmazlıkları, etnik problemleri, bölge şartlarının kaçınılmaz bir sonucu olarak görmekte, bu tür gelişmelerin daha kötü sonuçlara yol açmaması için Rusya'ya yetki ve imkan verilmesi gerektiğini zaman zaman dile getirmektedirler. Bunun yanında, Çeçenistan tecrübesinden sonra Rusya

[28] *The Economist*, Central Asian Survey, "A Caspian Gamble", 7 Şubat 1998; s.3.

da eski "böl-yönet" formülünü uygulamaktan başka çaresi kalmadığını görmüştür.

Rusya, Kafkaslar ve Asya'nın diğer bölgelerine uzanan 89 özerk cumhuriyet ve farklı statüdeki bölgelerden oluşan federasyonu, bütün etnik unsurları bir arada tutacak olan şümullü bir siyasi felsefeyi geliştirebilmiş değildir. Türk liderler, BDT bünyesindeki mütereddit varlıklarına rağmen gelecekle ilgili temkinli davranmaktaydılar. Ancak bu tutum Çeçenistan müdahalesinden sonra önemli ölçüde değişmiştir. Rusya'nın yeniden imparatorluk gücüne ulaşması mümkün olmayıp, federasyonunu dahi korumaktan aciz olduğu görülmüştür. Ayrıca, Rusya'nın bağımsız cumhuriyetler üzerinde, fiziki bir güç olmadan sadece kışkırtmalar ve ajan faaliyetleriyle etki kurması, onları yönlendirebilmesi yönündeki planları da gittikçe daha gerçekleşemez bir hale gelmektedir.

Öte yandan Batılı ülke ve şirketlerin, Türk cumhuriyetlerinde baskıcı, totaliter, kapalı rejimlerin yerleşmesinin kendi menfaatlerine daha uygun olduğu istikametindeki kanaatleri de tartışmaya açıktır. Özellikle misyonerlerin veya oryantalistlerin rehberliğindeki değerlendirmelerde genellikle Rus etkisi veya taraftarlığı görülür. Konuya Batılı değer ve inançlar istikametinde bakıldığı nispette, bir demokratikleşme hareketinin desteklenmesi beklenmektedir. Rus yanlısı görüşlere göre, demokratik bir ortamda, sosyal ve kültürel altyapı ve tarihi zenginlik ile bölge ülkelerinin zamanla daha fazla "İslamî temelli manevî değerlere yöneleceği yönünde hesaplar yapılmıştır. Böyle bir beklentinin adı da "fundamentalizm" olarak konulmuştur. Kırgızistan hariç, devlet başkanları eski Komünist Partisi yetkilileri olan Türk cumhuriyetlerinde yönetimler, batılıların bu endişelerine mahal vermeyecek şekilde tedbirler almışlardır. Bu esnada aynı zamanda Batılı değerlerle bağdaştırılması mümkün olmayan, siyasi, düşünce ve inanç hürriyetlerine karşı yapılan baskıcı uygulamalar, gerekli ve zorunlu olarak kabul edilmektedir. Bu tür bir gelişme ve yapılaşmanın batılı şirket ve devletlerin menfaatine daha uygun olduğu iddiası, belirttiğimiz gibi tartışmaya açıktır. Ancak, yeni cumhuriyetlerin gelişmelerini, anti-demokratik, temel insan hak ve hürriyetlerinin tanınmadığı bir istikamette gitmesini teş-

vik etmek, batının çağdaş ve liberal felsefesiyle bağdaşmadığı ortadadır.

IV- Türkiye Açısından Cumhuriyetlerin Demokratikleşmesi

Bazı araştırmalar, bölgenin Orta Doğu'laşmasının kaçınılmaz olduğunu, esasen bu sürecin önemli ölçüde gerçekleşmiş olduğunu ileri sürerler. *Central Asian Survey*'de en uzun makalenin ismi ise bu gerçeğe işaretle "A Caspian Gamble" şeklinde verilmiştir. Makalede konuyla ilgili açıklamada bulunan Valekh Aleskerov, yabancı yatırımların kaderinin hükümetlerde olmadığını, o ülkenin liderinin herşeyi belirleyeceğini söyler. Yazara göre, bu ülkelerin anayasaları ne derse desin hiçbirisi demokratik değildir ve hükümet kurumları oluşmamıştır. Geçen altı yıl zarfında bu cumhuriyetler tamamen liderlerinin ellerinde şekillenmiştir. Araştırmaya göre, üzerinde durulması gereken diğer önemli nokta ise bu liderlerin ve onların çevresindeki yöneticilerin etrafının dünyanın önde gelen petrol şirketleri tarafından kuşatıldığıdır.[29]

Bu durumda bölge ülkelerinin yeni rejimlerinin demokratik olmayan istikamette gelişmelerinin, batılı şirketlerin her bir ülkede her konuda yetkili tek bir kişiyle muhatap olmalarının menfaatlerine daha uygun olduğu görülmektedir. Etrafı çok uluslu şirketler tarafından çevrilen bu liderlerin gittikçe diktatörleşmesinin bir sorumlusu belki de çok uluslu şirketlerdir. Bu durumda Orta Asya'nın Orta Doğu'laşması bir dereceye kadar gerçekleşmiş demek olmaktadır. Böyle bir gelişmenin Türkiye açısından sonuçları sözkonusudur. Öncelikle Türkiye'nin bu konudaki gelişmeleri yönlendirebilirlik derecesi de önemlidir. Genel olarak diğer bölge ülkelerinin, özel olarak da Türkiye'nin çıkarları açısından, bölgede insan haklarına saygılı ve açık rejimlerin gelişmesi, en azından, Doğu Avrupa ve Balkanlar'da demokratik ve insan haklarına saygılı yönetimlerin yerleşmesi kadar faydalı olacaktır. Bundan başka, bölge ülkelerinin demokratik-

[29] Bu konuda bkz., Alexandre Bennigsen, *Soviet Muslim Intelligentsia in Central Asia, Ideologies and Political Attitudes* (Ankara, METU, 1986). *The Economist* yorumcusuna göre, SSCB'nin dağılmasından sonra cumhuriyetler üzerinde sürdürülmek istenen "Rusya'nın boğucu hakimiyetini engellemek büyük yaratıcılığa sebep olmuştur"; s.7.

leşmeye, insan haklarına, inanç, düşünce ve teşebbüs hürriyetine saygılı rejimlerin yerleşmesine ve gelişmesine elverişli yönlerinin olup olmadığı da ele alınması gereken bir konudur.

Sovyetler Birliği döneminde, özellikle Türk toplulukları arasında, Rus baskısına karşı direnme ve hak arama mücadeleleri hemen her dönemde devam etmiştir. 1930'lardaki "Büyük Temizlik"ten sonra toplumda potansiyel lider durumunda kimse kalmamıştır. Yeni yetişen nesil, rejimin bütün baskılarına rağmen belirli bir etnik ve kültürel kimliği muhafaza konusunda başarılı olabilmiştir. Özellikle 1950'ler ve 1960'larla birlikte Rus okullarında okuyan, Komünist Partisi'nin yönetim kademelerinde görev alan 1970'lerden itibaren kendi ülkelerinde en üst düzey görevlere kadar çıkabilen Türkler sözkonusu olmuştur. Bu gibi kişiler, geçen süre zarfında önemli siyasi mücadele tecrübesi kazanmışlardır. Bu arada birçok yazar, şair, ilim adamı Komünist dönemde dahi mücadele zemini bularak yönetimin baskılarına karşı direnebilmiş ve zaman zaman önemli başarılar kazanmışlardır.[30]

Sovyetler Birliği döneminde, etnik ve kültürel asimilasyon ve baskılarla birlikte geriye kalan önemli bir gerçek vardır: Türk halkları içerisinde okur-yazarlık oranı doğu toplumlarında benzeri görülmeyen bir oranda, %100'lere yaklaşmaktadır. Diğer taraftan, mesela Türkiye'deki insanların aksine bölge insanının okuma alışkanlığı vardır. Aynı zamanda, bu halkların, Basmacılar, Alaş Orda ve benzeri birçok hareketlerde görüldüğü gibi belirli bir örgütlenme ve birlikte hareket edebilme tecrübeleri sözkonusudur. Türk cumhuriyetlerinde halk önemli ölçüde şehirlerde yaşamaktadır. Toplumda işbölümü ve uzmanlaşma da ileri seviyededir. Bu yönleriyle Türk cumhuriyetleri halkları, Orta Doğu halklarından ayrılmaktadır. Her bölgede aynı olmasa bile bir dereceye kadar geleneksel bağlar kırılmış, kentleşme oranı yükselmiş ve modern toplumun belli başlı özelliklerine sahip olmuşlardır. Bütün bu özellikleriyle çağdaş sanayi toplumundan en önemli farkı sermaye birikiminin olmaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Sovyet rejimine karşı mücadele edebilmiş olan bu halkların, bağımsızlıktan sonra demokratik ve insan haklarına

---

[30] *Avrasya Dosyası*, TİKA, Sayı 99, Mayıs 98/2; s.4.

saygılı, temel hak ve hürriyetlerin korunduğu rejimlerin kurulması yönünde yönetimleri zorlayacaklarını bekleyebiliriz.

Kafkaslar ve Türkistan'da Sovyetler Birliği sonrasında bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerinin veya halen Rusya Federasyonu bünyesinde bulunduğu halde özerklik sınırlarını önemli ölçüde veya fiilen ortadan kaldırmış olan Çeçenistan, Tataristan gibi birimlerin Türkiye'ye bakışları, Türkiye'den beklentileri Türkiye açısından ne derece olumlu ise, bu durum Ruslara göre, o derece olumsuzdur. Sovyetler Birliği'nin parçalanması veya Çeçenistan müdahalesi esnasında Türkiye'nin gereğinden fazla denilebilecek ihtiyatlı politikalarına rağmen, Rusya, Suriye'de karargahını kurmuş olan ve Türkiye'ye karşı mücadele veren bölücü terör örgütüne destek vermiştir. Bu desteğin en önemli sebebi, Bakü-Ceyhan hattı güzergâhının istikrarsızlaştırılmasıdır. Bununla beraber Rusya, Türkiye'yi izleyeceği politikalarda daha dikkatli olması konusunda zaman zaman ikaz etmektedir.

Türkiye'nin Türk cumhuriyetleriyle olan ilişkilerinde ortak kültür ve tarih değerlerinin yanısıra günümüz için ortak çıkarların ön planda olduğu bir gerçektir. Bu durumda gelişen işbirliğinden Rusya'nın zarar görmesi, bağımsız ülkelerin kendi menfaatleri doğrultusundaki faaliyetlerini engellememelidir. Rusya açısından geriye kalan tek şık, bu ülkelerin bağımsızlıklarının, devlet kurumlaşmasının, anayasal organlarının gelişip yerleşmesinin engellenmesi; 19. yüzyılda olduğu gibi halklar arasındaki etnik ve siyasi kavgaları kızıştırarak demokratik yönetimin gelişmesinin mümkün olduğu kadar geciktirilmesi olacaktır. Türkiye açısından ise, demokratik ve insan haklarına saygılı yönetimlerin gelişmesi ile, kendi çıkarlarının gereği olarak daha fazla işbirliği imkanlarının ortaya çıkması sözkonusudur. Türkiye'nin insan hakları ve demokratikleşme konusunda bu ülkelerdeki kurumlaşmaya daha fazla yardımcı olması beklenmektedir. TİKA/OECD İstanbul Özel Sektör Geliştirme Merkezi faaliyetleri kapsamında, 22-23 Mayıs 1998 tarihlerinde "Avrasya Ülkeleri Anayasa Mahkemeleri" semineri düzenlenmesi bu yöndeki faaliyetlerden biridir. Türkiye Anayasa Mahkemesi Başkan Vekili'nin başkanlık ettiği bu seminere Beyaz Rusya, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Ermenistan, Gürcistan, Macaristan, Moldova,

Polonya, Romanya, Rusya Federasyonu, Slovakya, Ukrayna, Fransa ve Almanya ile Türk cumhuriyetlerinden sadece Kırgızistan ve Özbekistan anayasa mahkemeleri başkanları ve üyeleri katılmıştır. Seminerde geçiş dönemindeki ülkelerde anayasal yargı; anayasa mahkemelerinin kişi özgürlüğü, hukukun üstünlüğü ve ekonomik reformların desteklenmesindeki rolü; anayasal yargının temel sorunları konularında görüş alışverişinde bulunulmuştur.[31]

Cumhuriyetlerdeki yapılaşmada en önemli dış etkenlerden birisi de ABD'nin tutumudur. Bununla beraber ABD, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Türk cumhuriyetleri konusunda Türkiye ile işbirliği tekliflerine sıcak bakmamıştır. Ancak Rusya'nın yeniden bölgede etki alanı kuramayacağının anlaşılmasından sonra Türkiye ile işbirliği gündeme gelmiştir. Özellikle Bakü-Ceyhan hattı, daha çok savunulur olmuştur.[32]

Türkiye'ye, Türk cumhuriyetleri ilgili olarak bakış açısı değişen diğer bir ülke ise İngiltere'dir. Yukarıda da kısaca atıfta bulunduğumuz gibi, İngiltere, gerek Çarlık döneminde gerekse Sovyetler Birliği yıllarında resmi beyanatlarına karşı, Rusların yanında Türklerin karşısında olmuştur. Fakat şimdi, muhtemelen yukarıda belirttiğimiz gerekçelerden dolayı ve özellikle petrolden daha büyük pay alabilmek için Türkiye'nin yanında olmak gerektiğine inandığını İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi David Logan'ın şu sözlerinden anlıyoruz: "Yeni sanayileşen dünyada Türkiye'yi başta gelen beş ticari ortağımızdan biri olarak görüyoruz. Türkiye dünyanın Avrupa'ya, Orta Asya'ya ve Orta Doğu'ya seslenen merkezinde bulunmaktadır ve hem değerli kaynaklara, hem de büyük ve nitelikli bir işgücüne sahiptir. Türk işadamları dünyanın en girişimci işadamları arasında yer almaktadır."[33]

---

[31] 1992 yılında dönemin ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı Tansu Çiller, ABD ziyareti esnasında, yetkililerle yapılan toplantıda, Türk cumhuriyetleri konusunda işbirliği teklifini etraflı bir şekilde gündeme getirmiş; ancak Çiller'i dinleyen ABD'li yetkili bu samimi işbirliği teklifinden dolayı teşekkür ettikten sonra ABD'nin bu bölgeyi Rusya'nın nüfuzuna bıraktığını söylemekle yetinmiştir.

[32] *İngiliz Ticaret Haber Bülteni*, Britanya, Sayı: 14, Temmuz 1997; zikreden: Özlenen Sezer, *İngiltere'deki Türk Girişimcileri* (İstanbul, İTO, 1998), s.110.

[33] *Rusya'nın Sesi Radyosu*, Türkçe Yayını, 16.3.1998; Dış Basın ve Türkiye, 17 Mart 1998, T.C. Başbakanlık.

Mart 1998 başında İstanbul'da toplanan Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Türkmenistan Dışişleri Bakanları'nın Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan petrol ve doğal gazının Bakü-Ceyhan hattından dünya pazarlarına ulaştırılması ile ilgili kararları konusunda bir Rus yetkili şöyle demiştir: "..Petrol naklinin tümüyle bu güzergâhtan yapılacağı kesin söylenemez. Çünkü, Bakü-Ceyhan güzergahı muhtemel başka güzergâhlara oranla çok daha uygun. Yapımının üç milyar dolara malolacağı tahmin ediliyor, ama bu harcamaları İstanbul'daki toplantıya katılan ülkeler değil, petrol alışverişi ve nakliyle uğraşan anonim şirketler ödeyecekleri için, petrol naklinin güzergâhına dair kararı kendileri alacak... Boru hattı finansmanı yapacak anonim şirketlerin, Gürcistan'da ve Türkiye'nin Kürt nüfuslu bölgelerinde politik istikrarın olmadığına önem vermeyecekleri sanılmaz.."[34] Bu ifadeden anlaşılan, Rusya'nın bu konudaki çıkarları, Türkiye ve diğer cumhuriyetlerdeki istikrarsızlığa bağlıdır. Rusya'nın bölücü terör örgütü ile ilişkileri, Gürcistan devlet başkanına düzenlenen suikast ile Rusya'nın ilişkisi dikkate alındığında bu sözlerin ifade ettiği mana daha iyi anlaşılmaktadır. Burada bahsedilmemekle beraber, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'daki istikrarsızlıkların da Rusya'ya yarayacağına işaret edilmektedir.

Sonuç

Rusya'nın cumhuriyetlerle eski dönemden kalan iktisadi, siyasi ve sosyal bağlantılarından ayrı olarak, yeni cumhuriyetlerdeki gelişmelerde çevresel etkileşimle açıklanabilecek psikolojik bir ağırlığı vardır. Rusya'daki demokratikleşme, insan haklarına saygı, hür teşebbüsün yaygınlaşması gibi gelişmelerin cumhuriyetler üzerinde de belirli bir tesiri olacağı şüphesizdir. Mesela, Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in muhaliflerini susturması için parlamentosunu topa tutup yakması, üstelik bu olayı Batılı devletlerin destek demek olan bir sessizlikle izlemesinin de cumhuriyetlerdeki muhalefetin ve demokrasinin filizlenmesi yönündeki gelişmelerde son derece olumsuz etkisi olmuştur. *Newsweek* dergisi bundan sonra Rusya'da petrol şeyhlerinin değil de "titan-

[34] Andrew Meier, *TIME*, 29 Aralık 1997-5 Ocak 1998, s.76.

yum baronlarının" veya "magnezyum hanlarının" bulunacağı yazmaktadır. Ve Rusya'nın bundan sonraki yöneticileri için "Rusya'nın yeni titanları" ifadesini kullanmaktadır. Bu durumda cumhuriyetlerde de petrol ve doğal gaz kağanları ortaya çıkacaktır. Batılı ölçülerle demokrasinin sınırı Ukrayna'da sona erecek, Rusya çağdaş bir çarlık halinde yeniden kurulurken, zengin petrol ve doğal gaz kaynakları sebebiyle Orta Asya'ya da Orta Doğulaşmak kalacaktır. Böyle bir gelişmenin Türk cumhuriyetleri açısından sonucu, kuruluş safhasındaki bu devletlerde diktacı, baskıcı, kapalı dolayısıyla çevreyle bütünleşmemiş siyasi sistemlerin gelişmesi demek olacaktır.[35]

Rusya'nın siyasi ve kültürel altyapısı, önemli ölçüde eski cumhuriyetlere de sirayet etmiş olmakla beraber aralarında büyük ayrılıklar bulunmaktadır. 70 yıllık Komünist Partisi patronluğu döneminden ve totaliter yönetimi bütün unsurlarıyla içselleştirmesinden sonra Rusya, bir yönetim, irade ve otorite boşluğunda çırpınmaktadır. Bunların yerini önemli ölçüde mafyalar doldurduğu halde, geçen zaman içerisinde kurumsallaşan, legalleşen bu örgütler yeni baronların veya hanların çekirdeklerini oluşturmaktadırlar. Bununla beraber bütün toplumu kapsayan, sosyal ihtiyaçlara çare bulan, problemleri çözen bir kurumlaşma veya yapılaşma henüz görülmemektedir. Bu boşluk, dış sermaye ve yatırımlar için de önemli bir problem olarak ortada durmaktadır.

Rusya'nın yeni dönemdeki bu yapısal olumsuzluklarına karşılık, diğer cumhuriyetlerdeki durumun biraz daha şanslı olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Türk cumhuriyetlerindeki genç nüfus, doğurganlık oranlarının yüksekliği, kalabalık aileler, belirli bir toplumsal dinamizmin kaynağı durumundadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte Türk cumhuriyetlerindeki halkın kaybettikleri bir ayrıcalık veya üstünlük yoktur. Üstelik Türkler için, Rusların veya Ermenilerin bu tür ayrıcalıklı ırk davranışlarından kurtulmanın verdiği moral bir destek veya güven sözkonusudur. Önceki dönemde, Ruslar veya Ruslara daha yakın ırklar, bir bakıma iktidarda olmanın rehaveti veya boşluğu içinde yaşarken, Türkler, Komünist Parti ve devlet kadrolarında yükse-

---

[35] *Amerika'nın Sesi Radyosu*, Türkçe Yayını, 26 Şubat 1998; *Dış Basın ve Türkiye*, 2 Mart 1998, T.C. Başbakanlık.

lebilmek için aklını ve kabiliyetlerini kullanmak ve geliştirmek zorunda kalmışlardır. Şu anda da büyük bir kısmı eski Komünist Partisi yöneticileri olan Türk cumhuriyetlerindeki üst düzey devlet görevlileri, önceki dönemde önemli siyasi tecrübeler kazanmışlardır. Gerek ülkelerinin bağımsızlıklarını pekiştirme yolunda gerekse iç muhaliflerine karşı güvenliklerini garanti etmede bu tecrübelerini kullanmışlardır. Yine bu tecrübelerin olumsuz bir sonucu olarak, her biri kendi ülkesinin tek hakimi durumuna gelmiştir. Bununla beraber benzer tecrübeleri kazandığı halde bugün cumhuriyetlerinin başında bulunmayan kişilerin, ülkelerinin demokratikleşmesinde veya baskıcı rejime karşı mücadeledeki önemi de unutulmamalıdır.

Yeni bir Rus İmparatorluğu, sadece bölge barışı için değil fakat bütün dünya için tehlike arz edecektir. Rusya'nın yeniden Türk cumhuriyetleri üzerinde etkinlik kurması, Amerika ve Batı açısından, sadece Hazar petrollerinin Rusya'nın kontrolüne girmesi demek değil fakat aynı zamanda İran Körfezi petrollerinin de tehlikeye girmesi demek olacaktır. 1998 başı itibariyle, ABD yönetimi, Basra Körfezi'nden sonra 178 milyar varil ile dünyanın ikinci büyük petrol rezervine sahip bulunan Hazar petrollerini batıya taşıyacak ana petrol boru hattının Rusya veya İran yerine Türkiye'den geçmesini tercih ettiğini resmen açıklamıştır. Bu açıklamayı yaparken, Amerika'nın bu petroller konusunda Rusya'yı devre dışı bırakma gibi bir niyeti olmadığı ve Rus topraklarından geçecek iki boru hattının yapımını da desteklediğinin belirtilmesine ihtiyaç duyulmuştur.[36]

Türk cumhuriyetlerinin bölgesel, komşular arasında ve genellikle etnik kaynaklı iç problemleri dikkate alındığında herbirinin bir Orta Doğu ülkesiyle benzer taraflarını bulmak mümkündür. Türk dünyasının iki tarafında bulunan Ermenistan ile Çin'i de bir bakıma Arap dünyasının İsrail'ine benzetebiliriz. Bu çalışma boyunca yaptığımız değerlendirmeler daha farklı ülkelerle veya daha değişik açılardan ele alınabilir. Ancak üzerinde durulması gereken, zengin iktisadi kaynakları sebebiyle yeni cumhuriyetler-

[36] Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta düzenlenen "Türkmen Devlet Modeli: Uygulama ve Perspektif" adlı seminerde "Türkmen halkının bağımsızlık ve istikrar koşullarında yasama, çalışma ve yaratma prensibine yatkın olduğu"nun dile getirilmesi, istikrar yönündeki tercih konusunda fikir vermektedir; *Türk Cumhuriyetleri Haber Bülteni*, Şubat 1998, T.C. Başbakanlık; s.22.

deki siyasi gelişmeler ve yapılaşmalarda önemli dış etkilerin sözkonusu olması gerçeğidir. Bütün bu etkilerin sonucuna bağlı olarak, yeni cumhuriyetlerin siyasi yapılaşmalarının diktatörlük veya demokratik yönetim şeklinde gelişeceği sorusu ortadadır.

2000'li yıllara yaklaşırken, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan yönetimlerinin iki şık arasında bir tercih yapmak durumunda kaldıklarını tahmin ediyorum. Bunlardan birisi siyasi istikrar, diğeri ise sosyal, iktisadi ve siyasi hak ve hürriyetler. Rusya'dan kopuş ve kendi yönetimlerini kurma döneminde önceliğin siyasi istikrara verilerek demokratik gelişmenin önünün genellikle kapatıldığı görülmüştür. Bundan sonra ise petrol ve doğal gaz konusundaki gelişmelerin başarıya ulaşmasının siyasi istikrara bağlı olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle Rusya'nın çıkarları Türk cumhuriyetlerinin istikrarsızlığından yanadır. Bu durumda yöneticiler, ülkelerini, mesela Suudi Arabistan gibi siyasi istikrarın hüküm sürdüğü, demokrasinin sözünün edilmediği, batılı ülke ve şirketlerle çok iyi ilişkiler kurabilen bir devlet haline getirecekleri yönünde endişeler sözkonusudur.

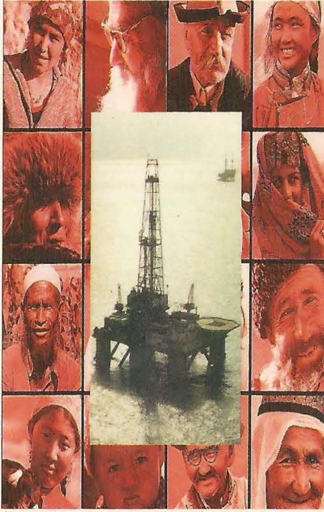
Yeni cumhuriyetlerin kuruluş aşamalarında, öncelikle bağımsızlık ve egemenliğin gerçekleşip belirli bir istikrar kazanması için otoriter yönetimlere ihtiyaç duyulduğu düşünülebilir. Bununla beraber, geçen süre zarfında iktisadi ve siyasi bakımdan önemli mesafeler katedilmiş, birçok alanda önemli gelişmeler gerçekleşmiştir. Cumhuriyetlerin iktisadi ve sosyal göstergelerindeki iyileşmeler dikkat çekmeye başlamıştır. Bununla beraber, eski Sovyet cumhuriyetlerinden Ermenistan, 1998 baharında ekonomik sıkıntıları ile beraber, kendi tercihi sonucu karşılaştığı dış siyasal istikrarsızlık şartları içerisinde, devlet başkanını sandık yoluyla değiştirmeyi başarmıştır.

Bundan sonra her bir cumhuriyette başta anayasalarında yazılı olan temel hak ve hürriyetler olmak üzere, siyasi ve sosyal hakların kullanılması, yaygınlaşması yönünde oluşumların yolu açılmalıdır. Mevcut liderler siyasi hürriyetlerin yaygınlaşması ile iktidardan düşmeyi de göze alabilmelidirler. Türkiye'nin, çeşitli siyasi kurumsallaşmaların gelişmesi yönündeki öncülüğü ve yardımları sözkonusu olabilir. Özellikle, Avrupa ülkeleri arasındaki benzer partilerin bir araya gelerek oluşturdukları zeminler, Tür-

kiye ve Türk cumhuriyetleri arasında da kurulabilir. Türkiye'nin demokrasi ve insan hakları konusundaki eksiklerinin, yetersizliklerini bulunması bu tür bir işbirliğini engellememelidir. Belki bu yöndeki gelişmeler Türkiye için de önemli bir fırsat olacaktır. Demokrasi ve insan haklarına saygı içerisinde istikrarı yakalamanın imkânsız olmadığı, belki sürekli ve gerçek istikrarın şartının bu olduğu görülecektir. Farklı partiler, baskı grupları, kamuoyu oluşturucuların kendi aralarında kurdukları işbirliği ile gündemdeki problemler mahalli olmaktan çıkarken, belki de çözülemez olmayı da aşacaktır. Böylece, her ülkede muhalefet partileri varlıklarını devam ettirecek başka zeminler bulabilecek, ülkelerini aşarak bölge ve dünya gerçekleriyle de tanışmış olacaktır. Türkiye'nin, Türk cumhuriyetlerinde demokratik ve anayasal kurumların yerleşip gelişmesi istikametindeki, teşebbüslerde bulunmasının, hem kendisinin hem de bölge ve dolayısıyla dünya barışı açısından faydaları sözkonusu olacaktır.

TÜRK CUMHURİYETLERİ VE PETROL BORU HATLARI

DERLEYEN: ALÂEDDİN YALÇINKAYA

İlter TURAN
İsmail SOYSAL
Nesrin SARIAHMETOĞLU
Bekir GÜNAY
İbrahim KALKAN
Yolbars A. KEPBANOV
Timur KOCAOĞLU
Halil BAL
Nadir DEVLET
Giray Saynur BOZKURT
Vadim DUBNOV
Sergei IVANOV
Vakhtang SHELIA
Andrey FEDYAS
Nodar BLORADE
Nikolay SEMİHCASTNY
Andrey STEPANOV
Sergey GULİ
Nurver NUREŞ
Mensur AKGÜN
Büşra ERSANLI
Dinçer TAŞÇIKAR
Alâeddin YALÇINKAYA

Bilgi eksikliğinin yarattığı sorunlar, sadece beklenmedik gelişmelerle karşılaşma olasılığını güçlendirmiyor, aynı zamanda geleceği şekillendirme gücümüzde de büyük zaaflar ortaya çıkarıyor. Yeni bağımsızlığını kazanan toplumlar ne türden toplumlardır? Toplumsal yapıları nasıldır? Hangi halklardan oluşurlar? Ülkede hangi siyasal eğilimler vardır? Bunlar neyi istemekte, amaçlamakta ya da savunmaktadır? Siyaset, iktisat, kültür alanında ileri gelen şahsiyetleri kimlerdir? Nasıl bir iktisadi bünyeleri vardır? Liderleri ve halkı Türkiye'ye nasıl bakmakta, ülkemiz hakkında ne düşünmektedir? Bu ve benzeri soruları doyurucu biçimde yanıtlamadan, bu ülkelere dönük güvenilir politikalar oluşturmak mümkün değildir.
Alâeddin Yalçınkaya'nın sayıca mütevazı uzmanı harekete geçirerek bize kazandırdığı elinizdeki kitap, ülkemizde, Asya'da Türk Cumhuriyetlerini izleyen ve araştıran bir camianın oluşmaya başladığını göstermesi bakımından sevindiricidir.

İlter TURAN

ISBN: 975-6947-11-X

BAĞLAM